HERBERT

TINGSTEN

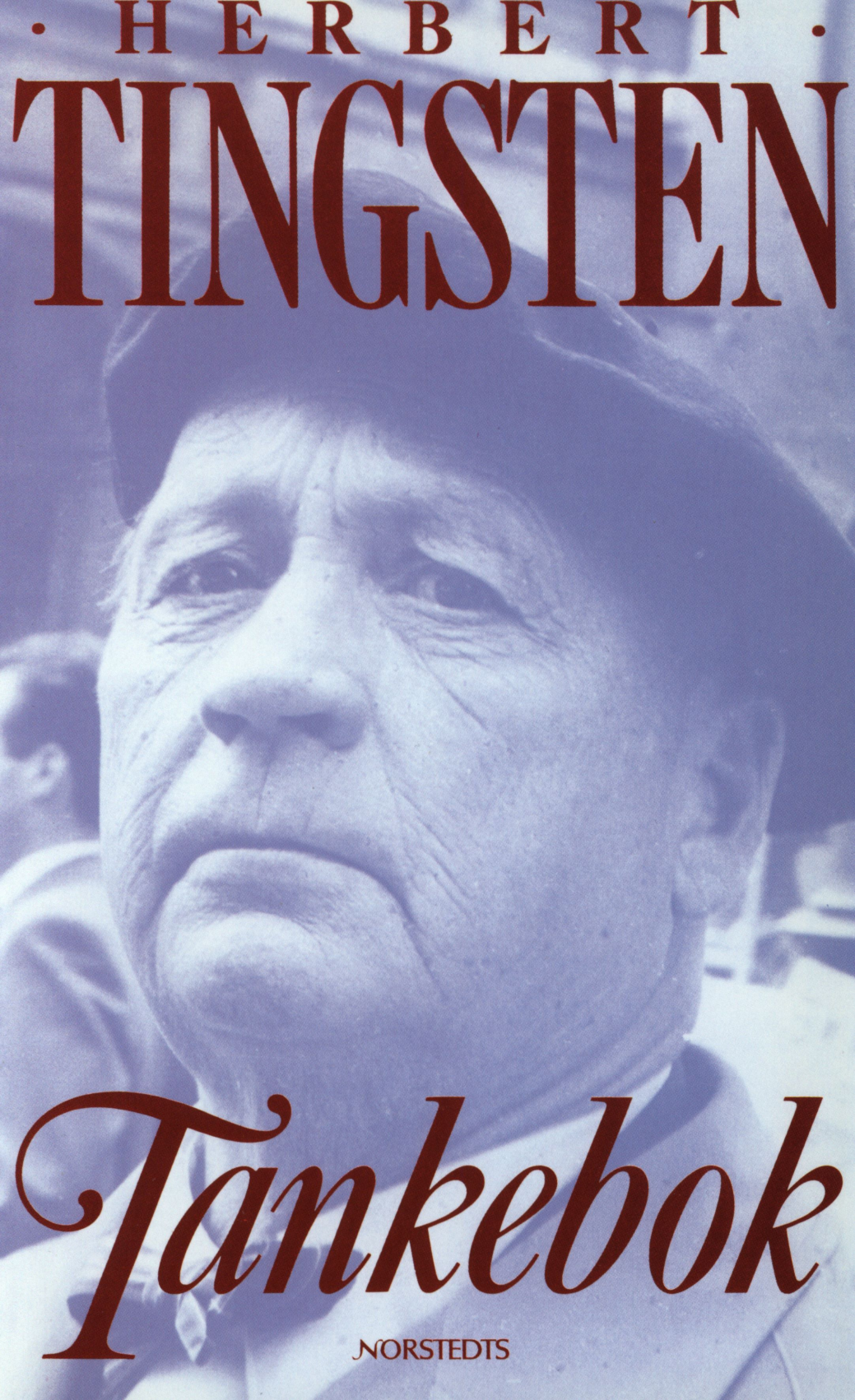

Tankebok

NORSTEDTS

TUNGSTEN Tankebok

12
4025

I Tankebok ingår:

NOTISER OM LIV OCH DÖD (1967)

"Notiser om liv och död innehåller verkligen reportage om en människas hållning inför bäggedera, reportage utan like så vitt jag vet, väckande, skakande, eggande – och oemotståndligt roligt".

Ivar Harrie i Expressen

NÄR SKYMNINGEN FALLER PÅ (1970)

"Om Herbert Tingsten kan man verkligen säga att hans klarsyn fullkomnas i blindheten och att denna natt har ett sällsynt skimmer av dag".

Gunnel Vallquist i Vår Lösen

FLYKTFÖRSÖK (1972)

"Genom sin nya bok ger Tingsten besked om oförminskad andlig vitalitet, bredd och kraft... först och sist en bekännelsebok, en bikt... Herbert Tingstens författarskap i dess senaste fas är genom den förbehållslösa ärligheten och det nakna självutlämnandet uppbyggelselitteratur i ordets rätta mening, som måste inge många läsare styrka och förtröstan".

Lennart Hirschfeldt i Upsala Nya Tidning

TANKEBOK

· HERBERT ·

TINGSTEN

Tankebok

NORSTEDTS

1992

I denna utgåva av Herbert Tingstens "Notiser om liv och död", "När skymningen faller på" och "Flyktförsök" har svenska boktitlar använts (där svensk översättning föreligger) samt ett fåtal upprepningar strukits. Några förtydligande fotnoter har tillkommit.

ISBN 91-1-929172-8
© Herbert Tingstens barnbarn 1992
Norstedts Förlag AB, Stockholm
Omslag: Björn Bergström
Omslagsfoto: Per Ahlmark
Sättning: Bokstaven AB, Göteborg
Fingraf, Södertälje 1992

INNEHÅLL

Notiser om liv och död 7
När skymningen faller på 123
Flyktförsök 261
Efterord av Per Ahlmark 375

NOTISER
OM LIV OCH DÖD

FUNDERINGAR I 70-ÅRSÅLDERN

I

»Kan du begripa vilken avgrund ett liv är vid sjuttio års ålder? Ingen kan utan svindel se ned i den.» Så säger geheimerådet Clausen i Hauptmanns »Före solnedgången». Då jag läste de raderna i Wien för två år sedan, vid 69 års ålder, kände jag dem som en förutsägelse, en bekräftelse på mina värsta farhågor. Det berodde inte bara på att jag stod på tröskeln till den hemska åldern; något liknande hade jag upplevt före 50 och än mer före 60 års ålder, om än inte så starkt. Det berodde också på mitt läge just då. Jag var gästprofessor i Wien, pinades av att bo i en tråkig, kall och stor våning, av det ihållande usla vädret, av att tala omväxlande engelska och tyska inför en grupp av – som också mina kolleger betygade – ovanligt tröga och håglösa, om också med doktorat utrustade lärjungar. Min fru stödde mig, men jag märkte ständigt hennes ledsnad och trötthet. Om inte Per Ahlmark, som var min assistent, livat upp oss genom sin skicklighet, trivsamhet och hjälpsamhet, skulle denna vår vara vårt kanske gråaste minne. Hauptmanns ord blev parollen i denna tristess som var förrummet till något värre, till ålderdomen.

Nu är det över två år sedan dess. Det har inte blivit så som jag fruktade. De 70 åren har uppnåtts och gått förbi, jag har hämtat mig från ängslan, jag känner mig i början av ett nytt årtionde och ser nästa tioårsdag som ett mål, dystert utan tvivel men ofarligt och nästan idylliskt genom sin avlägsenhet. Jag tänker med glädje på gamla pigga människor, som arbetar bra och tycks leva belåtet: Ernst Wigforss och Yngve Larsson hör till dem, som jag ser på med förhoppning.

Blandningen av resignation och optimism beror naturligtvis på att jag, att vi, ännu mår bra. Inga svåra sjukdomar, ingen påtaglig

nedgång. Litet sämre hörsel, men inte så dålig, att den hindrar mig i debatter. Ett öga praktiskt taget slut, men det andra, trots dystra läkarprognoser för länge sedan, nästan lika bra som förr; först i vår har jag börjat med glasögon vid läsning. Sju eller åtta resor till Stockholm och andra skandinaviska lokaler för föredrag, debatter och läkarbesök tjänstgör som uppmuntrande prov; att jag ännu talar utan manuskript eller punkter, att jag skriver lika snabbt som tidigare, att jag läser med samma iver, är kanske alltför enträget och oroligt sökta bevis på att geheimerådets öde ännu inte drabbat mig. Ibland, då jag har framgång i föreläsningar eller TV, ser jag mig med en belåtenhet, som färgas av samma behag som klarandet av examina för femtio år sedan.

Men skillnaden emellan nu och förr, mellan de senaste åren och årtiondena dessförinnan, är ändå tydlig, och den skillnaden ökas. Jag har levt den ojämförligt största delen av mitt liv, tiden krymper snabbare än förr, det är nu fråga om år, kanske snart – som en förkylning är tillräcklig att påminna om – om månader eller dagar. Denna insikt skärper eller åtminstone vidgar min dödsfruktan; den saken skall jag återkomma till. Framför allt blir själva insikten ett drag i tänkandet, i bilden av vad som sker, jag skulle vilja säga i karaktären. Det är från det perspektivet som jag skriver dessa reflektioner.

Som andra ängsliga, lätt upphetsade, självupptagna, inte sällan förtvivlade, har jag alltid varit på jakt efter lugn och stillhet. Fruktan för allt möjligt, engagemanget i frågor, de stridiga känslorna, samvetskvalen, ambitionerna, aktgivandet på hur andra och framför allt en annan känner, detta buller, som överröstar mig, dessa sensationer, som gnager bort mig själv, har av något inom mig setts som något tillfälligt. Jag har längtat efter och väntat på ett hål i tiden, dit jag skall krypa in och vara mig själv, inte något »sant» eller märkvärdigt själv à la Ibsen och hans många föregångare och efterföljare, utan helt enkelt en människa i frid och lycka – hålet i tiden skulle alltid ha rum för två. Med ålderdomen och den relativa isolering, som den i mitt fall dessbättre medfört, har denna längtan till-

tagit och nästan vuxit från dröm till plan. Varför inte några sista år nästan utanför världen, utan starkt deltagande i vad som händer, i stilla och milda tankar, i små trivsamma göromål, i en viss självbelåtenhet, men utan ilska eller högfärd, låt oss säga i Montaignes stil, eller den stil han vill få oss att tro på?

På några yttre punkter går det att genomföra planen. Dagar, som är så lika varann, att de bildar en enhet: de tre måltiderna, nästan alltid motsedda med förväntan, skrivningen på morgonen när det går att skriva, promenaderna, baden, travarna av böcker – biografier, romaner, idéhistoria, deckare – som klaras av med ett intresse, som nästan aldrig stegras till entusiasm, kortlekarna som är ett ännu osvikligt medel att döda en halv timme. Rutinen lyses upp av små händelser som ingår i det regelbundna: posten vid 11-tiden, cocktailen klockan 7 före middagen, samtalen före sömnen. Ljusa dagar är detta schema så behagligt, att jag med mina förutsättningar inte kan tänka mig något bättre. Den mest påtagliga begränsningen av idyllen ligger i min avsky för allt som kallas praktiskt arbete och att jag njuter så litet av bilderna kring mig: att pyssla med trädgård eller fiske eller bil är lika främmande som att glädjas över ett naturstycke, en tavla eller en katedral. Det är kanske detta lyte, för mig så självfallet att jag inte tänker på det, som är huvuddraget i min »olycka».

Men att jakten efter stillhet sällan ger byte, sammanhänger med annat. Arbetet, skrivningen ger stunder av hängivenhet, men är också en plikt, en hets, en källa till självanklagelser. Hoppet och längtan att finna en smula klarhet, att hitta något väsentligt eller åtminstone en precis formulering finns där, men genomskådandet eller avslöjandet – vad tjänar det till? – följer som en skugga prestationen och glädjen över den. Otåligheten blir en lidelse; när skall den saken bli färdig, skall de fyra minimisidorna klaras; varje början ropar efter ett slut. Ivern växlar med ledan då det blott gäller att få timmarna – så »dyrbara» – avverkade. Den storslagna föreställningen om det goda livet störs av eller till och med utmynnar i ett dumt pedanteri. »Nu skulle jag kunna vara glad, om inte den ar-

tikeln retade mig, om inte värmepannan var i olag, om inte munstycket kommit bort.» Från utopism och dödsskräck till den mest triviala aggression och irritation är blott ett steg. Det förefaller mig som om denna skytteltrafik mellan stort och smått stegrats med ålderdomen eller kanske främst med isoleringen.

Det ständiga medvetandet om att så lång tid gått och att så kort är kvar är, jag upprepar det, inslaget av nytt i mitt läge, hitintills, som åldring. Vi talar om att den händelsen inträffade för trettio, femtio, till och med sextio år sedan; vi kan inte längre tala om att det eller det skall vi göra om fem år, om tio år. Det är att leva under ett hot som ständigt ökas; viljan att ta vara på de år som återstår hjälper inte, kanske tvärtom, eftersom den förutsätter tanken, att en snar fördömelse är säker. Jag har – sedan minst femtio år – upprepat några versrader, skrivna eller citerade av Hjalmar Söderberg:

> Det mörknar över vägen
> det börjar bli tungt att gå
> och tunga bli alla tankar,
> då skymningen faller på.

Då jag nu än en gång drar dessa rader, är det inte för att de känns passande för mitt läge. Det har inte mörknat mycket än, tankarna är inte mycket tyngre än förr. Men vissheten om att vi glider in i skymningen färgar allt.

2

Många människor blir, enligt memoarer och opinionsundersökningar, på äldre dar mera intresserade av och tillgängliga för religiösa föreställningar. För mig har utvecklingen under senare år snarast gått i motsatt riktning. Under några skeden har längtan att finna en »mening», en tro, varit stark hos mig och jag har kunnat känna det som något olidligt att livet blott är »sound and fury, signifying nothing». Denna längtan och denna pina har blivit mig allt-

mer främmande. Jag är inte belåten med den värld av meningslöshet – i ordets djupare mening – i vilken jag anser mig leva, men jag söker inte längre efter någon utgång.

En del religiösa skrifter, som jag läst på senare år – såsom Butterfield, Robinson och debatten kring hans inlägg, Cambridgeteologernas analys av »Objections to Christian Belief», katolska apologier och de stora katolska romanerna – kan tillfälligt intressera eller rent av starkt gripa mig: jag vill bland litteratörerna främst nämna Bernanos och Julien Green. Bland de svenska förkunnarna finner jag knappast något motsvarande; det mesta synes mig, bortsett från skarpsinniga inlägg i detaljer (t. ex. om kvinnliga präster), vara rent snömos, även om någon gång en ren och ärlig tro, såsom i Ingmar Ströms »Kom och se», skymtar bakom utläggningarna. Det mest påfallande i hela denna litteratur är förtunningen, övergivandet av alla satser och dogmer med någon konkretion, försöken – ofta säkert ärliga men med drag av omedveten bedräglighet – att av det konstiga, mystiska, obegripliga eller uppenbart irrationella göra acceptabla eller till och med behagliga truismer. Biskop Robinson har drivit denna reträttlinje till det yttersta: alla fasta trosläror avvisas; all tro på någonting utanför det mänskliga livet förkastas, »judarnas stora insats i fråga om religion var att de gjorde slut på den» (dvs. på tron om det utommänskliga); Gud blir »den yttersta verkligheten» eller »kärleken» eller något annat lika suddigt och abstrakt. Om Gud tidigare var otrolig, verkar han enligt dessa flyende resonemang totalt ointressant, snarast obefintlig. Till det mest olustiga hör tendenser att piffa upp kristendomen genom att presentera den som en förklädd men egentligen helt modern psykologisk eller psykoanalytisk lära – Jesus blir en föregångare till Freud, exempelvis. Till orgierna i denna försäljningsteknik, nästan lika ruskig som då Jesus under den amerikanska kapitalismens glanstid gjordes till en skicklig reklamman och handelsresande, hör några uppsatser i »Invändningar mot katolicismen» (1966).

Allt detta driver mig inte till någon allmän fientlighet mot kristendomen och dess officiella företrädare. Jag är övertygad om att

bakom lösligheten och undanflykterna ofta finns en intensiv tro, eller vilja att tro, på en »förklaring» som inte kan uttryckas eller tillnärmelsevis preciseras. Man söker efter ett schema med de gamla helgade namnen, orden och formlerna, men fritt från rena galenskaper – och det går inte bra, naturligtvis. Jag har själv upplevt så pass mycket rusningar, att jag kan kritisera dem utan att fördöma eller ens klandra dem. Och känslorna bakom alltihop – skuldkänslorna, längtan till godhet, självväcklet, självbelåtenheten, drömmen om försoning – är så ett med mig själv, att jag inte kan tänka bort dem.

En väldig forskningsuppgift är förhållandet mellan religionerna, närmast kristendom och judendom, och den världsliga framstegsvilja och framstegstro, som till stor del övertagit religionernas roll. En stor litteratur finns i frågan – från detaljstudier till glansfulla översikter – och jag har läst en del av den. Men det synes mig säkert, att mycket återstår att göra, innan vi får en någorlunda tillfredsställande helhetsbild. Ett par notiser kring min läsning under de senaste åren skall antyda vad jag menar.

De kristna föreställningarna om paradis, jordiskt liv efter syndafallet, himmel och helvete har varit så omväxlande under skilda tider och inom skilda samfund, att inte ens på ett ytterst elementärt plan en enhetlig bild kan formas. Men ett par punkter lär, särskilt med tanke på dessa föreställningars betydelse för 1700- och 1800-talets framstegsläror, kunna framhävas som väsentliga. Människorna var skapade av Gud, oskyldiga och rättfärdiga, i nära gemenskap med Gud. Syndafallet innebar att de, lockade av Satan, förlorade sin oskuld, blev medvetna om sin individualitet, fjärmade från Gud. Det nya läget ses från olika perspektiv: som ett slags uppror mot Gud, som en övergång till ett syndigt liv; självviskheten, sexualiteten, stundom också den enskilda äganderätten, ses som det väsentliga i synden och främlingskapet – redan tidigt framfördes tanken att ett liv i egendomsgemenskap och jämlikhet förmedlade återgången till Guds rike. Med Kristi offerdöd fick mänskligheten

en utsikt att i ett liv efter detta återförenas med Gud i änglarnas värld, i ett nytt liv av oskuld, omedvetenhet och lycka. Den stora utopin blev en himmel för de utvalda – även om stundom jordiska omvälvningar motiverades med kristna argument (anabaptister, levellers).

Det betonas ständigt i litteraturen, att den jordiska framstegstanken innebar en aktualisering av kristna föreställningar om ett evigt liv. »Den drömda guldålder, som en gång identifierats med världens skapelse . . . och som sedan överförts till det saliga livet efter döden i Guds rike, göres slutligen liktydig med en fortgående förbättring av människans jordiska tillstånd genom förnuftets behärskande av naturen och dess medvetna och insiktsfulla ledning av det samhälleliga arbetet.» Framstegslärorna var i många hänseenden olika: man tänkte sig en återgång till naturen (den gode vilden), ett tekniskt högt utvecklat samhälle, som från konflikter och tävlan skulle gå till gemenskap och jämlikhet, ett efter en omvälvning vunnet tillstånd av samverkan utan över- och underordning, i vilket en statsmakt skulle vara obehövlig. Men vad jag särskilt vill understryka är att det beskrivna eller antydda målet så nära överensstämde med den kristna myten. Det är nästan alltid en total lycka, en fulländad harmoni, en förening av välstånd och belåtenhet, som möter i dessa ideologier och utopier; de människor som skall leva i det nya riket, efter besittningstagande av jorden, är förvisso intelligenta, skickliga, aktiva, men framför allt är de lyckliga på gränsen till omedvetenhet – det är en änglarnas värld som uppstår. Hos Hegel, Marx och många andra är anknytningen till schemat paradis – syndafall – frälsning tydligt markerad; då Marx talar om främlingskap som följd av äganderätt och klasskiktning och om den framtida värld, där gemenskapen är återvunnen och överflödet gör det möjligt för var och en att följa sina önskningar, är den religiösa förebilden – återföreningen med Gud – påträngande. Då det talades om att människorna ånyo skulle »bli sig själva», är detta en annan återspegling av kristen mytologi.

Hur den världsliga framstegsläran växte fram har undersökts

bland annat genom studier av predikningar och andra religiösa skrifter från genombrottstiden (särskilt 1700-talet; så Groethuysen och Tuveson). Man finner ofta en sammansmältning av kiliasm och utopism; det är svårt att skilja mellan Augustini Himmelska stad och det rike revolutionärer och reformatorer drömde om. Samtidigt som framstegstron i sekulariserad form slog igenom, upptogs den av kristna riktningar under anknytning till förut avvisade eller borttolkade uttalanden i Bibeln och hos kyrkofäderna.

I vad mån judendomens tro på ett Messiasrike av denna världen inspirerat framstegstron, är också en uppgift att lösa. Framför allt Talmon har betonat den stora roll som judar – eller till kristendomen övergångna judar som Marx – spelade i 1800-talets radikala ideologiska tänkande. I vad mån judiska inflytelser framträdde tidigare i framstegstrons uppkomst är så vitt jag vet inte klarlagt, men sannolikt är den tro på ett gott och lyckligt liv i framtiden, som trots allt är vår tids mest universellt godtagna uppfattning, grundad på en förening av judendomens Messiasrike och kristendomens himmelska stad.

3

Leonard Woolf skriver i fjärde delen av sin självbiografi, att under hans tid världen och de enskilda människorna genomgått kriser och krig, upplevat förhoppningar och missräkningar som knappast i något annat skede av historien, i varje fall den senare historien. Han är född 1880 och kan kontrastera den relativa optimism som hans generation kände under ungdomen och några år framåt mot vad som sedan hände dem. Jag tror att han trots allt överdriver då det gäller mänskliga lidanden av mera påtaglig art. Vilken tid jag än läser om är historien en historia om elände, olycka, desillusioner, om hur regimer och grupper pinat och förtryckt varandra och miljoner levat i skräck, sorg, förtvivlan och fysiska kval. Även detta är naturligtvis i viss mån en synvilla: Historien, liksom tidningarna, blir en sensationernas och smärtornas historia; tiderna av lugn och tillför-

sikt tar mindre utrymme, de bjuder inte på de växlingar och problem, som en skildring av händelserna, de stora händelserna och förändringarna, måste stanna vid.

Men att vår tid, i jämförelse med låt oss säga tiden 1648–1914 och alldeles särskilt tiden 1815–1914, omfattat sällsynt mycket av lidanden, krig och fara är inte gärna möjligt att förneka. Jag själv är född 1896 och alltså sexton år yngre än Woolf; jag levde några barna- och ungdomsår i den trygghet, om vilken Woolf talar. Det år jag tog studenten började Historien efter ett skede av vila och återhämtning sätta i gång i stor stil, med krig, revolutioner, omvälvningar, dödande, förslavande och ångest. Och efter all sannolikhet har ingen tidigare generation så mycket levat med i vad som hände, i varje fall i västerlandet, genom läskunnighet, tidningar och biografer, senare genom radio och television. Hundratals miljoner av dem, som inte i den egentliga stridslinjen dödats och plågats, har kunnat sitta på parketten, för att dag efter dag, timme efter timme, följa med vad som händer.

Låt mig i några ord rekapitulera vad som skett sedan jag blev gammal nog att läsa tidningar med något begripande, om också i regel slarvigt och snabbt, delvis beroende på att de innehöll så mycket obehagligt. Före 1914 några år, då man åtminstone i Europa väntade på det stora kriget: då den ena krisen följde den andra – Marocko, Bosnien, Balkan – blev det för massor av människor något ostridigt att kriget måste komma; denna väntan bidrog, som många historiker betonat, till besluten om krig 1914, den bidrog också till att, som särskilt Freud beskrivit, de flesta människor i Tyskland, England, Frankrike tycks ha varit glada vid krigsutbrottet – äntligen hade det oundvikliga inträffat. 1914–1918 det första världskriget: tiotals miljoner dödade, däribland mellan 25 och 60 procent av männen under trettio år i en rad stora och små europeiska stater. Fredsslutet, av intellektuella grupper nästan överallt betraktat med kritik och misströstan. En tid av kris, ekonomisk och politisk. Sedan det korta skedet av uppgång och hopp 1924–1929, de tryggaste år min generation kan minnas. Ånyo världskris, arbetslöshet, dik-

tatur, krigshot. Hitlerväldet, för dem som var med eller följde med utan förgiftning av moralen och känslan det, som Golo Mann skriver, mest förnedrande under hela denna epok; denna passivitet i fruktan och feghet, denna brottslingarnas upphetsning av slöddret, denna religionsförföljelsernas grymhet i nihilismens regi, var ett slag för förnuftstro och människotro som lever kvar som en svulst inom oss. Utrensningarna i Ryssland, spanska inbördeskriget, Mussolinis aktioner, västmakternas undfallenhet. Andra världskriget 1939–1945, med ett ännu ohyggligare dödande än förra gången, med omkastningar, utrotningar vid sidan av striderna, förstörelse av helt andra mått än sedan århundraden. Så det kalla kriget, atomvapnet – omväxlande betraktat som rent skräckvapen, skyddsmedel och fredsgaranti – kriserna, som nästan varje år och ibland flera gånger om året gör hotet om det stora kriget aktuellt. De »små» krigen – ibland större än ett rejält krig för hundra år sedan – och de revolutionära processerna, med död och förödelse för miljoner. Uppkomsten av nya stater, maktspelet inom dem, maktspelet mellan dem, maktspelet – från de storas sida – om dem.

Jag vill inte hävda, att de flesta människor under dessa femtio år har haft det svårare än i andra skeden av nyare historia. Tidvis – och särskilt de senaste åren – har sannolikt mänskligheten uppnått en maximal lycka, om man därmed menar det antal, absolut eller procentuellt, som lever utan ängslan för nöd, sjukdom, pina och grymhet. I tio eller femton stater, med låt oss säga mellan tio och trettio procent av jordens befolkning, är det utan tvivel så. Jag räknar då inte bara med vad jag kallar »de lyckliga demokratierna» utan också med åtskilliga andra länder; jag tvivlar exempelvis inte på att en rysk arbetare på landet och i staden i nästan alla hänseenden har det bättre än under tsardömet.

Jag är också medveten om att jag tillhör en privilegierad grupp inom ett privilegierat land, att jag i fråga om yttre villkor sannerligen inte har något att klaga över. Svenskarna har haft en långvarig fred, har större välstånd än något annat folk i Europa, är sammansvetsade genom en demokratisk, nationell och social gemenskap.

Inom denna privilegierade grupp har jag själv haft det ojämförligt bättre än de flesta; nästan ingen känsla av social eller personlig mindervärdighet, bildning, framgång, hygglig och ständigt förbättrad ekonomi, och nu levande i vad som på rimliga skäl kallas en idyll, på en plats med bättre klimat och mera civiliserad befolkning än de flesta andra platser i världen. Jag kan till och med vara extra glad över att jag lever; i de flesta länder jag känner är det ordinärt för personer i min ålder att ha dött för länge sedan, främst i det första världskriget.

Vilken betydelse har denna omgivning – världsläget, händelserna, politiken – haft för mig och personer med liknande upplevelser och läge? Att med någon säkerhet göra påståenden av denna art är orimligt. Men spekulationer är tillåtliga.

Något ligger väl i Woolfs tanke, att människor under några generationer före första världskriget kände sig leva i större stabilitet och trygghet än de, som föddes låt oss säga 1900–1940. Men inte mycket. Denna känsla fanns sannolikt blott inom en liten del av världen och hos en liten del av människorna inom detta område. För de stora massorna i vad vi nu kallar utvecklingsländer kan inte gärna tryggheten ha funnits, inte heller bland de fattiga, utan någon hjälp vid arbetslöshet, sjukdom och hög ålder, i de mera utvecklade, de s. k. rika länderna. Det är möjligt att personer av min kategori, någorlunda lyckligt födda i någorlunda lyckliga länder, tidigare hade en trygghetskänsla, som framför allt berodde på att de hade det bättre än andra och trodde att världen skulle förbli ungefär likadan. Men jag tvivlar på dessa föreställningars betydelse i förhållande till andra; särskilt sjukdomarna, som innebar en ständig beskjutning av döden i alla åldrar, måste ha ingivit osäkerhet och oro.

Framstegstron säges ofta ha lyst över 1800-talet och ha bleknat under detta århundrade. Jag tror inte att det är riktigt, snarare tvärtom. Visserligen hade den världsliga framstegstron förr ett drag av naivitet, utopism och ideologisk kraft som den nu saknar; man byggde i hägnet av denna tro tankesystem, som påverkade många och som nu ter sig föråldrade och löjliga. Men den allmänna före-

ställningen, att det skall bli bättre och bättre, tycks mig överallt genomsyra debatten; olyckor, nöd, krig betraktas som störningar, som något absurt, som hämmar och snedvrider den »naturliga» utvecklingen. Denna oreflekterade, sällan preciserade och systematiska optimism färgar, tror jag, medvetandet hos oss alla; det skall bli högre välstånd, bättre samfärdsel, bättre omvårdnad, bättre i både de rika och de fattiga länderna – vad som händer i motsatt riktning är något galet, likt en sprucken bilring eller en naturkatastrof, något som man beklagar eller fördömer med irritation och en smula förvåning. Denna optimism – för att kanske begagna ett litet för starkt ord – finner stöd i den enormt ökade produktionen, i det ständigt fortgående besittningstagandet av jorden – och bitar av himlen – i de naturvetenskapliga upptäckterna och uppfinningarna; vad som varit utopi har tilldels blivit verklighet.

Samtidigt lever vi, synes det mig, i en mera utbredd och ständigt aktuell rädsla för missöden och katastrofer. Till en del är detta väl bara en konsekvens av optimismen, som med ovilja och ursinne måste se på hinder, rubbningar och hot. Men andra skäl till fruktan är uppenbara.

Ett sådant skäl – en anledning, inte en orsak, om man så vill – har jag redan berört: nyhetsförmedlingens utveckling. Den innebär inte bara att flera än förr på ett mera sensationellt och fantasieggande sätt än förr får reda på vad som händer i världen. Den innebär kanske framför allt att vi på ett helt annat sätt än tidigare upplever samtidigheten: vad vi ser eller hör händer just nu eller hände för en liten stund sedan, vi har inget försprång längre, vi är på platsen. Att läsa om händelser, hur ohyggliga de än må vara, i en historisk tid är sällan smärtsamt; vi står utanför, lidandet är redan utplånat, uppslukat av tiden, då vi läser om det; mycket få känner avrättningarna, de hopade liken på slagfältet, de eländiga barnen i gruvorna som något påträngande verkligt, även om en fasa för tusen år sedan är lika stor som en fasa just nu; tiden läker i den meningen alla sår. Tidningarna är svårare att uthärda, men det är redan en tröst, en bedövning, att veta, att detta hände igår, för en vecka sedan, att det inte händer just

nu. Men i vår tid händer det nu: knappast en timme eller en minut, ibland inte ett ögonblick skiljer oss från dödandet, förstörelsen, skräcken. – Jag vet inte om för mig de skillnader jag antyder är särskilt starka: säkert är att jag läser en bok om förfärliga ting för tio eller hundra år sedan med kyligt intresse – även om jag hoppar över scener med tortyr och avrättningar – att jag ser igenom en tidningsrelation med jämnmod och att jag i motsvarande fall avskyr radio eller television.

Det väsentliga är väl dock, att vi fått nya saker att vara rädda för, att orsakerna till fruktan för att – trots allt – det hela går galet blivit så mycket starkare. Jag skall inte försöka ge någon summering av skräckregistret utan blott stanna vid atombomben. Dess tillkomst lär på en punkt ha inneburit en nästan generell civilisering av mänsklig ideologi. Talet om krigets värde i och för sig – som en urvalsmetod, en stimulans, ett mandomsprov, en skola för modet – har försvunnit ur debatten. Ett mindre krig kan visserligen, av bekännelser och retorik att döma, ses på detta sätt men bakom det mindre kriget anas det större, och inför atomvapnet tystnar romantiken.

Jag, och otaliga med mig, har sökt att mildra denna skräck genom skilda reflektioner. Varför är det så fruktansvärt att många dör på en gång, då alla skall dö? Är inte döden genom en bomb, som man inte väntar, att föredra framför de flesta andra dödssätt? Världen skall en gång förintas, varför inte nu? Är det inte för en av dödsfruktan besatt människa likgiltigt eller rent av tilltalande att många eller alla dör samtidigt?

Dessa metoder duger inte. Vi känner det som olidligt, att hundratals miljoner människor skulle dödas av andra människor. Till det som förföljer fantasin är att ett fåtal skulle sköta dödandet, att på en gång en rad stater, eller två stater, skulle förstöra varandra – eller åtminstone, som man beräknat, döda en stor del av varandras befolkning. Man flyger på morgonen från Detroit för att förinta Moskva och kommer hem till middagen till ett Detroit i ruiner. Kvantiteten i detta dödande slår enligt Hegels fras över i kvalitet;

det blir något helt annat än att människor av våld, olyckor, sjukdomar och nöd dödas varje dag. Kanske är den rena skräcksynen det avgörande för oss – med syndafloden, Babels torn, världskrigsbombningarna som stöd för fantasin – kanske kan man i någon mån tala om en känsla av solidaritet med mänskligheten. Föreningen av optimism och ångest präglar sannolikt våra generationer mer än tidigare.

4

Tron att alla människor och folk är likvärdiga, i någon djupare mening, synes helt ha slagit igenom inom den kulturkrets jag tillhör. Den har kanske sitt ursprung i eller betingas i varje fall till stor del av den kristna föreställningen om själarnas likställighet, att det enda väsentliga är att producera änglar för Guds rike. Den har skärpts och sekulariserats genom demokratiska ideologier, genom den antropologiska vetenskap, som raserat fördomarna om viktiga skillnader i intelligens, karaktär och moraliska möjligheter kollektiva grupper emellan – och mycket annat. För mig, liksom för de flesta jag känner, framstår denna tro som en väldig frigörelse. Att människor skall ha samma politiska rättigheter, att den enes »lycka» är lika värdefull som den andres, att samhällsgrupper, folk, »raser» nästan genomgående har samma anlag och förutsättningar, även om de befinner sig på skilda utvecklingsstadier, synes mig vara sanningar, vilkas uppnående och erkännande är den högsta vinning.

Men denna tro blir ett vacklande mellan mystik och löst prat, om den bortser från, att vissa människor utifrån mera sekundära normer, som vi alla omfattar, har större värde än andra. Vi uppskattar en författare, en forskare, en politisk föregångsman mer än de otaliga, som inte uträttar någonting av liknande betydelse. Vi uppskattar intelligenta mer än dumma, goda mer än elaka, energiska mer än tröga. Då påven i dessa dagar välsignar de troende massorna i Portugal, ser de upp till honom med beundran eller dyrkan, även om de tänker på att han, liksom de, har som högsta mål att bli ängel

i himmelen; de andliga och politiska ledarna betraktas av sina anhängare som mera värda än gemene man. Det vore överflödigt att framföra dessa självklarheter, om inte så ofta i resonemangen den tanken skymtade, att människovärdets grundsats borde leda till, att alla ansågs vara lika värda.

Samma tankegång kan tillämpas på folken, men här är det utvecklingsstadiet eller rättare den aktuella nivån som är av betydelse; olikheter i arvsanlag av nämnvärd relevans är, som vi lärt oss under de senaste årtiondena, obefintliga. Germanerna, som så ofta prisats av feltänkarna inom rasbiologin, var vildar i skogarna, då kulturer blomstrade i Kina, Mellanamerika och kring Medelhavet; de mest primitiva stammarna kan på några årtionden nå samma läge som vi nu har. Detta hindrar inte, att jag anser att Sverige nu står högre än Uganda, att Europa just nu är överlägset Afrika – och att jag håller på, mest värderar, det »högre», det »överlägsna».

En invändning mot denna tankegång – som, tror jag, behärskar nästan alla, men som en del skäms för – är att det inte finns något högre eller lägre, något överlägset eller underlägset. Nej, självfallet är värderingar inte verklighetsomdömen, det är vi ense om. Men vi är också, i nästan alla folk och kulturgrupper, ense om den värdering som jag nyss antytt – om värdet, exempelvis, av bildning, god sjukvård, kommunikationer, teknik. En annan invändning – gammal hederlig konservatism, som stundom i ren okunnighet tror sig vara radikalism – är att folken vill bevara sin »egenart», att de vill förbli sådana de är. För några grupper gäller detta och har än mera gällt; det var de mest obildade och fattiga, som under aristokraternas och prästernas ledning stred mot den franska revolutionens idéer, det finns säkert i Kongo och Nigeria gammaldags folk, som under hövdingar och präster är förbittrade över maskiner, skolor och andra nymodigheter. Men den opinion, som handlar och leder, är inte sådan, och dess strävanden är att skapa de »västerländska» värden, vilkas innebörd jag antytt. Allt detta behöver naturligtvis inte innebära, att man i den stora värderingsgemenskapen underkänner alla gamla särdrag och traditioner.

Jag har skrivit detta som inledning till en motivering för den starkaste känsla jag under senare år haft när det gäller läget och utvecklingen i världen. Det är känslan för Israel. Den uppstod då jag på allvar började studera zionismen och den nya stat den format, då jag genom besök i Israel och framför allt genom att följa dess öden blev medveten om det stora som skett och skedde i denna lilla kustremsa vid Asiens rand. Då jag skriver detta, i juli 1967, har under månader händelserna kring Israel fyllt våra tankar; vi har ofta sagt till varandra att livet är besudlat, gement, förkastligt – mer än genom något annat i vår tid – om inte Israel får leva. Jag har många gånger skrivit om denna känsla för Israel, men jag kan inte skriva en bok på sommaren 1967 utan att söka med några ord klargöra vad jag känner och varför jag känner så.

Några motiv spelar säkert in som utifrån mina allmänna värderingar ter sig irrationella. Jag började, som de flesta i min ålder i Sverige, min läsning med biblisk historia; vad som hände i Palestina för tusentals år sedan stod tydligare framför mig i barndomen än vår egen äldre historia, som vid varje jämförelse syntes torftig och glanslös. Namnen i Palestina har ett skimmer, som påverkar upplevelsen och bilden av landet. Ingen annanstans har för mig sådana stämningar av ömhet och närhet, och samtidigt av något fjärran och tidlöst, brutit fram ur traditionen.

Judarnas lidanden och framför allt vad som hänt dem i min tid är också ett motiv av denna art. Att miljoner judar torterats och dödats i ett civiliserat land måste för min generation vara det mest förnedrande som vi vetat om, något som – i någon mån – kan och måste gottgöras, även om vi är väl medvetna om att ett folk inte är en personlighet, att man inte kan straffa eller belöna ett folk som en enskild människa. För judarna själva tror jag att vad som hänt dem givit något annat och större – ett slags överlägsenhet inför ödet, de vet att man *kan* gå igenom någonting så fruktansvärt utan att förstörelsen, den slutgiltiga kapitulationen, kommer.

Men vad som ytterst bestämmer min känsla är inte sådana motiv. Det är motiv som är rationella utifrån mina värderingar i samtidens

politik. Då jag läser om hotet mot Israel, om att det, som arabpropagandan upprepar, skall »förstöras», »utplånas», »förintas», beror min känsla för de hotade och min skräck inför hotet främst på att jag ser det unga Israel som världens blomma, som det bästa och skönaste som uppstått och finns i vår tid.

Den judiska nationalism eller samhörighetskänsla, som skapat Israel, innebär en längtan, bevarad under årtusenden i förskingringen, att återvända till vad man ser som det förlorade hemmet. Men den är framför allt något annat och högre. Den är en kallelsenationalism, som ser det nya Israel som ett steg mot bildandet av ett gott rike, ett Messiasrike av denna världen. Den syntes som här formats är enastående i vår tid. Ett folk, som lever under hägnet av uråldriga traditioner och drömmar, men vars passion är att med alla arbetets, tankens och teknikens krafter bilda en ny gemenskap enligt värderingar som är våra egna. En rationalism, driven till sin spets, förenad med hängivenhet för mål, som innebär att människor skall få lycka och frid.

Blott två linjer i vad som vunnits skall jag beröra. Ett av vår tids stora syften är att stödja och hjälpa underutvecklade länder och folk. Israel har här gjort ojämförligt mer än något annat land. Det har mottagit mer än en miljon människor från länder som bjudit dessa judiska grupper elände, förtryck, obildning, hårdhet. Det har uppfostrat dem, disciplinerat dem, givit dem bildning, tro och hopp, på otroligt kort tid givit dem välstånd och kultur. Medan Amerika på sin tid hälsade invandrarna välkomna utan att ta ansvar för dem – de förblev länge ett proletariat i ett rikt land – har Israel känt sig ansvarigt för deras utbildning och ekonomi, utvecklat deras självkänsla, omformat deras syn på sig själva och världen. De araber, som efter den stora, av arabstaterna propagerade flykten 1947–1948 stannat i Israel, har fått medborgerliga rättigheter, en utbildning och en ekonomisk ställning, som motsvarar det israeliska genomsnittet och är ojämförligt högre än i någon arabisk stat.

För mänskligheten är det ett ideal och tillika ett problem att förena ett stort mått av kollektivism med demokrati och att tillika göra

människorna mera jämlika, i fråga om bildning, sociala relationer, ekonomi. Ingen stat har kommit så långt på den vägen som Israel. En kollektiv äganderätt – genom staten, fackföreningarna, andra gemenskaper – som omfattar omkring 60 procent av all egendom, förenas med politiskt likaberättigande och medborgerlig frihet. Här finns också en jämlikhet utan motstycke; den ekonomiska likställigheten har minskat något sedan de första åren, men den är fortfarande större än i något annat land, och upprätthållandet av denna jämlikhet är ett gemensamt mål. Produktionen har drivits med en energi och en effektivitet, som lett till utnyttjande av naturtillgångar, vilka varit oanvända sedan årtusenden; hjälp utifrån behövs ännu, men för varje år stegras de egna insatserna.

Det är naturligt att många var tveksamma och misstrogna inför staten Israels bildande. Nu finns inte skäl till denna tvekan, denna misstro. Israel har blivit föregångslandet framför andra. Det har hunnit ett gott stycke på den väg vi vill gå men har så svårt att finna. Det är en spirande idyll, som är hotad; utan ett inslag av osäkerhet och hot hade kanske denna idyll inte spirat, men detta är sannerligen ingen anledning att värdera den mindre. Det passionerade, fredliga, rationellt verksamma och hängivna Israel har blivit en bit av oss själva, av våra drömmar, det måste leva.

5

I detta skede av ålder, skymning och bevarad intensitet lever kärleken, kärleken till en enda, kvar som kärnan i allt. Det erotiska draget viker tillbaka, naturligtvis, men det försvinner inte, det stannar som ett inslag i passionen, upptagenheten, koncentrationen kring denna enda människa, det ger ögonblick av ro. Jag tycker mig aldrig förut så starkt ha känt denna besatthet. Det beror väl på ensamheten, med resorna som pinande och eggande avbrott, på vissheten att tiden är kort och dyrbar, att vi snart inte skall veta om varandra, vara främmande som stenarna därute i trädgården. Jag tycker att hon är vackrare än någonsin, jag ser och drömmer om

hennes leende, som är ljust och lyckligt ännu, kanske med ett stänk av trötthet, av erinran om vårt läge.

Jag måste brodera en smula på detta för att göra det klart. Ett inslag är kritik, irritation och ständigt oroligt iakttagande. Är tonfallet äkta, varför denna nyans av likgiltighet eller ovänlighet, hur kan jag själv bli kylig, förebrående, sårad, tvivlande? Det är sällan spänningen släpper. Orden, ansiktsuttrycket, rörelserna iakttas, analyseras och värderas. Det är en ständig rannsakan, med två anklagade och kronvittnen – i nio fall av tio är det jag som blir dömd, som måste ängslas och ångra. Besökare talar om vår frid; ibland tycks det mig obegripligt att jag kan leva dag efter dag, år efter år, i dessa förväntningar, observationer, upphetsningar och avspänningar – allt är ju drama, konflikter, ängslan, försoning, strålar av ljus och lycka, inte en dag av stillhet. Det ständiga trevandet efter harmoni har sina speciella vanskligheter: »är du inte glad», »har jag sagt något galet», »varför har du inte talat om det förut»?

Ibland påminns jag om vad jag läst kring mystikernas sökande efter Gud. Den heliga Teresas kamp, med alla segrar och nederlag, alla dessa framsteg och återfall, hela denna långrandiga och tjatiga kedja av tomheter, uppgörelser, förhoppningar, förtvivlade stunder och glimtar av det sökta kan bli en erinran om att så hemsk och underbar är kärleken. Men, som tron alltför väl erfor, även kärleken har sin acedia, då man slappnar, inte orkar längre, blir död i själen – med den bittra och ändå sköna vissheten att livet kommer åter, att det måste komma åter.

En dagbok i den genren skall jag inte försöka. Den skulle bli förljugen, inte så mycket av oförmåga till uppriktighet utan därför att själva inriktningen på iakttagelse och skrivande skulle göra om verkligheten – och dessutom bleve det hela för ledsamt och för monotont upprepande, även för mig själv.

Ett par episoder från de senaste åren kan kanske däremot illustrera. Jag är på resa och skall vara borta några dagar. Plötsligt blir tanken att många timmar, att hela nätter av ensamhet står framför mig outhärdlig. Jag kan inte läsa, inte skriva, jag kan prata med vän-

ner men liksom genom en dimma av overklighet. Jag ringer hem, rösten lugnar mig, hon är – det är min lycka – trots allt tryggare än jag, upptagen med sina bestyr, det är bara mig mardrömmen gripit och då går det att uthärda den. Och så är mardrömmen, denna stegring av längtan till skräck, borta för några timmar, kanske för dagar.

Vi reser från Pompeji till Neapel. På ett ställe måste man byta tåg. Gerd skyndar upp på det väntande tåget, jag kommer för sent efter, tåget går. Om några minuter går ett annat tåg, och jag får plats på det. Jag talar på en blandning av franska, engelska och tyska, med ett par ord av italienska, om vad som hänt. Människorna omkring mig är oändligt snälla, de skrattar inte åt min fasa utan tycks dela den, alla vill hjälpa mig; tio passagerare står kring mig och förklarar, att vi är återförenade om tjugo minuter, konduktören går ut på en station och telefonerar till den lilla slutstationen i Neapel, återvänder och lugnar mig. Strax är jag framme, hon står på perrongen, det hemska är borta och glädjen där.

I Bern på undersökning av mina ögon. Jag är där klockan 5, det är god tid, säger läkaren, till mötet med Gerd på järnvägsperrongen strax efter 7. Undersökningen är inte plågsam, men lång och uppdelad i skilda moment, som eggar otåligheten. Först förstoring av pupillen; den skall ta en kvart men tar 40 minuter; nunnan som vaktar vill ha än mera tid, men godkänner mig, då jag säger att jag eljest går genast. En yngre läkare som gör en observation är tveksam; än en gång hotar jag, framför lampan i mörkrummet, att gå genast, och hon viker motvilligt. Nya detaljer, ny väntan, nära halv 7 kommer överläkaren, min ordinarie läkare, som jag också fått vänta några minuter på. Jag måste ha sett konstig ut, den sträve professorn ler och pratar lugnande, beställer en bil innan han ger sin korta diagnos. Jag är på perrongen i god tid, men det tar några minuter innan vi finner varandra: gråt och glädje.

Men denna spänningsfyllda resa genom slutet av vårt liv och vår gemenskap har stunder av lycka som är nya för mig. Ibland viker spänningen. Vi känner oss uppleva kärleken i dess renhet. Den är

ömhet, sällhet och stillhet. Vi är trygga, den totala friden är hos oss, och ändå lever vi, vet att vi är lyckliga. En idyll, en salighet, som skils från döden genom att ett ljus av medvetandet är kvar. Det är hålet i tiden, änglarnas värld.

OM DÖDSFRUKTAN

I

Att döden, när den kommer nära, när den är ett omedelbart hot, av nästan alla människor ses med fasa, synes mig obestridligt. Våra reaktioner inför vår egen och andras situation, hela vårt sätt att tala och tänka om saken klargör, att det förhåller sig så. Människor som lever sorglöst och tanklöst blir förfärade, då de står inför dödsrisken, då en läkare talar om för dem, att de lider av en allvarlig sjukdom. Även då de är gamla, ehuru inte helt omtöcknade, blir de skräckslagna som inför en avgrund; ofta tycks de inte ha trott riktigt på döden, sin egen död, förrän den kommer så inpå dem, att det är omöjligt att blunda eller glömma. Vi andra, som ännu är friska eller åtminstone inte dödligt sjuka, känner eller uppträder mot de dömda och i samtal om dem på ett sätt som svarar mot de dömdas ångest. Vi är kanske inte alltid medkännande, naturligtvis, ofta är vi likgiltiga och kanske skamset skadeglada, ty andras död är dock en liten framgång, en liten seger för de överlevande – det är endast vår egen död, det egentligen gäller. Men vi beklagar, vi söker trösta, vi känner en pina inför lidandet intill oss; vi utgår från att den dömde drabbats av det värsta som kan hända en människa. De överskylande, avledande orden använder vi, inte bara då det hör till ämbetet att mildra den stora omvandlingen – vi vet dock att den bästa trösten är ett lögnaktigt »jag tycker inte du ser så dålig ut», »jag är säker på att du klarar dig», »gå till dr X i stället, han har hjälpt många».

Vår diskussion om brott och straff präglas av samma hållning. Bland de onda yttre handlingarna står mordet i en klass för sig; här gör skepticismen och värdenihilismen halt, även om självfallet psykologiserande och därmed en smula överslätande förklaringar är på

sin plats och många uppfordras att tänka, att »detta kunde också jag i ett visst läge ha gjort» – en tanke som skall överbrygga klyftan mellan den godhet vi vill tro oss äga och den avsky vi känner. I bättre deckare är mord nödvändiga; annars uppstår inte den spänning vi vill ha. Dödsstraffet avskaffas i land efter land, därför att det är så hårt; talet om att man riskerar att döma en oskyldig eller att ingen kan förpliktas att ta en annans liv vore utan mening, om inte döden betraktades som det över allt annat fruktansvärda.

Självmordsstatistiken bekräftar hur okuvlig livsviljan är hos nästan alla. Antalet, som frivilligt ger sig döden, är överallt försvinnande litet, hur eländigt man än lever. Debatten om självmordets sociologi från Masaryk och Durkheim till våra dagar bygger på obetydliga variationer, så obetydliga, att många anser det rimligare att diskutera statistikens svagheter eller att hänvisa självmordsproblemet till psykiatrin. Det sägs, att livet ofta är ohyggligare än döden. Men i praktiken tycks det inte vara vanligt att så känna. Folk lever utfattiga, blinda, invalidiserade, i koncentrationsläger och på galärerna, men leva vill de allra flesta. Denna okuvliga livslust låter Viktor Rydberg Maecenas uttrycka.

Döden? Han är min fasa.
Hellre än döden kvalfullt liv!
Mina händer och fötter skälva,
mina höfter svikta,
mina tänder skallra,
bölder hölja mina lemmar,
spika mig på korset,
men låt mig leva på korset!

Detta citat antyder vad jag främst menar med dödsfruktan, den dödsfruktan som jag känner och vill söka belysa. Det gäller inte ångest för de plågor, som ofta föregår döden, eller för själva dödsögonblicket; för övrigt förklarar många läkare, att själva upplevandet av döden, de sekunder då man dör, innebär en lättnad efter

den kamp man utstått. Vad jag menar är fruktan inte för döendet, utan för att en gång vara död, för att jag med min verklighet och min värld skall utplånas, försvinna. Denna ständigt förföljande skräck, en skugga, ett hot bakom allt annat, har funnits för mig så länge jag minns, naturligtvis starkare under vissa skeden, koncentrerad till ohygglighet i vissa ögonblick. Den värsta, snabbt förbiilande formen är då jag ser mig själv falla ned i en oändlig brunn, ett djup utan botten, men i regel förnims skräcken utan konkretion, som en skräck blott för intigheten.

Den akuta, överväldigande, »tokiga» dödsfruktan känner jag bara några gånger om året, litet oftare då jag blivit gammal än förr. Då jag skriver detta, är den mig nästan främmande. Att skriva förutsätter för mig ett mått av distans, lugn, jag kan nästan säga belåtenhet; i passion och förtvivlan har jag skrivit blott vid få tillfällen – några kärleksbrev och möjligen några sidor i mina memoarer. Jag skall ta upp ett par exempel för att belysa vad jag menar med dödsfruktan, utan yttre fara i ordets mest egentliga bemärkelse.

För något år sedan läste jag Simone de Beauvoirs »Avled stilla». Jag gick till läsningen som till en besvärlig plikt; jag var rädd att bli alltför upprörd. Men denna minutiösa, skarpa, kyliga skildring av moderns död tycktes inte beröra mig särskilt starkt; jag läste lugnt, med beundran för precisionen, kritisk inför vad jag ansåg vara brist på inlevelse och engagemang hos författarinnan. Men några dygn senare hade jag en mardröm, som ännu förföljer mig; möjligen var drömmen också inspirerad av Capotes »Med kallt blod». Jag var livdömd och skulle dödas följande dag. Min hustru och jag satt tillsammans i skräck; hon talade tröstande till mig men skulle tydligen själv leva kvar. Så kom ett meddelande att döden (om det var avrättning eller ej vet jag inte) uppskjutits. Vi blev först svindlande glada och sedan i stillhet lyckliga, tysta och innerligt förenade. Litet senare kom insikten att dödsdomen var uppskjuten blott på en dag. Skräcken kom tillbaka starkare än förut. Förintelsen stod framför oss, förtvivlan kunde inte beveka, det fanns ingen utväg, intet förbarmande. Jag vaknade i ångest, efterträdd av glädje över att det va-

rit en dröm. Men ångesten kom tillbaka: det var ju ingen dröm, inte bara en dröm, vi var livdömda och väntade på verkställigheten. Drömmen hade givit mig en konkretion, en skärpa åt verkligheten, som jag inte trodde mig ha upplevt tidigare. Att leva som om inte döden var inpå oss var under några dagar omöjligt.

Förra vintern under en kort resa fick jag en liknande chock av insikt om det självklara. Jag kände som ofta resan som en ljus flykt; vi gömde oss en kort tid för verkligheten, vi fick permission, vi skulle smaka stillhetens fulländning. Så en morgon slog det mig, som om jag förut inte hade haft en aning om det, att vi en gång snart skulle skiljas. Vi skulle inte finnas, inte veta om oss själva och varandra, inte ha ett minne av att vi levat. Det kändes som om jag gjort en upptäckt, som förstörde vårt liv – det enda verkliga var att i skräck se mot det oundvikliga, att våndas och skrika. Denna skräck, som några minuter var den enda stora sanningen, bytte som alltid gestalt, blev dröm, skugga, ängslan inom det ordinära stängslet. Just nu är jag rädd för att känna skräcken igen, men jag känner den inte, den står och väntar.

Jag har träffat endast några få människor, som säger sig känna ungefär detsamma som jag. En av dem, den kanske mest »sakkunnige», var antropologen Bronislaw Malinowski; för över trettio år sedan – omkring tio år före hans död – fann vi varandra i ett nästan förtjust utbyte av erfarenheter. Malinowski försäkrade mig, med stöd av uppgifter från gamla människor, att den »äkta» dödsfruktan jag här närmast talar om, skulle försvagas med åldern; dödsskräcken skulle bli sliten och nött som alla andra känslor. Jag tycker inte, att detta stämmer i mitt fall, och jag är nu 71 år gammal. Men kanske har en viss förskjutning av ångesten inträtt. Den länkas ständigt samman med tanken att döden närmar sig och blir mera än förr en fråga om hur lång tid som står kvar; detta innebär ingen lindring, snarare tvärtom, men väl en omläggning av vad jag kan kalla koncentrationslinjen, en sammansmältning av rädslan för döden och rädslan för den djupa ålderdomen. »Jag vet icke, om jag älskar eller hatar livet; men jag hänger fast vid det med hela min vilja och alla

mina begär. Jag vill icke dö. Nej, jag vill icke dö; varken i dag eller i morgon, varken i år eller nästa år.» Så skriver Hjalmar Söderberg i »Historietter» – här finns en antydan om vad jag menar med förändringen i känslan, då döden kommer närmare, då den tid som återstår *måste* kunna räknas i få år.

2

Vad jag har skrivit om dödsfruktan i mina memoarer och framför allt ett par intervjuer med mig om saken i TV har lett till att många obekanta skrivit till mig: 50–60 brev efter ett framträdande i TV, medan några få hör av sig, då jag talar om demokrati och diktatur, avideologisering eller socialisering. Detta visar naturligtvis inte, att döden för något större antal lyssnare är ett brännande problem; möjligen tyder det på att folk som tänker på döden är relativt upptagna av saken och har ett behov att meddela sig.

Flertalet brev är skrivna av religiösa personer, som vill omvända mig och klarlägga, att min föreställning om dödens slutgiltighet är felaktig. Ofta är breven, uppenbarligen i regel skrivna av s. k. obildade människor, rörande i sin önskan att trösta och övertyga. Man talar om sin egen ängslan och hur den mildrats eller övervunnits genom tro på den kristna läran om ett evigt liv. Man citerar bibelspråk och försöker sig på en bevisning om ett liv efter den fysiska döden: varför skulle Gud ha skapat människorna om de skulle förintas, varför skulle Jesus ha offrat sig för en mänsklighet utan framtid i en bättre värld? Den himmelske fadern väntar på oss, och i hans famn skall vi finna ro och trygghet. Personliga erfarenheter eller fantasier används som argument. En kvinna har efter en svår operation hört en »underbar musik»; sedan dess kan »ingen ta ifrån mig den tron, att döden ej är något ont, och jag vet att jag kommer att hitta den förklungna melodin åter». En annan kvinna – flertalet brevskrivare är kvinnor, i regel gamla – har från år till år känt vissheten om ett evigt liv starkare; hon försäkrar mig om en härlig framtid på andra sidan.

Några punkter i dessa brev har förvånat eller åtminstone särskilt intresserat mig. Skribenterna uttrycker sig ytterligt vagt om livet efter detta. I min barndom hörde jag talas om det eviga livet i himmelen som ett slags trivsammare jordeliv, i brev överväger de allmänna beskrivningarna av ett behagligt tillstånd, man kommer från mörker till ljus, man möter faderns välkomnande armar; »det är ljust framför», skriver en gammal kvinna . . . »Själv är jag snart 80 år, och tror och vet att jag av nåd ska få vara med i den skaran, som sjunger Guds lov i evighet.» Antagligen förutsätter de skrivande, att jag måste omvända mig till en sann tro för att bli delaktig av det lyckliga livet ovanefter. Men detta framhävs sällan som en huvudsak, och antydningar om att jag i annat fall kommer till helvetet är nästan obefintliga. Jag citerar ett brev, som innehåller ett ganska stillsamt helveteshot: »När ni blir kristen skall denna ångest för döden försvinna, tala om det för Eder hustru och Eder vän . . . då har ni allesammans en underbar framtid att gå till mötes och Evigheten kommer att stråla av ljus, tänk att få tillbringa Evigheten i Himlens sköna, underbara land och slippa att komma till Helvetet, där ångesten aldrig kommer att taga slut, där man i evighet får ångra att man inte lydde Guds mening när man levde här på jorden.»

Vänligheten, medkänslan, hjälpviljan i dessa brev har varit större än jag skulle väntat mig. Det finns några irriterande undantag, kanske tillfälligtvis härrörande från personer med en viss grad av bildning eller åtminstone utbildning. Att inte tro på ett evigt liv sägs vara en sedan länge vederlagd villfarelse, man hänvisar till de troende naturvetenskaparna, som alltid får uppträda som religionens kronvittnen, man förolämpar och hotar på en gång. Men dessa på en gång ondsinta och dumma brev är ytterligt få i jämförelse med de godsinta och gripande, vilkas oskuld och bibliska enfald inte har något att göra med den dumhet, som kommer till sin fulla rätt först vid något mått av intellektuell träning.

Någon enda gång har jag irriterats av en hotfull ton. En episod har ett drag av trist komik. En dam sökte upp mig för att lära mig tänka om. Hon hade vid två tillfällen fått befallning från ovan att

omvända en person; det första tillfället hade hon försummat och vederbörande hade dött strax efteråt, nu gällde det mig och hon var angelägen att inte komma för sent. Hennes religiösa propaganda var mig likgiltig, men plötsligt kom min vidskepelse med i spelet: menade hon att jag skulle dö snart (liksom den tidigare patienten) därför att hon fått order att uppsöka mig? Min idiotiska rädsla drev mig till ursinne och jag frågade om hon ville hota mig; i stället för att angripa min vidskeplighet svarade hon, att då hon nu fått tillfälle att varna mig, fanns ingen risk för att det förut berörda fallet skulle upprepas. Jag befann mig alltså inte i farozonen, och något akut anfall av dödsångest kom inte efter besöket.

En helt annan sorts brev är de instämmande och tacksamma. De är inte så många, men de har glatt mig, kanske mindre som bevis för att jag gjort några människor nytta än därför att jag känt mig mindre ensam. Det tycks finnas åtskilliga, som blir en smula förlösta, då någon person med litet auktoritet säger sig känna vad de själva känner men är generade att tala om. Ett tackbrev efter en TV-sak: »Mina vänner ringde och sa att de kände sig hjälpta, tröstade, inte så ömkliga längre, när en person vågade tala om att han var rädd, både för döden och för åskan.» Ett av de mest förstående brev jag fått i ämnet är från en ung läkare, som jag inte personligen känner. »Detta brev till Er dikteras av mitt behov att meddela mig angående de ting, som är viktigast för mig. Jag tillhör de olycksaliga andar, som hyser aversion mot faktum att det egna jaget en gång skall upphöra. Upplevelsen av detta förhållande är synnerligen olustbetonad, nästan outhärdlig. Grundtonen är *förtvivlan* och ödslighet, men där finns alltid ett inslag av skräck, mer eller mindre starkt uttalad vid olika tillfällen. Jag säger ofta till mig själv: Så här förfärligt har jag aldrig tidigare upplevt tanken på döden.»

De brev jag fått i dödsfrågan synes mig i allmänhet vara mera väsentliga än debatterna om saken i några tidningar och tidskrifter de senaste åren (Dagens Nyheter, Idun-Veckojournalen, Svenska Dagbladet). Jag har nästan alltid intrycket att aktörerna i dessa offentliga debatter klär ut sig för att verka presentabla, att de mobili-

serar en intellektuell och litterär fraseologi som mera döljer än klarlägger vad de menar. De är inte förljugna, det påstår jag inte, men de är generade och söker vara tillbörligt djupsinniga.

Jag slutar detta avsnitt med att delvis citera två brev. Det ena uttrycker med sällsynt renhet och enkelhet hur dödsfruktan känns eller kan kännas.

Jeg har fået lyst til at skrive til Dem, efter at jeg har set Deres udsendelse i dansk T.V. Da fandt jeg ud af, at jeg i hvert fald har een lidelsesfælle, nemlig Dem.

Jeg er en ganske almindelig pige på 20 år, der ikke er særlig intelligent eller belæst, og jeg har haft mægtig svært ved at udtrykke mig overfor andre om min såkaldte »dødsangst».

Det är ikke så forfærdelig lang tid siden jeg oplevede det første gang. Jeg var gået i seng, og lå bare og lod tankerne svirre, pludselig fandt jeg ud af, hvis man kan sige det på den måde, at jeg engang skulle dø, og udslettes komplet, simpelthen ikke være til mere. Det var den mest forfærdelige fornemmelse jeg nogensinde har haft. Jeg *vil* ikke, blev jeg ved med at gentage, jeg styrtede op på gulvet og græd og snakkede med mig selv, og blev ved med at tænke, at det ville i hvert fald ikke ske for mig. Siden dengang har jeg haft denne angst ret ofte. Jeg har prøvet at forklare og fortælle om min angst for min forlovede, der imidlertid ikke rigtig har kunnet forstå hvad jeg mener. Da så jeg så Deres program annonceret, aflyste vi en fest, og sad så spændt og lyttede til Dem. Hvert eneste ord De sagde, under den alt for korte udsendelse, var til punkt og prikke hvad jeg følte, jeg tror, jeg sagde »ja» efter hver sætning De kom med. Min forlovede fortalte, at han aldrig havde følt noget lignende, og alle de mennesker jeg har prøvet at tale med om mit »problem» har ikke rigtig forstået hvad det var jeg mente, sikkert fordi jeg synes det är vældig svært at forklare. Jeg har skrevet (før Deres udsendelse) til et meget omtalt dansk psykologægtepar, men heller ikke de fattede rigtig noget af det jeg følte, og som jeg så gerne ville have nogen til at forstå. Jeg var næsten begyndt at tro, at jeg var lidt »småskør», da jeg så professor Tingsten (som jeg aldrig før havde hørt om, undskyld!) i fjernsynet, og nu ved jeg da, at i hvert fald een har det som jeg.

Er det da så ualmindeligt at føle denne frygtelige angst? Jeg var begyndt at føle, at der ikke var noget som helst ved nogenting mere, men efterhånden har jeg fået bekæmpet mine tanker hvis jeg mærker, at de begynder at dreje ind på det for mig så uhyggelige område. Men det sker så hurtigt,

lige pludselig er man midt i skærsilden, og det er umuligt for mig at stoppe mine tanker når jeg først er kommet så langt.

Kære professor Tingsten, jeg ved i grunden ikke rigtig hvorfor jeg skriver til Dem, jeg ved det er lidt nævenyttigt at trænge mig ind på den måde, men jeg er simpelthen så glad over at finde en der har haft og har det på samme måde som jeg. Jeg havde ellers trøstet mig med, at den slags gik over med alderen, men det hænger altså fast ved en, kan jeg forstå af Dem.

Hvad i alverden gør man? Hvad har De gjort? Det er mig komplet umulig at give mig til at tro på noget.

Hvis De er kommet så langt i mit brev, siger jeg Dem tak for at De »hørte» på mig. Det kan være vi mødes i et evigt liv!!

Den unge läkare, som jag nyss berörde, gav mig i sitt brev en beskrivning på dödsfruktan i dess mest extrema gestalt.

En enda gång har jag träffat en människa med samma tröstlösa upplevelse inför döden. Det var en av mina patienter . . . en äldre folkskollärare, som kollegerna givetvis avfärdade som en »senil psykos» trots att det inte fanns minsta tecken på hjärnskada eller intellektuell nivåsänkning. Han hade stelnat i ångestladdad, handlingsparalyserande depression och var sålunda betydligt sämre däran än jag. Han var utan uppehåll anfäktad av tanken på förintelsen och var svår att distrahera, upplevde sig själv som en dödsdömd fånge, som väntar på elektriska stolen, dock utan att veta klockslaget för domens verkställande, bara att fristen är kort. Atombomber, världskrig, svält och annat elände bekymrade honom föga, det kunde ju på sin höjd bara påskynda exekutionen.

3

Tidigare frågade jag ofta personer, som jag kände väl, om de tänkte på döden och var rädda för den. Mitt intryck, som jag redan nämnt, var att endast få av mina bekanta var upptagna eller ens intresserade av frågan; en dödsfruktan, liknande min egen, syntes att döma av dessa samtal mycket sällsynt. Jag misstänker att åtskilliga av dem jag frågade var obehagligt berörda av att saken togs upp; dels är döden för många omgiven av ett tabu, liksom intima sexuella erfarenheter och känslor, dels söker man tränga bort sådana tankar,

därför att de inger obehag. Min far var, tyckte jag mig märka, starkt upptagen av dödsfruktan men talade inte öppet om den, några av mina närmaste, särskilt min hustru, tycks vara lika engagerade som jag själv.

I maj 1967 anordnade Svenska Institutet för Opinionsundersökningar (SIFO) på uppdrag av Sveriges Radio en intervjuundersökning i frågan. Ungefär två tredjedelar av de tillfrågade sade sig sällan eller aldrig tänka på döden; endast omkring 10 procent deklarerade stark eller »ganska stark» dödsfruktan. Relativt utbredd var dödsmedvetenhet och dödsfruktan bland kvinnorna samt inom de lägsta och högsta årsklasserna (vilket kan sammanhänga med å ena sidan intrycken av konfirmationen, å andra sidan att åldern aktualiserar dödstanken). Någon avsevärd skillnad i dödsfruktan tycktes inte föreligga mellan dem som trodde på ett liv efter detta och dem som såg döden som en total förintelse.

Inte minst det sistnämnda förhållandet gör att undersökningens resultat synes mig vara av begränsat intresse annat än som bevis för att döden inte i högre grad sysselsätter flertalets fantasi; frågorna besvaras osäkert eller lättvindigt därför att de ligger utanför de områden, som människorna är upptagna av. I samma riktning pekar de starkt skiljaktiga resultat, som kommit till vid olika opinionsundersökningar om tron på ett liv efter detta. Enligt en undersökning av år 1957 skulle 53 procent tro på en himmel efter döden (34 procent på ett helvete) men blott 29 procent trodde på den kristna dogmen om en uppståndelse efter döden – hur detta går ihop är svårt att förstå. Undersökningar 1959 och 1965 gav helt andra resultat, kanske beroende på att frågorna var något olika formulerade; vid det förra tillfället sade sig 28 procent tro på en himmel, vid det senare sade sig 41 procent tro på ett liv efter detta. 1967 års undersökning tycktes visa, att 20 procent sade sig vara övertygade om att det finns ett liv efter döden och 23 procent ansåg detta troligt. Det kanske konstigaste resultatet av alla är att endast 9 procent sade sig tro på ett liv efter detta, i vilket de skulle minnas sitt föregående liv på jorden. Enligt dessa uppgifter skulle tron på ett liv efter detta alltså i regel

inte innebära, att man i detta liv mindes det föregående – man skulle alltså bevara livet men inte sin identitet, vilket verkar nonsens i detta ords egentliga mening (någon tro på själavandring som förklaring lär man inte kunna räkna med). Suddigheten i de föreställningar som här redovisats är väl begriplig, men den är för stor för att en närmare analys av frågor och procentsiffror skulle vara lönande.

4

I litteraturen är tanken på att dö, i motsats till tanken på döendet, mera närvarande än i vardagslivet. Det är huvudsakligen denna tanke som präglar den äldre diktning vilken ingående och nyanserat skildrats i Carl Fehrmans stora arbete om »Diktaren och döden»; senast har motivet, vad angår några moderna författare, tagits upp i Reidar Ekners »En sällsam gemenskap». Naturligt är att denna diktning övervägande består i försök att desarmera döden genom att förklä den. Döden blir en ljuv sömn efter lidandet och mödorna, en skön kvinna, som bjuder »välkommen till sängs». Förgängelsetanken blir en krydda, som till extas och mystik stegrar kärlekens vällust och lycka. Döden blir en storhet, en hjälte, och att strida med den och besegras av den blir ett ädelt drama. Döden byltas in i vackra och stora ord, så att den försvinner i ett skimrande moln; den blir en liten hare, som vi inte behöver vara rädda för. Det gäller att förgylla, maskera, förstora eller förminska döden, så att vi inte känner igen den, så att den försvinner i ordlekarna och utstyrseln. »Ack, jag hade pälsat på begreppet och verkligheten Död så många ord, så många rim, så många stämningar och drömmar, att den därigenom aldrig kunde upplevas av mig som naken verklighet» (Sven Lidman).

Det första minne jag har av sådana konster är Wallins »Dödens ängel», som jag av misstag måtte ha fått läsa redan i åttaårsåldern – vi var då ännu bosatta på landet. Den första delen av dikten ingav en ängslan, som jag inte glömmer, även om också denna praktfulla och patetiska bild av dödens storhet – av döden som Napoleon – är en

romantiserad version. Den andra delen, som innehåller den i vår kulturkrets vanliga trösten om Kristus och uppståndelsen, tonade ned eller beslöjade den äkta dödsfruktan, som trots allt skymtar i det storslagna huvudpartiet.

Även av dödstanken besatta har ofta förmågan att ge glans och ett slags overklighet åt den gestalt som förföljde dem. Gripande är Rilkes försök att skapa en högreståndsdöd, en individuell död, vars perfektion nästan skall döda den verkliga döden. Mest tycker jag om hans flyktförsök i »Todeserfahrung». Döden tillhör en annan verklighet än det spel, i vilket vi uppträder, och dödstanken kan

> uns manchmal überkommen, wie ein Wissen
> von jener Wirklichkeit sich niedersenkend
> so dass wir eine Weile hingerissen
> das Leben spielen, nicht an Beifall denkend.*

Endast få författare behandlar, såvitt jag kan finna, döden »utan att låta sig imponeras». Möjligen kan hit räknas Proust, som var bosatt och nästan bofast i dödsskuggans dal: »vi är alla döda, som inte trätt i funktion». Närmast tänker jag på Goethe och Thomas Mann, som även inför döden bevarar sin kyligt-gemytliga överlägsenhet.

Hos några författare möter dödsfruktan naken, utan alla accessoarer; i regel är det i personliga uttalanden vid sidan om diktningen. Jag tar några exempel ur böcker som jag läst eller läst om på sista tiden och därför noterat det som gällt saken.

Samuel Johnson, snusförnuftig, argsint och melankolisk, illustrerar enligt Boswells anteckningar en dödsfruktan utan panachism och koketteri. Hans vänner visste att han ständigt plågades av dödstanken och undvek att beröra frågan med honom; kanske var deras tolerans inför hans kvicka fräckheter delvis betingad av medkänsla för dödsskräcken eller av den behagliga tanken att här var Johnson i alla fall ynkligast av dem alla. Men James Boswell kunde i

* ibland ansätta oss, sänka sig som en vetskap om verkligheten, så att vi för en stund rycks med och deltar i livet, utan att låta oss imponeras.

sin dyrkande nyfikenhet självfallet inte låta bli att ibland komma in på saken. En gång sade han sig ha bevittnat avrättningen av några straffångar i Tyburn och nämnde att ingen av dem tycktes vara ängslig. Johnson: »De flesta av dem har aldrig tänkt på det.» Boswell: »Men är inte dödsfruktan naturlig för oss alla?» Johnson: »Jo, i så hög grad, att hela livet består i försök att låta bli att tänka på döden.» Sedan talade Johnson »lågt och allvarligt om hur han grubblade på den ohyggliga stund, då han skulle försvinna», »Jag vet inte», sade han, »om jag önskar att ha en vän hos mig, eller om det hela skall vara en sak mellan Gud och mig.» En annan gång berörde Boswell att David Hume förklarat, att han inte vore oroligare för att *inte vara* efter detta liv än att inte ha varit innan han kom till livet. Johnson: »Sir, om en människa verkligen tänker detta, är hans begrepp förvirrade, han är galen; om han inte gör det, ljuger han. Hume vet att han ljuger. Han kanske kan säga oss att han håller fingret över en ljuslåga utan att känna smärta; skulle ni tro honom? När han dör, förlorar han allt.» Boswell: »Sir, Foote sade mig, att han när han var sjuk inte kände rädsla för att dö.» Johnson: »Sir, det är inte sant. Sätt en pistol på Footes bröst eller på Humes bröst och ni får se hur de bär sig åt.» – Boswell erinrar efter detta samtal om att Johnson, då han var i en mera »himmelsk» (celestial) stämning, uttryckte sig helt annorlunda. I »Vanity of Human Wishes» hade han till och med antytt att döden kunde vara »kind natures, signal for retreat from this being to a happier seat». Men alla visste att Johnson levde i skräck och grubbel inför döden. Det gjorde för övrigt Boswell också: det visar breven och anteckningarna, som under de senaste åren utgivits.

Både Johnsons och Boswells dödsfruktan tycks utan klart särskiljande ha gällt både döendet och döden. Mera entydig synes mig Charles Lamb vara. Lamb skrev en nyårsafton vid några och fyrtio års ålder (Sigfrid Lindströms översättning):

Numera har jag blott en alltför stark känsla av att nyårsdagarna äro räkenskapsdagar. Jag börjar göra beräkningar angående det sannolika antalet av

mina återstående levnadsår och knota över var flyende stund liksom girigbuken jämrar sig över varje styver han måste ut med. Allteftersom mina återstående levnadsår bliva både färre och kortare, börjar jag sätta allt större värde på varje månad och dag av dem, och jag skulle gärna vilja lägga mitt svaga finger på hjulen i det stora urverk som markerar deras flykt. Jag kan icke förlika mig med tanken på att »försvinna såsom en vävares skyttel». Dylika poetiska bilder skänka mig ingen tröst, de gjuta ingen honung i den bittra drycken ur dödsvisshetens bägare. Jag känner ingen lust att bli förd bort av det tidvatten som stilla bär människolivet hän mot evigheten, och jag känner mig uppstudsig mot ödets obevekliga lopp . . . Vad som helst som går mig emot eller rubbar mina cirklar för mina tankar på döden. Alla tankar på vad som är ett ont av mindre omfattning löpa samman i detta stora pestsår liksom osunda kroppsvätskor samlas till en varböld. – Jag har hört folk som talar om att livet är någonting som de inte fråga efter. De säga sig skola välkomna slutet på sin jordevandring såsom en lugn hamn där de skola vara trygga mot alla stormar, och de tala om graven, som om den vore en mjuk bädd, där de, omslutna av ömma modersarmar, kunde slumra i ro. Det finns folk som har giljat till döden såsom till en älskad kvinna – men jag säger tvi dig ditt stygga, fula spöke! Jag avskyr, vämjes vid och förbannar dig och liksom Broder Johannes giver jag dig sextiotusen djävlar; jag anser att du i intet fall kan ursäktas eller tolereras; nej, du bör bli avskydd såsom hela mänskligheten fiende, du bör bli brännmärkt, lyst i bann och smädad! Jag kan på intet sätt förmå mig att fördraga dig, du magra, melankoliska *Intet*; såvida du nu icke i stället är ett ännu mera förfärande och förbryllande *Något*!

Efter sådana utbrott, småningom tillsynes mildrade eller åtminstone mera gaskigt formulerade på grund av de groggar, med vilka Lamb stödde skriveriet, citeras en glad och dålig nyårsdikt av konventionell typ. Lamb påstår sig ha blivit muntrare av läsningen och slutar sitt kåseri med orden: »Verka de (verserna) icke uppfriskande som en hälsodryck, komma de icke hjärtat att vidgas, alstra de icke älskvärdhet och storsinthet, allt detta i förening? Var finns nu den ömkliga dödsfruktan som jag nyss gav uttryck åt, eller låtsades hysa? Den har glidit bort som ett moln: – den är upplöst av den kristallklara poesins renande solstrålar – helt och hållet bortspolad av en våg från det verkliga Helicon – den enda hälsokälla som skänker

bot för dylika hypokondriska griller. – Och nu ännu en bägare av druvans ädla saft, och Gott Nytt År, och många Goda Nya År i framtiden, önskar jag er alla, gode herrar!» – Så är vi över i dryckesvisans gamla metod att leka bort döden, att göra supningen oskyldig och festlig genom att mana fram dödens skugga. »Hej, tomtegubbar, slå i glasen, och låt oss lustiga vara.»

De stora ryssarna tycks ha varit upptagna av döden inte bara i diktningens och det religiösa grubblets stora stil. Några rader av Turgenev, återgivna i Goncourtjournalen, är ett flärdfritt exempel: »Som ni vet finns det ibland i en våning en svag lukt av mysk, som man inte kan bli fri från. Vad mig angår, finns det alltid en lukt av död, av förintelse, av förruttnelse kring mig.» Bland de dödsbesatta av samtidens stora diktare vill jag nämna Bernanos, Camus och Mauriac.

Det mest kända tekniska greppet mot dödsfruktan är urgammalt. Sokrates skall, enligt Platons version av försvarstalet, ha snuddat vid det i dessa satser: »Ingen vet, om döden ej är det bästa som kan hända människan; ändå fruktar människorna den som om de visste att den var det värsta av allt ont. Är det inte den mest förkastliga okunnighet att tänka att man känner det som man inte känner.» »Om döden är som en sömn, vilken man sover utan att hava någon dröm, så torde döden vara en förunderligt härlig vinning.» Epikuros uttryckte mera precist en liknande tankegång några år senare. »Döden, som fruktas som det ohyggligaste av allt ont, är i verkligheten ingenting, ty så länge vi är till, har den inte kommit, och då den kommit är vi inte till.» Marcus Aurelius: »Den som fruktar för döden fruktar endera för upphörandet av alla förnimmelser eller för ett nytt slag av förnimmelser. Men om man icke mera förnimmer något, förnimmer man heller intet ont. Får man åter andra slags förnimmelser, så blir man ett annat slags väsen och upphör ej att leva.»

Detta argument gäller naturligtvis fruktan för döden, inte för döendet. Men det är vanligt att just i detta sammanhang blanda hop de

båda formerna av dödsfruktan. Montaigne skriver nästan detsamma som Epikuros: »Döden är mindre att frukta än ingenting. Den angår oss inte vare sig vi är levande eller döda: om vi lever därför att vi är till; om vi inte lever därför att vi inte är till» . . . »döden drabbar bra mycket hårdare den döende än den döde». Men samtidigt uppmanar Montaigne oss att bekämpa dödsfruktan genom att besinna dödens oundviklighet, att hellre möta den som en modig man än som en pultron. Själv säger han sig använda metoden att inte bara ständigt tänka på döden utan att också »föra döden på läpparna» och att ta reda på hur människor dör; man borde utforma »ett kommenterat register» över hur skilda människor dör, »den som lärde människorna att dö, skulle lära dem att leva». (Fehrman beskriver utvecklingen hos Montaigne.)

Pascal anses ha framfört den tanke det här gäller med den största skärpan: »Där jag är, är inte döden, där döden är, är inte jag». Därmed är saken klar, döden – i motsats till döendet – angår oss inte, vi får aldrig uppleva den.

Den pascalska satsen, liksom de satser av samma typ jag nyss berört, tycks mig snarare vara en vits än en allvarlig reflexion – både Pascal och Montaigne var mästare i att formulera sådana sentenser på gränsen mellan snusförnuft och tokeri. I en av de förut nämnda radiointervjuerna sökte jag klargöra den tröstande frasens falskhet, och jag återger här huvudpunkterna: Detta är verkligen ett av logikens skämtsammaste grepp. Faktiskt är det dock så att vi kan vara rädda för döden, för att vara döda, liksom vi – i mycket mindre grad visserligen – kan vara rädda för mycket annat som vi inte upplever och vet oss inte komma att uppleva. Epikuros och Pascal hjälper oss inte trots att deras tankegång sannerligen inte är svår att fatta. De säger att döden inte finns för mig, därför att jag inte upplever den; likaväl kan man säga, att det hemska med döden är att jag inte upplever den – att jag kan förutsäga den förintelse, då jag inte är med längre. Jag är övertygad om att Epikuros och Pascal trodde på döden, föreställde sig döden – hur kunde de annars ha talat om den – likaväl som jag och andra, men de formulerade den där lilla ord-

leken i en glad stund och jag hoppas, att de hade något nöje av den. Jag har aldrig haft något nöje av den alls.

I den nyss nämnda radiointervjun förekom också inlägg av Lars Ulvenstam och mig, som fortsatte på samma tema. Ulvenstam: »Det finns en annan stor – vad ska jag säga – lika stor dödsfunderare som du själv, nämligen Vilhelm Moberg, som skriver i sin roman 'Din stund på jorden', att det är många, som säger, att jag bara överlämnas åt förintelsen. Döden är intet. Men, menar han, så länge jag ännu är vid liv, så kan jag inte fatta och förnimma vad intet är och därför så blir alltså mitt vetande inte förökat på det sättet. Jag är och skall ständigt förbli okunnig – om det jag helst vill veta.» Tingsten: »Ja, det är väl en variant på denna tankegång, jag har pratat med Moberg flera gånger om saken. Jag har svårt att tro, att det inte också är en sådan där – vad ska vi säga – flyende formulering, för seriöst kan man väl inte ta det. Naturligtvis kan vi inte tänka oss, att man upplever ingenting. Det är ju inte så som Moberg säger riktigt, för vi kan aldrig veta, vad det är. Det får vi aldrig veta heller. Om det verkligen ingenting är, så får vi aldrig veta det. Men det hindrar inte varken Moberg eller någon annan att vara rädd för det. Det är just denna intighet, som man är rädd för. Vad är sedan intigheten? Ja, vi vet att den innebär, att vår hjärna är slut – vi tänker inte, vi drömmer inte, vi ser inte, vi hör inte, vi är borta, vi är utanför. Riktigt kan man naturligtvis inte föreställa sig. Men jag tycker, att man kan föreställa sig så pass långt så att man blir ytterligt nervös inför tanken. Det tycker jag inte är någon svårighet alls.»

»Allt möjligt har skrivits som skulle kunna övertyga oss om att döden inte är ett ont, och svaga människor likaväl som hjältar har givit oss tusen ryktbara exempel för att stödja denna åsikt. Ändå undrar jag om någon människa med sunt förnuft trott på det» (La Rochefoucauld).

5

Jag slutar med att beröra två frågor, som delvis ligger utanför mitt egentliga ämne, som är fruktan för att en gång vara död. Den ena frågan är om det finns någon skillnad i föreställningen om döden mellan förr – låt oss säga för hundra eller tvåhundra år sedan – och nu. Den andra gäller tröstegrunder inför döden och möjligheten att mildra dödsskräck och dödsmedvetande.

Våra vänner Zenon och Anna Westrup har en modern svingård, en av de första som inrättades i Sverige. Ett stort hus – 12 gånger 80 meter – med högt i taket är uppdelat i avbalkningar med 12 grisar i varje lokal. Grisarna köps ett par veckor gamla, och stannar i huset för att växa och gödas, tills de dödas vid bortåt 6 månaders ålder. Grisvåningarna är propert och vänligt inrättade. Ett stort rum, där grisarna tumlar om och sover, en väldig ho, där de äter, ett genom en fördjupning i stengolvet markerat avträde, dit de snabbt vänjer sig att gå för att uträtta sina behov. Genom regelbundna skrapningar hålls de rena. Från taket hänger kedjor av stål som grisarna biter i och gnager en stund på, då de kräver omväxling och, enligt mänskligt uttryckssätt, känner sig oroliga och irriterade; har de inte denna tillflykt, biter de gärna av svansen på sina kamrater. Det är ett livets hus, fullt av ätning, kringspringande, korta och ofarliga sammanstötningar mellan internerna, muntra grymtningar, nosanden och skärt behag. Det är också ett dödshus, en station före förintelsen: alla dödas som barn i den tidiga puberteten. Tillgivenhet kan inte gärna visas de 500 grisarna i de många båsen, men man är ivrig att göra det bra för dem, att de skall äta med god aptit och trivas under pauserna; annars blir köttet inte så bra, och priserna sjunker.

Jag stannar vid parallellen mellan grisarna och oss på en punkt. I grispalatset är döden helt reglementerad. Alla slaktas strax före jul; nästan inga dör i förväg, av sjukdom eller olyckshändelse.

Också vi har på den punkten kommit långt – inom de länder, som bildar världens överklass. Ännu för femtio år sedan, och vida mer tidigare, var döden ett hot i alla åldrar, nästan lika mycket i varje ålder, även om det fanns en zon av relativ trygghet mellan låt oss säga

20 och 50 år. Krigen bröt visserligen denna ordning, men inte så brutalt som nu: då så många barn och ungdomar dog av sjukdom i förening med undernäring och umbäranden kunde krigen, särskilt som de dödade och lemlästade var ganska få, ingå i bilden av slumpmässiga och oundvikliga katastrofer. I det svenska välfärdssamhället närmar man sig ordningen i grishuset. En del dör före den reglementerade åldern, det är sant, men det är ett fåtal och av detta fåtal dör allt färre i sjukdomar; olyckshändelser och självmord breder ut sig i statistiken, men de kan knappast rubba det stora, sunda flertalets känsla av att ha årtionden av ett tryggt liv i sikte. Man har vid 15 års ålder femtio år kvar, om intet oförutsett och felaktigt inträffar; under årtionden kan man räkna på att livet skall vara till 70 eller 80 års ålder.

Detta bör i stort sett ha minskat dödsskräcken, både för egen och de andras, de närmastes, del. Det gör det möjligt att under större delen av livet se döden som något avlägset och som något, under överskådlig tid, avvikande, konstigt och undvikligt. Döden blir något barockt som inte bör inträffa, och denna hållning dröjer sig kvar även i de sena åldrarna. Då jag får meddelanden om jämnårigas död, sker det nästan alltid i sådan form, som om det vore något onaturligt, inte något ofrånkomligt som inträffat: »A. (75 år gammal) råkade ut för en förkylning, som gick över till lunginflammation, och kunde inte stå emot»; »B. (80 år gammal) gjorde oförsiktigt en lång promenad, blev överansträngd och fick hjärtslag.» Nästan alla tycks dö av misstag, ofta av slarv, och i medkänslan och sorgen, då den finns, blandar sig tanken, att den döde själv var ansvarig och fallit på eget grepp.

Men kanske verkar också den ökade och stabiliserade livslängden i helt annan riktning. Förr var alla människor soldater i en strid, i vilken man kunde stupa vid alla åldrar, även om kulorna ven tätare och hårdare ju äldre man blev. Nu börjar det bli ordning och system, en saktfärdig, reglementsenlig procession mot dödshuset. Vid ungefär 70 år är man framme. Alla vet, även om de är för fina för att säga det, att huvudfrågan är hur länge internerna skall stanna kvar,

hur lång tid de har på sig. Gemenskapen i liv och död mellan unga och gamla har rubbats; man vet någorlunda vilka som är dömda och hur lång frist de har. Och man har ändå kvar ett stycke av äldre tids hållning: de gamla bör vara glada, att de fått leva så länge, de får inte se ledsna ut över att sent omsider deras stund nalkas.

En större fråga är, om sekulariseringen skärpt dödsfruktan – vare sig fruktan för döendet eller fruktan att vara död – om tron på ett liv efter detta, i varje fall mera utbredd förr än nu, varit en tröst.

Jag minns ett samtal med Ivar Harrie om den saken för många år sedan. Han förklarade, med sin trevliga svaghet för paradoxer, att ingen människa någonsin haft den tokiga tron, att de skulle uppstå från de döda och börja livet, ett slags liv, på nytt. Sannolikt hade han rätt så till vida, som en förvissning om ett liv efter döden – i stil med förvissningen att solen går upp i morgon också – alltid varit en sällsynt sak. Men jag tror att denna förvissning ändå har funnits, att den kanske ännu finns hos en och annan. Det finns så många berättelser, inte bara från martyrernas stolta glädje inför tortyren och elden, om att människor trott att »i morgon skall jag vara hos dig i Guds rike», att jag inte kan tvivla på att denna för mig overkliga upplevelse varit en verklighet. Men för de flesta »troende» var och är väl föreställningen om ett framtida liv en annan sak. De tror vagt och trevande, någonstans på gränsmarkerna mellan förhoppning och förvissning, att ett nytt liv väntar dem. Framför allt drömmer de en smula – då och då, osäkert, med ängslan och längtan – att de skall få träffa »sina kära» igen. Den drömmen är det för dem som haft några »kära», som känt en innerlig bundenhet och kärlek, svårt att avstå från. Jag tror att den bland några av mina vänner, utan spår av religiös tro i mera fast och utformad mening, levat eller lever kvar som en aning eller en glimt, en skatt som de är rädda att dra fram och granska, men som de någon gång snabbt tycker sig skymta och som ger dem litet kraft och glädje. För mig är detta drag i odödlighetstron det som synts mest lockande och därför värst att förinta – kanske sammanhänger min speciella dödsfruktan därmed. Insikten

om tankens orimlighet har emellertid helt segrat – bortsett från tanken på det otroliga trassel, som ett möte med »de kära», även om de varit få, skulle leda till.

Frågan om hur Guds- och evighetstrons försvagande eller försvinnande påverkat människorna kompliceras emellertid genom att det framtida liv, som ställts i utsikt, varit av så, milt talat, olika beskaffenhet. Det måste ha varit behagligt att tro på himmelen, men ohyggligt att tro på helvetet. Hur många snärjiga och förtvivlade tankar måste inte ha kretsat kring den frågan – vi kan inte veta mycket om hur svårt det var, eftersom de vittnesbörd som hunnit fram till oss nästan alltid är någorlunda intellektuellt och reflektionsmässigt utstyrda och därjämte färgas av den lyckliga trons segervisshet.

En parentes. Jag läste för någon tid sedan om hur Johan III:s gemål, Katarina Jagellonica, pinades på dödslägret. Hennes fasa gällde först att komma till helvetet. Prästen sökte lugna henne med antydan, att det inte var så farligt, att kanske försäkringarna om ett framtida liv och ett eventuellt helvete var rena påhitt. Men den gamla damen blev inte tröstad. Hon förblev förtvivlad på nya grunder. Dels var hon ursinnig över att ha varit lurad hela sitt liv och över de fröjder, helvetesskräcken hade berövat henne, dels blev hon rädd för döden på ett nytt sätt – för att vara död, för döden utan vidare spisning. Anekdoten, sann eller inte, ger oss en aning om komplikationerna, om hur otaliga människor spanat efter en utgång ur fällan.

Jag misstänker, att en lösning för de flesta troende vanns och vinns genom att helvetesläran skjutes undan, genom att det eviga livet blir himmelen. Inom katolicismen måste denna utväg för tron ha underlättats genom läran om skärselden. Men generellt synes det mig sannolikt att optimism och självbelåtenhet i förening gjort himmelen mera aktuell än helvetet, även om helvetesskräcken enligt ohyggliga vittnesbörd för många var en ständig pina – kanske både hemskare och mera utbredd än fruktan för den totala döden i vår tid. Under sekulariseringens skede har kyrkorna mer och mer

ställt helvetet på avskrivning. I Sverige förekommer, enligt gjorda undersökningar, helvetet knappast längre i predikningar, de prästerliga auktoriteterna är antingen tysta eller förnekar med vissa reverenser helvetestron eller beskriver helvetet som ett slags besvärlig självrannsakan – och ingen är så rädd för samvetskval som för tortyr. Även den katolska förkunnelsen har blivit mildare; en komisk illustration är påståendet i en katolsk tidskrift häromåret, att helvetet visserligen fanns men att det var osäkert, om någon annan än Judas Iskariot vistades på platsen. Enligt opinionsundersökningar i flera länder tror ganska många på himmelen, men endast en bråkdel av de troende på helvetet; i USA, där religionen blivit mest förvärldsligad och munter, är helvetestron ovanlig både bland katoliker och protestanter. En bevisning av lägre men för mig aktuell art är att i brev till mig om dödsfruktan många betygar sin glädje över att komma till himmelen men endast en och annan påtagligt konstig person berör rädslan att komma till helvetet.

Att från den synpunkt jag nu anlägger med säkerhet bedöma frågan, om döden för nutidens människor är mer eller mindre skräckinjagande än för äldre tiders, synes mig därför omöjligt. Snarast lutar jag åt uppfattningen, att en förtunnad, halvt upplöst, från de vilda dogmerna frigjord religion med hänsyn till dödskänslan är den mest behagliga åskådningen, eller rättare stämningen. Man har kvar åtskilligt av agremanger, om också i utspädd form, men saknar skräckvyerna. Jag skulle alltså tro, att de religiösa just nu, som de också ivrigt betonar, har det bättre ställt än förnekare av min egen typ. Och möjligen är detta en huvudorsak till att de religiösa riktningarna, alltmer nedbantade, moderata och civiliserade, fortfarande åtnjuter popularitet och auktoritet inom stora folkgrupper, medan den direkta förnekelsen eller ateismen betraktas med oro.

Dödsfruktan, sådan jag främst ser den, kan naturligtvis betraktas som ett uttryck för stark egocentricitet. Den försvagas eller försvinner i den mån man lever »för andra», för ett stort mål, ett kall, en samhörighet i kärlek eller vänskap. Till de gripande bevisen för hur Dreyfusaffären skakade Frankrike – eller kanske snarare en

krets av franska intellektuella – hör minnesbilder av män som Charles Péguy och Léon Blum; i sina memoarer betygar Blum att personliga problem och bekymmer blev likgiltiga vid sidan av passionen för det rättas seger. Så måste människor inom alla folk ha känt det, då deras ansträngningar var helt inriktade på något bestämt, att genomföra en reform, att vinna ett fälttåg, att skriva en bok. Revolutionerna och krigen har bragt död och lidanden, men också bjudit de ordinärt självupptagna tider av självförglömmelse. Även för dem, som inte är personligt engagerade i striden, kan den yttre oron, intresset, nyfikenheten ställa det egna grubblet, förtvivlan och frågandet på expektans, och på parketten likaväl som på scenen härskar den koncentration, den enhet, som erinrar om änglarnas värld eller Marx', från konflikter och främlingskap frigjorda mänsklighet.

Många – både intellektuella iakttagare och enkla vittnen ur massan – försäkrar, att man i London under den värsta bombningstiden upplevde en sällsynt lycka i gemenskapen, en flykt från jaget utan motsvarighet i trygga tider. Sociologerna har, till synes inte alldeles utan framgång, sökt visa, att skeden av krig, fara och politisk upphetsning minskar frekvensen av självmord; de som längtar efter döden likaväl som de som är besatta av fruktan för den lugnas av stormen utanför.

Litet av detta har vi väl alla känt. Då under andra världskriget händelserna var mest omvälvande, då vårt eget land hotades av kriget, blev den personliga ängslan mindre eller ändrade innehåll så att vi inte kände igen den: att vara så upptagen av det yttre kunde kännas som en lättnad. Under kriget i Mellersta Östern för några dagar sedan var jag ett slag så engagerad att dödsfantasier och allt annat pysslande med mig själv blev omöjligt.

En del av det krigsförhärligande, som med atombomben lär vara för alltid likviderat, anknöt till erfarenheter av angiven art. Kriget skapade, sade man, en enighet, en lidelse, ett engagemang, som gav det ett värde oberoende av hur det gick. En svag avglans av dessa föreställningar fann jag häromdagen i en memoar av en naturaliserad

svensk, som – vid den tiden tysk medborgare – deltagit i första världskriget. För den som varit i krig, påstod han, var dödsrädsla av den typ, som jag skrivit om, helt främmande; denna känsla sågs med förakt av den gamle krigaren. Så långt får man antagligen inte gå. Självförglömmelsen under bataljer är sannolikt något snabbt övergående, som inte ger varaktig immunitet mot dödsfruktan. Lord Moran tror sig i sin bok om modet kunna bevisa, att tvärtom det militära modet slits ut efter en tid, att fruktan hos många stegras efter många faror – i vad mån han har rätt kan jag ej alls bedöma.

Att mera privata känslor kan vara lika effektiva medel mot dödsfruktan som kallelsen att tjäna en stor sak eller ivern att strida och segra är också bekant för oss alla. Kärleken kan verkligen, inte bara i ordets kristna betydelse, övervinna döden, ge en kortvarig förnimmelse av överlägsenhet inför döden. De kärlekspar som söker sig till Fujiyamas krater utnyttjar segerns ögonblick.

Jag stannar helt kort vid några tröstegrunder och botemedel som ofta förs fram i privat och offentlig diskussion.

Vi lever vidare, om än inte personligt, sägs det. Genom våra efterkommande, genom något vi uträttat – i bästa fall genom ära under århundraden, som Sartre lekfullt skriver om, i enklaste fall genom att vår materia är oförstörbar. För mig är detta ordlekar, som inte ens är lustiga; vad jag menar med ett framtida liv är som minimum, att jag bevarar min identitet, kommer ihåg mig själv. Men jag är övertygad om att många har glädje av de tankar eller talesätt, det här gäller.

I en del inlägg – så i Svenska Dagbladet i vintras – har talats om att vi bör ändra vår konventionella hållning mot döden. Den är för närvarande tabu, hävdar man; vi bör prata mer öppet om den, bli förtrogna med den. Bakom resonemangen skymtar ofta, men inte alltid, en kristen syn, som i grunden inte bara vill avväpna döden genom förtroligt umgänge, utan avskaffa den genom tro på ett evigt liv. Kärnan i tankegången synes vara, att vi inte bör låta dödsfruktan frodas i isolering, utan erkänna den, diskutera den, söka ut-

vägar; vi får inte leka »strutslek med döden», som Alf Ahlberg uttryckte saken.

Härom intet ont – och föga gott – att säga. När det gäller utvägar och botemedel spårar man en tendens att återvända till den gamla goda tiden, då, antas det, döden nästan var som barn i huset. Detta i två bemärkelser. Dels dog så många, särskilt barn, att de efterlevande vänjde sig vid saken. Dels sökte man genom att omge döden med riter och annan utstyrsel göra den hemtam (liksom i en viss genre av dödsdiktning); man talade om gravplatser, gravstenar och officianten vid jordfästningen, man ordnade kafferep och middagar, man pratade om döden och den döende eller döde med frimodighet och intimitet. I Amerika har en dylik garnering av döden på många håll blivit modern: i extrema fall sminkas den döde, så att han ser levande ut, man regisserar sin egen död i förväg, gravarna blir små konstverk, som den döde tänkes glädja sig åt. Detta dödande av döden synes mig svårt att genomföra utan en gnista tro på att den »i grunden» är en skendöd, alltså utan tro på ett evigt liv. För mig själv saknar dylika arrangemang allt intresse, men jag betvivlar inte att de stundom kan ge tröst och i varje fall förströelse. Flyktförsök som inte är alltför äckliga (såsom i en del amerikanska fall av kelande med döden) har jag förståelse för; den här notisen är väl ett litet hopplöst fall i den stilen.

Ett mera exklusivt försök att desavouera dödsfruktan är erinran om att det säkert bleve olidligt att fortsätta jordelivet i oändlighet. Men tröstegrunden är helt ineffektiv, om vi inte redan känner på det sättet.

Slutligen: jag avstår av brist på intresse och kompetens från medicinska och psykologiska försök att klarlägga orsaken till vare sig dödsfruktan i allmänhet eller en mera extrem dödsfruktan som min egen. Vad jag läst i ämnet ter sig nästan alltid på en gång godtyckligt och schematiskt; utifrån ett visst system sätter man vissa komplicerade etiketter på den företeelse som karaktäriseras. Beror mitt »fall» på att min mor hade en svår förlossning eller på att jag var dödssjuk vid åtta års ålder eller på att jag länge låg i min mors säng

före hennes död då jag redan var fjorton år osv. – jag har hört många sådana tolkningar framförda med en näpen min av listighet. Hur många tusen fall av psykiskt likartade barn skall man undersöka för att komma till svar på sådana frågor?

NÅGRA EGENSKAPER

Godhet

Ordet godhet med dess många synonymer och varianter (omkring tjugo i Ord för ord) har i stort sett bevarat sin prestige. En och annan tycks anse att godheten är onödig i välfärdsstaten, att den kan ersättas av de hjälp- och vårdmöjligheter, som samhället ger oss, att var och en alltså kan klara sig själv utan att andra behöver trösta, mildra och värma. Men de flesta söker nog godhet, av sig själv eller åtminstone av andra människor.

Men godheten synes mig ha blivit ett blygt ord, så anspråksfullt och högtidligt att man är rädd att använda det. Ordet har också blivit en smula slitet, vilket kanske är samma sak; det har brukats i predikningar oclh förmaningar så länge, att vi blivit generade för det och trötta på det. Jag stannar vid några tydningar och former för att fixera min egen bild av vad det gäller.

Människor, som arbetar för ett stort mål, mänsklighetens väl eller någon specialitet i samma genre, kallar vi ofta goda. De är upptagna av ett verk, känner sig som dess tjänare, är idealister, ideologer eller åtminstone planerare i det godas tjänst. Men ordet godhet passar inte riktigt bra i det fallet. Det är något mera omedelbart, personligt, privat vi åsyftar. Och motsättningen mellan medlen och målet framträder starkare, ju större och mera avlägsna målen är; man måste bli hård, göra sig hård, i detaljerna, om en frälsningslära, ett rättfärdigt krig, en revolution, till och med en reformlinje inom ett begränsat område, skall föras till seger. Mohammed, Luther, Marx måste räkna med offer och lidande som pris för den rätta trons anammande, omvälvningen och det nya riket; Florence Nightingale började med sin lampa bland sjuka soldater men blev snart en stridbar oclh oböjlig agitator för bättre organisation av sjukhusen;

godheten förtärdes av visionen. Några människor har stor förmåga att bevara enheten, att förbli enkelt goda under striden för den stora saken. Bland religionsstiftarna framstår evangeliernas Kristus i det ljuset; bland de politiska ideologerna bevarade John Stuart Mill en märklig renhet.

Strävan till omvandling kan också vara mera ensidigt personligt inriktad. Den avser inte världen utan mig själv, vare sig den sökta fulländningen ses som ett närmande till Gud eller blott som ett oavvisligt självförverkligande. Helgonens och andra frommas berättelser ger oss besked om detta för de flesta uttröttande och smärtsamma jagande efter ett mål, som blott synes nått i ögonblick av extas. Till de gestalter, som på senare tid vittnat om denna verksamhet, hör Dag Hammarskjöld; han har inte samma koncentration och rutin i arbetet som de mest berömda föregångarna, men om ärligheten och allvaret kan man inte tveka.

Detta privata sökande efter godhet gör oss ömsevis gripna och irriterade. Det är så tydligt att även djävulen hör till det tilltänkta helgonets inspiratörer. Egocentriciteten är en förutsättning för trafiken, och om denna blir någorlunda framgångsrik, blottar den eländige sökarens mask då och då en övermänniska, en karriärist på det högsta planet, korset förvandlas till ett storkors. Ibland blir detta pysslande med själen odrägligt därför att vi – även om vi lyckas förbli roade av detaljerna i utstyrseln – börjar äcklas av den människa, som har detta infernaliska intresse för sig själv. Även den finaste självrannsakan, såsom den heliga Teresas, blir ofta obehaglig; värre är det självfallet, då pedanteriet tar sig uttryck i pliktmänniskan, som följer sina egna handlingar med samma upptagenhet som det mera inåtriktade helgonet ägnar åt sina skiftningar. Det odrägliga uppnås vid en viss grad av omedvetenhet hos den berättande sökaren: saktmodet och ödmjukheten bekransas, om också med nedslagna ögon och ett blygt leende, nästan öppet och skamlöst med den olympiska lagern.

De goda mystikerna klarar sig undan denna självprövningens stig till helvetet. De äger sanningen, de grubblar inte längre över den,

det är ljust på vägen efter den gudomliga injektionen.

Vi gör väl alla våra utflykter i godheten. Vi fördömer några bitar av oss och söker förinta dem, vi bemödar oss att tänka om andra med fördragsamhet och välvilja, vi gör några självuppoffringar, som inte är alltför kännbara, vi ger rundhänt förlåtelse åt fel och synder av lindrig grovhet. Vad som slår mig som sådan amatör på godhet är hur litet jag kan, hur litet jag orkar med. Träning hjälper kanske en smula, men utan rejäla anlag blir inte mycket gjort. Trötthet, mättnad, självbelåtenhet inträder snabbt; den »kärlek», som säges besjäla och kröna, inställer sig inte alls, snarare tvärtom. Dilettanten får tydligen nyttja godheten med måtta.

Vid ett försök, snabbt och osystematiskt, att finna goda människor i den litteratur jag läst blir bytet inte stort. De gestalter, hos vilka den rena, självfallna, från ambitioner åt helgonhållet och yrkesmässig deformation frigjorda godheten dominerar, synes mig vara sällsynta. Den klassiska ryska litteraturen bjuder kanske på de bästa och flesta exemplen. Aljosja och Mysjkin hos Dostojevskij är erkända och lovprisade, och utan tvivel med rätta; den religiösa ivern hos dem blir knappast mer än ett hölje, en klädnad, för hjärtats värme mot andra människor. Den gamla tanten i Tolstojs »Fader Sergej», som i sitt betryckta läge är upptagen av självförebråelser utan ett uns av belåtenhet eller ostentation, är i sin begränsning lika fulländad. Vid funderingar över denna litteratur träder en rad bilder fram, med omsorg om andra, glömska av det egna jaget, en öppen och glad hållning trots lidanden och missräkningar. Då några av de stora ryssarna talade om den »heliga» ryska litteraturen var det väl främst sökandet efter Gud de tänkte på, men de måste också ha avsett det drag av gudomlig godhet, som många gestalter uppvisade utan sökande, grubbel och ansträngning.

Björnsons skådespel »Over ævne» (första delen) slog mig, då jag för en tid sedan läste om det, som en lysande illustration: jag menar främst prästen Sang och hans hustru, men även barnen och de som

en kör agerande prästerna; som masspresentation av godhet och god vilja undrar jag om detta stycke har någon motsvarighet. Sang, mirakelprästen, är i detta sammanhang inte märklig genom att han gör eller tror sig göra underverk – den verksamheten faller inom idealismens, fanatismens, hysterins eller den professionella världsförbättringens råmärken, hur man vill. Det originella och betydande hos Sang är att han gör underverk utan förhävelse, i vånda och ödmjukhet, och framför allt att han – därför – bevarar ömheten och försonligheten mot andra trots storverken, såsom då han drabbas av barnens förklaring att de förlorat sin tro. – Det bör kanske tilläggas att Sanggestalten kanske därför, som samtida kritik påstod, blir osannolik eller omöjlig – kombinationen är för vacker för att vara sann.

Den moderna katolska litteraturen tycks mig trots eller kanske på grund av sin religiösa intensitet inte ha givit oss gestalter av »rysk» perfektion. Människor är syndare, som jagas av Gud, liksom brottslingar av polisen; schemat om syndafall, frälsning och nåd binder så starkt, att den enkla godheten blir svår att placera. Man är frestad att göra undantag – såsom lantprästen och en abbedissa hos Bernanos, de offrade kvinnorna hos Claudel, Blanche hos Gertrud von Le Fort – men just dessa fall visar enligt min mening att korsfästelsen i ordets dubbla mening – martyriet och hängivelsen åt Gud – blir de behärskande och psykologiskt alltför begränsande motiven. Den värld, som Julien Green och Mauriac visar för oss, är så fördärvad att endast en handfast Gud, inte den mänskliga godheten, kan ge en strimma av ljus i mörkret.

Vi pratade för ett par kvällar sedan om vilka goda människor vi mött – ett roligt spel, liksom alla sådana upptäcktsfärder. I huvudsak blev vi ense, även om det ibland var svårt att avvisa den enklare systern snällhet, bland annat kanske därför att ett slags blygsel tenderar till att i vardagligt språk bruka ordet snällhet i stället för godhet. Ett tiotal aspiranter antogs med acklamation; jag skall skriva litet om några av dem.

I memoarerna har jag skrivit relativt utförligt om mitt möte med den indiske politikern Kripalani. Jag skall inte upprepa mig utan blott slå fast, att han för mig representerar något enastående i godhetsgenren: en festlig förkunnelse av sinnesfrid, fördragsamhet och kärlek, som skulle verkat skrytsam om den inte varit på en gång strålande munter och kryddad av lätt självironi. I Europa kunde man inte konsten att vara god längre, förklarade Kripalani, i Indien var det självfallet att man sökte likna de heliga männen i sin omgivning och en och annan, som hade anlag för saken, lyckades. Det är den enda gång, som jag hört en människa, om vars godhet jag var förvissad, med säkerhet och elegans utlägga sin egen roll. Den blygheten eller rättare den blygsel, som annars hindrar den öppna förevisningen av denna egenskap – i motsats till intelligens, bildning och makt – saknades totalt hos denne Gandhis lärjunge. Jag tänkte på Kripalani, då jag några år senare läste om hur Gandhi betvingat den engelska vicekungen lord Halifax; Churchill var ursinnig över »den halvnakne fakirens» prestation.

I Sydafrika kände vi oss möta många goda människor. Alan Paton gjorde ett nästan lika starkt intryck som Kripalani, då vi träffade honom i den praktiska skola för »infödda» som han inrättat; men i motsats till sin konkurrent var han anspråkslös, tveksam, ledsen och vi anade anfall av förtvivlan bakom arbetet för att hjälpa, trösta och reformera. I sin stora biografi över politikern Jan Hofmeyr – en av de få statsmän i Sydafrika, som systematiskt verkade för att förbättra den svarta majoritetens läge – skildrade Paton senare en människa av sin egen typ, om också mera utåtriktad och utrustad med större tillförsikt. Hos präster, sjuksköterskor, lärare och lärarinnor fann vi samma ljusa blick, samma självförglömmelse; de två svenska biskopar i Sydafrika, som vi väl lärde känna, Erik Sundgren och Helge Fosseus, personifierade på ett märkligt sätt denna hållning, Fosseus med ett starkt drag av auktoritet utan självbelåtenhet, en naturlig upphöjdhet utan alla manér. Några av ledarna för de undertryckta folkgrupperna ägde samma godhetens resning. Att vi upplevde lycka och trygghet mitt i det elände och det

förtryck, vi ständigt bevittnade, berodde på denna skyddsvakt av verksam och stridande andlighet.

Men är det inte här fråga om den programmatiska, religiöst eller idealistiskt inspirerade, professionella godhetssträvan, som jag nyss berörde med viss reservation och kritik? Inte i första rummet, tror jag. Det var dessa människors sinnelag, deras karaktär, som gav dem särprägel, mer än kallelsen (ett ord som aldrig användes) och idén. Naturligtvis smälter dessa drag samman, den goda viljan driver till ställningstagande och ett slags yrkesmässigt förbättringsarbete i denna ohyggliga miljö. Över huvud måste godheten aktiviseras och bli mera medveten, då det yttre läget tvingar till handling och förkunnelse. Hos läkare, sjuksköterskor och socialarbetare finner vi i vårt lugna land samma stegring, ofta utan varje inslag av rättfärdigande genom allmänna idéer.

Bland våra vänner vill jag nämna några, som dött de senaste åren. Mia Leche Löfgrens specialitet inom området var värme, iver, glädje, tro på andra; vid ett underligt intimt samtal fick jag klart för mig, att hon led av samvetskval, vilkas inriktning jag fann vara absurd, en spricka i den kloka harmonin. Hugo Valentin hade mycket av samma väsen, färgat av en tränad intelligens och en förmåga av plötslig ironisk distans. Mia och Hugo var starkt engagerade i goda gärningar, främst flyktinghjälpen, men det var inte detta, som framkallade min beundran och tillgivenhet. Hos Knut Jaensson mötte jag vid några tillfällen en omtänksamhet, en finkänslighet och en upptagenhet av andra, som syntes mig ovanliga; jag sätter detta i samband med den fina essä, som hans hustru Tora Dahl skrivit om furst Mysjkin. En människa, som jag knappast träffat, tänker jag också alltid på i detta sammanhang: Emilia Fogelklou. Hennes hållning till godheten är inte så fri från problematik, hets och exaltation som Mias och Hugos, hon är, i ordets egentliga mening, mindre oskuldsfull än de; hur skulle det kunna vara annat med den författarinna, som i böckerna om sin man och om James Naylor givit oss så strålande bilder av den fulländning hon åtrår?

Jag har inte sökt definiera godheten, men den föreställning jag har om den lär framträda i vad jag skrivit. Det främsta inslaget är viljan att göra andra människor väl; den gode tycks se sin omgivning med något av samma glädje och lust att glädja som de flesta har inför små barn, gentemot vilka varje tanke på konkurrens eller avund faller bort. Medkänsla finns i detta men den innehåller samhörighet och ansvar likaväl som medlidande. Viljan till självförbättring finns där också men varken som gnagande obehag, skuldmedvetande eller pedanteri; självförebråelserna driver inte till den aggressiva ödmjukhet, som är en form av högmod. »Nur die Lumpen sind bescheiden»*, citerade Hugo Valentin Goethe; Hugo saknade visserligen obehagliga drag av egoism och självkärlek, men han var inte förgiftad av självrannsakan och tankar om ovärdighet. I min ungdom irriterades jag ofta av människor, som förkunnade godhetens evangelium med sentimentalitet och stolthet, och jag misstänkte dem för beskedlighet eller högfärd eller båda i förening – fanns inte rent av en korrelation mellan »godhet» och enfald? Hos dem jag här talat om har jag aldrig funnit ett drag i den stilen: de har synts mig äkta – i rimlig omfattning – lyckliga och harmoniska.

Det talas ofta, särskilt i teologiens extravaganta språk, om kärleken som godhetens källa. Inom en viss gräns kan detta väl, som jag nyss antydde, vara sant, men ordets användning leder lätt både till oklarhet och överdrift. »Du skall älska din nästa såsom dig själv», denna av religiösa experter gärna kommenterade tanke synes mig vara en illustration till dessa risker. Alla älskar inte sig själv, om man med »älskar» menar vare sig uppskattning och beundran eller ett slags lidelsefull ömhet; av dem som verkligen är självälskare är det inte lönt att kräva en liknande känsla för andra. Möjligen kan det påstås att alla vill sig själv väl och att godheten innebär att det finns en nypa av denna otvungna välvilja även mot medmänniskorna.

* »Endast de fattiga är ödmjuka.»

Om vi föreställer oss den rena godheten och den rena ondskan som ändpunkter på en linje, blir det naturligt att se ungefär lika stora grupper av människor i ytterlighetsområdena, medan det stora flertalet befinner sig i zonerna däremellan. Men läsning och erfarenhet stämmer inte riktigt med den bilden. Godheten tycks, som Sokrates skriver, ha ett visst övertag. I litteraturen möter vi många, som åtminstone med iver söker att vara goda och åtskilliga som genom fallenhet och övning lyckas. Den onda viljan, avskyn för andra och önskan att skada dem – vare sig i förening med självförakt eller inte – är en sällsynt företeelse i den diktade världen; som illustrationer nämner jag Lagerkvists »Dvärgen» och de på direkta verklighetsstudier konstruerade mördarna i Capotes »Med kallt blod». Vad vi upplever synes bekräfta detta; jag vet mig inte känna några, som är besatta av önskan att göra ont, som gläds åt lidandet i och för sig och strävar att öka det.

För en optimistisk syn kan detta vara ett bevis på reellt framsteg: den godhetspropaganda som enligt begreppens egen innebörd måste vara förhärskande, har i det stora hela lyckats. Men det finns skäl att här anföra tvivel och reservationer.

Vid sidan av förkunnelsen om godhet står andra förkunnelser, som inte, eller åtminstone sällan, uppträder som konkurrenter, men som i praktiken är det. Hit hör självfallet de ideologier, som går ut på rasens, nationens, männens, en viss religiös riktnings absoluta överlägsenhet. De innebär alla, att godheten skall begränsas av andra hänsyn och syften, att den måste fördelas efter en föreställd förtjänst. Och därtill kommer idealiseringen av andra egenskaper – begåvning, duglighet, mod, fasthet – som inte kan utvecklas utan intrång på godheten. Man propagerar visserligen godheten i relation till ondskan, men man kastar ständigt in andra värderingar, som bryter godhetspropagandans kraft. Det är knappast möjligt för oss att nå föreställningen om ett liv utan denna tävlan – då är vi framme i himmelrikets skimrande dunkel.

Vidare: ingenting är lättare och vanligare än att tillfredsställa den

onda viljan under maskering av goda motiv, ja, under ärlig förvissning om goda motiv. Axel Hägerström hävdade i några skrifter, att tron på att ha rätt enligt en högre norm – vad han ofta kallade vidskepelse – var grundvalen för omänsklighet och illvilja. Det är en godtycklig eller överdriven tanke; elakhet utan metafysisk, religiös eller moralisk garnering är inte ovanlig – och var det sannolikt än mindre i äldre skeden. Men påtagligt är att godhetstrons styrka gör det naturligt att övertyga sig själv om att man handlar i dess tjänst. För människor på ett visst stadium av reflexion och intellektualisering synes det svårt att andligt eller fysiskt misshandla andra utan att känna sig som rättfärdighetens och godhetens kämpar. Man klär ilskan och hatet i passande uniform, och vad som kunde fattas som en elakhet förvandlas till en rättmätig bestraffning eller rent av en handling till den bestraffades fördel, djupare sett. Ett stort mått av simpelhet i karaktären kan förenas med ett vaket men alltför anpassligt och robust samvete.

I den internationella politiken har denna tendens, vare sig som idealisering eller bedrägeri, framträtt med exceptionell styrka under senare tid. En rad värderingsord, fred, samförstånd, samarbete, har blivit gemensamma för alla, det vill säga i språkbruket har vad man kan kalla den offentliga godheten segrat. Man tävlar i självberöm och misstänkliggörande under anlitande av samma terminologi. Slående är att även den nazistiska rörelsen i huvudsak anpassade sig efter detta uttryckssätt. Ledarna, vare sig idealister eller lycksökare, var nästan genomgående onda människor – utan medkänsla, hatfulla, belåtna eller likgiltiga inför lidandet. I en del brev och uttalanden kommer denna ondska lika tydligt fram som genom gärningarna. Men i huvudsak bevarade man den goda tonen. Jag läser just en bok om förhållandet mellan påvedömet och Hitlerstaten. De allmänna värderingar, som redovisas i tal och depescher, är övervägande desamma; på båda hållen sade man sig önska fred, folkförsoning och mänsklig lycka. Det är ett slags värdegemenskap, men den är inte betryggande.

Vissa grövre former av grymhet och hårdhet är dock klart på re-

tur. Barn behandlas i regel inte så illa som förr, kvinnornas läge – vars ohygglighet ännu för några årtionden sedan fru Ottesen-Jensen beskrivit – har oändligt förbättrats, vårt välfärdssamhälle har inte skapats blott genom partipolitiska aktioner, utan färgas också av en kollektiv godhet. För mindre än hundra år sedan avrättades folk i Danmark och Frankrike offentligt; nu avskaffas dödsstraffet i land efter land; nazisterna mördade judar i hemlighet, inte på torgen; med koncentrationsläger skryter man inte. Den enskilda människans sinne måste på lång sikt påverkas av ändringen i miljön.

Avundsjuka

Till min förvåning citerade min kloke vän Olle Hedberg i ett akademital häromåret med starkt instämmande Olof von Dalins ord om avundsjukan som en sjukdom. Omdömet tycks mig orimligt redan därför att i så fall skulle vi alla vara sjuka; jag vet mig aldrig ha träffat någon, som varit helt fri från den åkomman. Och avundsjukan framstår som ett ofrånkomligt drag i vårt sociala system, som en av stöttepelarna i vår hierarki av värden.

Sedan barndomen fostras vi att tävla med andra, att vara duktiga åtminstone på något område. Det ekonomiska och sociala avancemanget är det mest självfallna och allmänt godtagna målet; litet mera exklusiva är strävan till intellektuell överlägsenhet, makt över andra, andlig aktivitet och moralisk förträfflighet. De som lyckas är belåtna, åtminstone så till vida som de med trivsel kan jämföra sig själva med omgivningen. Vore det inte onaturligt, till och med stötande, om inte de som varit mindre framgångsrika kände sig oroade, ledsna, missunnsamma? Avundsjukan är de besegrades bittra hyllning av de segrande.

Många är tydligen på det klara med denna avundsjukans funktion, även om de inte gör den fullt medveten för sig. Det finns, det är sant, en avundsjuka så påträngande och ondskefull, att den endast pinar dem som utsättes för den. Men inom rimliga gränser krä-

ver de lyckade avundsjuka som ett tecken på triumfen. Den som får en fin plats eller en hög orden har kanske halva glädjen i tanken att detta irriterar de andra som blivit efter i konkurrensen: »Det här kommer att reta Pettersson.» Den som förevisar ett vackert hem, en flott klänning eller en fin recension skall vara bra oskuldsfull, om hans glädje inte rymmer ett stänk av belåtenhet över att publiken – vid sidan av uppriktig beundran – känner ett styng av underlägsenhet. Den rikes belåtenhet förutsätter, att andra är fattiga och vill bli rika. Då det gäller mindre konkreta och mera andliga tävlingsgrenar – intelligens, självfullhet, godhet – blir reaktionerna på båda hållen mera vaga och komplicerade. Det är svårt att göra jämförelser och de kan tillrättaläggas genom kompensationsverksamhet: han är mera begåvad, men jag är djupsinnigare, han är snällare, men jag är mera problematisk. Att även här avundsjukan och avnjutandet av den ingår i spelet är uppenbart för oss alla.

Framhållandet och fördömandet av avundsjukan har varit en politisk ideologi av betydelse. Man skall tävla att komma fram – det är en kärnpunkt i den liberala individualism, som fortfarande är förhärskande – men man skall också, sägs det, vara förnöjsam. Den ena tanken passar för dem som har några utsikter till framgång, den andra appliceras på de ohjälpligt misslyckade. Så har överklassen med gott samvete kunnat ävlas, medan de fattigas förbittring stämplats som föraktlig avundsjuka; så har Ernst Wigforss' välformade truism »fattigdomen fördrages med jämnmod, om den delas av alla» kunnat betecknas som en utmaning mot all social anständighet. Det är ohyggligt med massornas oblyga avundsjuka mot de välsituerade, säger byråchefen, med sinnet förgiftat av att han inte blivit generaldirektör. I dessa klass- och gruppsammanhang kan inte avundsjukan av de lyckade avnjutas som en hyllning till deras framgång – den är farlig och ett direkt hot mot deras ställning.

Ernest Renan och andra har i sin oro för tidens oro sökt visa att i den gamla goda tiden social avundsjuka inte fanns. De fattiga gladde sig, då deras herrar festade, de kände sig som ett med dem.

Många tror sig idag leva i en sådan idyll. De kan med behag smälta avundsjukan hos en någorlunda jämställd, men de vill gärna tro, att underlydande och underhavande är fria från den; de senare spelar med av vänlighet, rädsla och vana. Detta arrangemang av illusionism, förljugenhet och ren lögnaktighet i förening gör ceremonier och officiella fester till en plåga för den mindre nervstarke.

Avundsjukans sociala fara förklarar, att denna egenskap intar en så stor plats i föreställningarna om nationalkaraktärer. I Sverige sägs i nästan varje skrift i ämnet att svenskarna är svårt drabbade av denna sjukdom – det är ett av deras få fel. I de flesta länder har jag funnit alldeles samma uppfattning om det egna folket. Denna fantasi hör till de oundgängliga rekvisiten i tron på den nationella enheten och därmed i försvaret av den bestående ordningen.

Att vara förrädare

I Nordisk Familjebok hänvisas under ordet »förräderi» till »högförräderi» och »landsförräderi»; förräderiet är alltså ett lagbrott, som innebär en handling mot den stat man tillhör, den institution som enligt nutida rättsordning vi främst är skyldiga vår lojalitet. Men begreppet har i det allmänna språkbruket utvidgats till att omfatta alla möjliga former av mera kvalificerad falskhet och trolöshet. Särskilt efter andra världskriget har vi fått en hel litteratur om förräderi; jag nämner särskilt Rebecca Wests och Margaret Boveris arbeten. Denna litteratur gäller förräderi i mera gammaldags strikt mening, såsom då medborgare i en stat eller medlemmar av ett folk i ord och handling tjänat en annan stat eller ett annat folk – Quisling och Kuusinen har blivit personifikationer av förräderiet – men den rör sig också om åsiktsändringar, om byten av lojaliteter över huvud. Liksom i alla konfliktsituationer har det idealistiska förräderiet försvarats och upphöjts; de som överger en stat, en rörelse eller en tro av samvetsskäl är inte förrädare utan kättare eller martyrer, trogna sin egen övertygelse. Härmed följer en tendens att döma efter ideologiska eller allmänpolitiska linjer. I den västerländska litte-

raturen är det vanligt att begagna det fula ordet förräderi på personer, som svikit demokratiska värderingar för att bli redskap för totalitära idéer – en lord Haw-Haw, en Ezra Pound, en Fuchs – medan de som stridit mot den i deras land härskande regimen av demokratisk hängivenhet, motståndsmännen, blir idealister. Då ekonomiska motiv spelat in, används förräderibegreppet mera tveklöst.

I en uppsats för några år sedan hävdade jag, att det moraliska förräderiet innebär »att svika sin egen tro, sin egen övertygelse, sin egen känsla». Definitionen synes mig fortfarande rimlig, även om det kanske blir svårt att från den utgångspunkten finna rejäla förrädare; jag erinrar mig att jag förgäves sökte efter ett annat riktigt tryggt exempel än Judas Iskariot (och honom vet vi ju nästan ingenting om). Svårigheten beror främst därpå att »tron, övertygelsen, känslan» sällan är så klar och fast, att vi med bestämdhet kan fastställa ett förräderi mot den; hade Judas någon »tro», var »tron» så pass suddig att den utan besvär kunde lämnas å sido, var de trettio silverpengarna en belöning inte för ett ordentligt förräderi utan för slapphet, tvivel, tillfällig svaghet och likgiltighet. Man kan diskutera, om förräderi eller trolöshet i denna kvalificerade mening finns annat än i de ganska oskyldiga fall, då man avsvär sin tro eller yppar hemligheter för att undgå tortyr eller död. I detta sammanhang begagnar jag förräderibegreppet litet mera allmänt och vårdslöst, som en introduktion till några politiska och psykologiska resonemang.

Vad som kan framstå som ett förräderi – i vilken mening som helst – beror säkerligen i många fall på osäkerhet eller misstag i fråga om de medel, som skall användas för att nå ett visst syfte. Fabre-Luce har i sin nyss publicerade bok »L'histoire démaquillée» en uppsats som är upplysande i detta sammanhang. Flera av de män, som under andra världskriget arbetade på atomvapnets utformning, var tveksamma hur de borde handla. De tycks genomgående ha varit rädda för att uppfinningen direkt eller indirekt skulle falla i nazismens hand. Några av dem var oroliga för att den skulle hamna hos Sovjet eller tvärtom för att USA eller västmakterna skulle bruka

den för att krossa Sovjet. Läget, sådant de såg det, gjorde det svårt för dem att bestämma sig för, om de energiskt skulle gå in för sin uppgift och hur de skulle agera i förhållande till de myndigheter och stater de hade att göra med. De riskerade att begå förräderi dels i teknisk-legal mening, dels i den moraliska mening, som en tvungen verksamhet i tysk tjänst skulle innebära, dels slutligen i den speciella meningen, att deras handlande i den ena eller andra riktningen kunde vara till fara för åskådningar och regimer, som de anslöt sig till eller i varje fall inte ville förinta. Särskilt bakom Oppenheimers ostridigt oklara och skiftande uppträdande låg sannolikt sådana svårigheter – själva hans samvetsömhet (kombinerad med en viss ambivalens) gjorde hans hållning tvivelaktig.

I revolutionära, av snabba och starka omkastningar präglade tider blir det politiska förräderiet en nödvändighet, en akt av den enklaste självbevarelse; det är bättre att tala om vingleri än förräderi. Det klassiska uttrycket för denna hållning gavs av en engelsk diplomat under 1640-talets inbördeskrig, som, tillfrågad om han stod på kungens eller parlamentets sida, svarade, att ett ståndpunktstagande inte var hans sak; han var endast »händelsernas ödmjuka tjänare». Revolutionsperioderna i Frankrikes historia ger lysande exempel på denna totala »beredskap» eller beredvillighet; sannolikt finns lika goda illustrationer från maktstrider under kommunism och nazism, men dem känner vi inte så väl till. Då general Bonaparte kom till makten den 18 brumaire, då hans välde vacklade under de allierades anfall 1814 och senare 1815, då efter bataljerna på gatan de nya regimernas uppbyggnad diskuterades 1830 och 1848, då presidenten Louis Napoleon gjorde sitt »Brumaire» 1851, då Boulangers valseger hotade republiken 1889, då Pétain trädde till 1940 och de Gaulle gjorde sina återkomster 1944 och 1958 – i alla dessa fall stod politiker, prefekter, generaler tveksamma, inte, eller i regel inte, av samvetsskäl, utan av osäkerhet om vem som skulle lyckas, vilka händelser de borde tjäna, vem de skulle hälsa som ledare och herre.

Det idealtypiska fallet av sådant simpelt och oskyldigt förräderi

är då Robespierre den 26 juli 1794 talade i konventet, det tal som resulterade i hans fall (visserligen förberett av skilda konspirationer). Diktatorns tal möttes länge av ovationer; medlemmarna överbjöd varann i entusiasm, trodde sig vinna trygghet genom applåder och hyllningar, beslöt att talet skulle anslås i alla landets kommuner. Men då Robespierre efter en paus, eggad av triumfen, började tala om stämplingar mot republiken och nödvändiga utrensningar, vändes konventets glädje i skräck och avsky. Efter stunden av lugn och tillförsikt kände sig alla ånyo hotade, de såg sig själva – inom en dag enligt den nya lagstiftningen – inför giljotinen, några utrop inledde ett allmänt vrål, Robespierre hindrades att tala och måste gå ut – dagen därpå ställdes han utanför lagen och ännu en dag senare blev han avrättad. Anatole France har skildrat hur den rika ungdomen på restaurangerna jublade och hånade, då kärrorna med den störtade diktatorn och hans närmaste män körde förbi till Place de la Concorde.

Men även i detta helvete fanns det temperaturstegringar. Den kejsare, som besteg tronen tio år efter Robespierres död, var i sin samvetslöshet relativt tolerant mot andra samvetslösa; han styrde med förutvarande och framtida förrädare kring sig och var inte alltför förvånad eller upprörd, då de efter hans nederlag agerade i enlighet med sin karaktär. Men då general Bertrand på S:t Helena en gång kallade Talleyrand förrädare, reagerade Napoleon. »Talleyrand är ingen förrädare, han lever alltid i ett tillstånd av förräderi.» Medan ordinära förrädare, menade Napoleon, övergav den från makten fallne och kanske i förväg sökte ordna för sig hos den kommande segraren, var Talleyrands verksamhet byggd på total trolöshet, den bestod framför allt i att genom en blandning av förutseende och förberedelse göra karriär; ja, kanske var den förgiftad av hat mot alla som ägde makten, av längtan att förinta den högsta myndighet, som Talleyrand själv inte kunde nå. Marskalkarna och ministrarna, som övergett kejsaren, var dilettanter, bräckliga, korrupta, lystna, endast Talleyrand (och kanske Fouché) hade i förräderiet ett yrke, en kallelse.

Även den politiska verksamheten i en stabil demokrati framkallar den rörlighet i lojaliteter som står trolösheten nära. Det gäller inom en vid ram åsikter, men det gäller också personliga relationer. Den arrivism, som hör till yrket, kräver samverkan med dem, som kan gynna avancemanget, väderkorn för vilka, som går mot segrar eller nederlag, förmåga att i god tid överge den dalande stjärnan och söka den uppgåendes gunst. Några ord av ovilja eller missaktning om en aspirant på ledningen, av beundran och uppskattning för en annan, kan bli avgörande både för maktkampen inom partiet och den ambitiöse politikerns öde.

Två engelska arbeten från de senaste åren ger utmärkta illustrationer till detta tema; det ena, en biografi över lord Rosebery, behandlar utförligt Gladstones avgång från premiärministerposten 1893, det andra Lloyd Georges fall 1922. Situationen är i båda fallen: regeringschefen väntas inom kort avgå, frivilligt eller tvunget, en rad kolleger i ministären aspirerar på att bli hans efterträdare. Spelet för dessa tronkrävare är invecklat. De vill att chefen skall försvinna, men de vill inte stöta sig med honom, eftersom han kanske stannar en tid och dessutom kan påverka valet av efterträdare; antydningar i den förra riktningen görs, särskilt i fråga om den åttiofyraårige Gladstone, men de omväxlar med försäkringar om trohet och om förhoppningar att ledaren skall stanna på sin post. Uppträdandet påverkas av skiftande stämningar och lägen, som kommer aktörerna att tro sig vara kallade till den åtrådda platsen eller tvärtom gör dem oroliga för att priset skall gå till någon av medtävlarna. Samme man kan därför ena dagen smickra Gladstone för hans goda vigör, andra dagen diskret ta upp frågan om inte hans dåliga syn och hörsel gör ett tillbakaträdande ofrånkomligt.

Situationer som dessa, nästan aldrig systematiskt och komparativt behandlade i statsvetenskapen, belyser falskheten och förräderiets problem likaväl som de handlandes karaktär. Hos några dominerar »rörligheten» och ärelystnaden, en och annan, främst lord Curzon i 1922 års fall, synes leva i ett »tillstånd av förräderi» – denna hållning har emellertid sina risker, eftersom den, mera all-

mänt genomskådad, skapar total misstro och därmed misslyckande. Andra lockas av intrigen och trohetsbrottet, men kan inte föra spelet riktigt hårt, vare sig av moraliska skrupler eller osäkerhet om taktiken. Åter andra ställer sig utanför, i bristande ambition eller förakt och avsky. Gladstone själv hörde – i motsats till Lloyd George – i stort sett till den sistnämnda typen. Gång efter annan gick han ut ur en regering eller avsade sig ledarskapet av princip- och sakskäl, men han lockades av makten och var inte oförmögen att se Guds vilja bakom sin längtan att styra. Då han slutligen definitivt avgick 1893, var det inte svårt att låta föraktet för det onda spelet triumfera; den devota hyllning, som ägnades honom vid det sista kabinettssammanträdet under hans ledning, besvarade han med några ord av kyla och leda, nästan av hån.

I all samvaro, från kärlek och vänskap till arbetet inom ett företag, en kommitté, ett ämbetsverk, möter liknande situationer. Känner vi någon lojalitet, vacklar vi mellan skilda lojaliteter, är vi beredda att offra en känsla av lojalitet för ett plus i självkänsla, prestige, avancemang, hur långt kan vi utan alltför starkt själväckel driva falskhet, trolöshet, förräderi?

En uppgående engelsk författare, Trevor, har i »The Love Department» beskrivit ett fall av på en gång primitivt och extremt långtgående förräderi. Direktören i ett bolag har en sekreterare, som han litar på och som till synes är tillgiven och beundrande. Sekreteraren vill störta direktören: han underlåter att sända av diktera de brev och förnekar att han tagit diktamen, han skriver breven felaktigt och påstår att han följt direktörens anvisningar, han uttalar sig med oro för styrelsemedlemmarna i företaget om direktörens sinnesbeskaffenhet, han sätter fläckar på chefens kostym för att denne skall verka ovårdad och förfallen på sammanträden.

Något så likt en mardröm har väl få av oss upplevt. Men i mindre hemska former är vi väl bekanta med saken. Förtal eller instämmande i förtal av önskan att skada eller åtminstone att gå väl ihop med omgivningen; jämkningar i åsikter och uppträdande för att

lyckas; förljugen älskvärdhet mot personer, som vi är beroende av; beredskap till samverkan och konflikter av taktiska och självviska skäl. Det totala förräderiet à la Talleyrand skymtar som slutpunkten på vägen: mannen som smickrar och förtalar *bara* för att själv göra en vinst, som växlar ståndpunkt efter åhörare, som planerar sin karriär lika kallblodigt som en general sina truppers rörelser. På visst sätt kan vi i detta fall tala om lojalitet likaväl som om förräderi – lojaliteten mot sig själv är suverän.

Man har med uppenbar rätt angripit tendenserna till falsk lojalitet, till att av slapphet, feghet och lättja stå fast vid något, som man inte allvarligt håller på, inte längre håller på. Den självrannsakan och öppenhet, som därmed upphöjes, leder ofta till en »rörlighet», som tolkas som trolöshet eller förräderi av den ärliga, skenbara eller oreflekterade stabiliteten.

Här är likväl en reflexion, som ofta saknas i resonemanget, ofrånkomlig. Vi måste utgå från att mera kvalificerade förbindelser mellan människor, liksom människors åsikter, har och syftar att ha en viss varaktighet – saken är lika axiomatisk, eller rättare definitionsmässig, som att »avtal skall hållas». Det gäller kärlek och vänskap men också samverkan i arbete och strävanden; en viss beständighet, trofasthet, trohet är värden, utan vilka intimitet, tillgivenhet, förtroende inte kan tänkas. Lojaliteten mot en klass, en regim eller en åskådning kan i den meningen aldrig ersätta bindningen mellan enskilda människor.

BÖN OCH VIDSKEPELSE

I en liten uppsats om »Att bedja» skriver Hans Larsson att för den troende bönens »innersta innebörd» är »att den bedjande böjer sig under den gudomliga viljan . . . en viljeberedelse, en sinnesförfattning». Han tänker sig emellertid också, att en icke troende kan bedja, och tolkar denna bön på liknande sätt. Det är nödvändigt att citera detta stycke hos Larsson i dess helhet.

»Om det skulle hända en icke troende att i någon stund av tung villrådighet bedja, så skulle jag kunna tänka mig, att han gör det utan att alls gripa till vad han icke tror på. Han beder om ett tecken på hur han skall göra, en fingervisning av försynen. Vet du vad han egentligen gör i en sådan stund? Han viger sig åt sin plikt. Han beslutar sig för att lyssna med hela sin själ på det minsta varsel. Han vill vara uppmärksam, och han håller sig beredd att följa, det första samvetet, eller vad annat daimonion du vill anta, talar. Jag tror ock, att en sådan bön gärna blir hörd. Ty rösten talar alltid. Men vår förnimmelse är för grov och för mycket distraherad för att alltid uppfatta den. Först när vi stå beredda med vår vilja, blir vårt öra fullt vaket. Och enligt min mening behöver i en sådan bön icke ligga något självbedrägeri. Den är blott en andaktsövning.»

På äldre dagar har jag läst eller läst om en del av Hans Larsson och känner en respekt och tillgivenhet för honom, som tidigare varit mig helt främmande. Men när jag läser »Meditationer» som dessa, återgår jag till den kritiska, för att inte säga föraktfulla hållning, som var självfallen mot »kloke Hans» i min krets i Uppsala för femtio år sedan: under ett ofta indirekt inflytande av Hägerström och andra såg vi i denna »Lundafilosofi» idealistiskt snömos, en samling välvilliga floskler, som inte ens hade förtjänsten att vara sam-

manknutna av ett tokigt system.

Jag är genom vad jag läst och hört av religiösa människor övertygad om att de i regel med bönen menar just vad de säger i den – att Gud skall hjälpa dem att bli goda, låta deras sjuka barn bli friskt eller ge dem en lycklig resa. Hans Larssons påstående att bönens »innersta innebörd» är något helt annat – ett slags kraftsamling genom underkastelse – synes mig helt godtyckligt, en av dessa vanliga psykologiska tolkningar, som vill förvandla det irrationella och mystiska till en platthet. Att konstruktioner av denna typ är brukliga, om än icke förhärskande i modern teologi, tycks mig vara en naturlig konsekvens av att de professionella och bildade kristna inte, eller åtminstone inte alltid, är förmögna att tro på att Gud ständigt gör ingripanden på grund av människors böner, samtidigt som de, antagligen med rätta, i bönen ser något som hjälper de troende till sinneslugn och tillförsikt och är en nästan omistlig ingrediens i hela den religiösa apparaten.

Om möjligt än lösare ter sig Hans Larssons »försvar» för den icke troendes bedjande. Bönen beskrives på ungefär samma sätt som när det gäller den troende. »Egentligen» ber den icke troende också blott för sitt andliga välbefinnande och för sin moraliska upprustning – han »viger sig åt sin plikt», är beredd att följa »det första samvetet . . .» Larsson betonar rent av »att en sådan bön gärna blir hörd», trots att bönhörelsen inte rimligen av honom själv kan fattas annat än som ett drag i den sinnesförfattning, som enligt hans tolkning leder till bön. Om bönen fattas på detta sätt, det vill säga om den bedjande är lika klar på saken som Larsson, är den inte »något självbedrägeri . . . blott en andaktsövning». Bönens värde ligger alltså i bedjandet, att man kan tro, trots att man inte tror på bönhörelse i vanlig trivial mening (att ett barn skall bli friskt) utan endast i »egentlig» mening, det vill säga enligt Larssons konstruktion.

I åtskilliga samtal och brev har jag fått rådet att bedja med motiveringar av denna pragmatiska art: dels skulle jag få ro genom att bedja, dels skulle jag småningom genom bedjandet få ett slags tro, åtminstone på värdet av att bedja eller rent av på den Gud som bö-

nen riktar sig till. Jag tvivlar inte på att detta recept i vissa fall kan vara effektivt. Flera konvertiter har berättat om hur de genom bön och andra handlingar – särskilt att gå i mässan på morgnarna – småningom glidit över till försanthållande och tro; Ernest Psicharis redogörelse för sin omvändelse förefaller mig särskilt trovärdig. Men i dessa fall har såvitt jag vet inte något grovt självbedrägeri, i varje fall inte något handlande i strid mot övertygelsen, förelegat. En människa som är osäker och tvivlande, men lockad av tron, tillgriper yttre åtgärder, som inte ter sig förljugna eller bedrägliga, för att glida vidare på den väg som han, med större eller mindre förhoppningar, ser som en utväg.

Att bönen i sådana fall kan ge resultat i form av tröst eller till och med tro, måste väl sammanhänga med våra erfarenheter från barndomen. Även om denna endast för ett fåtal varit den värld av trygghet, som många talar om, inneslöt den för de flesta stunder eller åtminstone ögonblick av ett senare okänt eller ytterligt sällsynt lugn. Minnet av sådana stunder är starkt förknippat med ritualen av bön före insomnandet. Jag misstänker att denna ritual är den främsta formen för religiös propaganda: vi var sömniga och trötta, med bönen satte vi ett streck under dagens fladdrande mödor och tankar, den blev en lugnande och avslutande injektion före den totala vila som väntade. För den vuxne framstår bönen gärna som en metod att återvända till dessa stunder.

För mig är ett bedjande utan tro i princip lika orimligt som förkastligt. Hur skall jag kunna be till någon jag inte tror på – i varje fall inte i den meningen att han kan ge bönhörelse? Hur skulle en sådan låtslek vara förenlig med de elementära begrepp om sanning och reda, som jag hållit på i all osäkerhet och förvirring?

Då jag ändå gripit till bön några gånger, har det varit i en sinnesförfattning så olika den av Hans Larsson beskrivna som jag gärna kan tänka mig. Jag har bett i skräck inför min hustrus sjukdom; och bönen har endast gällt att hon skall få leva; jag har bett i ett slags våldsamhet; bönen har något lugnat mig; men medvetet har jag san-

nerligen inte bett för att suggerera mig själv till lugn; än mindre har bönen varit uttryck för sådana stämningar, som berörs i Hans Larssons meditation. Min hustru har blivit frisk, men varken hon eller jag har någon benägenhet att i detta se en bönhörelse.

Varför har jag bett? Den aldrig helt utplånade tradition från barndomen, som jag nyss nämnde, har sannolikt varit den nödvändiga bakgrunden. Men en känsla av att alla medel, även de mest absurda, måste tillgripas har varit det i situationen bestämmande motivet. Jag kan inte komma ifrån att detta innebär en gnista av tro, att jag för ögonblicket tänkt mig, att någon liten utsikt funnits för att spelet skall lyckas. Kanske finns i bönen rent av ett utkast till den barocka tanken: »När jag, förnekare, ber, måste du rycka upp dig och existera.» En god vän till oss, som är katolik, bad självfallet ivrigt, då hennes man låg för döden. Men hon gjorde också en annan sak, som, tror jag, kan jämföras med mina böner; hon sände efter vatten från källan i Lourdes och lät sin man dricka det, en handling som inte överensstämde med hennes normala trosförmåga och framstod som ett utslag av desperation.

Min hustru och jag talar någon gång om mina böner med ironi, blandad med någon rörelse. Jag kallar läkare och mediciner det unga gardet, som Napoleon alltid var beredd att sätta in för att säkra segern; bönerna är det gamla gardet, som Napoleon var så rädd att använda, att han vid ett par tillfällen förlorade en batalj, eller underlät att vinna en total seger, genom sin tvekan. Det gamla gardet blir så dyrbart därför att man i dess insättande ser en aning om nederlagets möjlighet och den enda bräckliga chansen att segra – man vill segra tryggt, med marginal.

Varför berättar jag nu detta? När jag första gången gjorde det, hade jag en stark uppfattning, att förtigande skulle vara förljugenhet på en för min självredovisning central punkt – att skriva om min hållning till religionen utan att nämna denna sak verkade bedrägeri. Då väl ett sådant erkännande en gång är gjort, blir det som vi alla vet inte svårt att fortsätta.

Men hur ser jag på det hela – bönen och berättelsen om den? Det

är med blandade känslor, som knappast är riktigt klara för mig själv. Jag skäms en smula, det är onekligen något löjligt både över den gudlöses bedjande och hans meddelande därom. Å andra sidan erfar jag en lätt självbelåtenhet – väl nästan ofrånkomlig i sådana fall – över den motsättning, för att begagna ett finare uttryck den problematik, som framträder i själva bönen, och över den öppenhet, med vilken jag kan omtala saken.

Men jag vill be läsaren tro, att dessa krumbukter inte är av vikt för synen på mina böner. Jag vet, hur innerligt och förtvivlat jag bett, jag vet också, med vilken negativism jag utanför farozonen betraktar bedjandet, jag misstänker att i en ny överväldigande kris det gamla gardet än en gång kommenderas fram. Sådana sprickor tror jag inte är ovanliga hos personer av min typ, inåtvända, egocentriska, rationalistiska, ängsliga och längtande.

Medan det gudlösa bedjandet är viktigt för min egen självföreställning, ser jag i min envist bevarade vidskepelse något oväsentligt, ett fåneri, som jag inte varit tillräckligt intresserad att frigöra mig från. Det sammanhang, som finns mellan de båda företeelserna, är för uppenbart för att kräva några kommentarer.

Några former av vidskepelse är för många människor i min generation nästan självklara – enligt min erfarenhet har deras spridning snabbt avtagit under senare tid. Så länge jag minns har det varit säkrast att spotta tre gånger, då en katt springer över vägen, och att akta sig för att gå under stegar – den sistnämnda anvisningen är förresten rationell, även om den också fått vidskepelsens helgd. Dessa regler är inte besvärliga att följa. Budet, att man inte får vara tretton vid bordet, kan däremot leda till svårigheter. Det är på den punkten framför allt som jag märkt styrkan av min egen vidskepelse.

Vid bjudningar hemma hos oss har det för min hustru och mig varit givet, att trettontalet måste undvikas. Ett par gånger under senare år har jag däremot måst inskrida för att jag inte skulle bli en av tretton lunch- eller middagsätare. En gång var det en grupp liberala ungdomar, som bjöd in oss; jag vädrade trettontalet och bad om

rättelse, vilket ledde till larviga komplikationer, bland annat därför att Gerd i sista ögonblicket blev hindrad att komma och en ersättare måste uppdrivas. En annan gång bjöd ett antal vänner på middag; en halvtimme före middagen befanns det att vi skulle bli tretton, en av inbjudarna fick sätta sig i tamburen till restaurangen för att vänta, tills en inkallad nykomling hunnit fram.

I båda dessa fall har min aversion mot trettontalet lett till små men reella olägenheter. Det komiska är att jag sökt övervinna min vidskepelse utan att lyckas. »Hur kan du komma med dessa förbannade dumheter och dessutom göra dig själv löjlig inför människor (de unga liberalerna) som just respekterar din rationalism.» Men jag har varit ståndaktig: »Om jag nu går med på tretton, blir jag orolig både under bjudningen och efteråt, varför inte i stället böja mig för mitt eget tokeri.» Det är ett tecken på fördomsfrihet – kanske också på tolerans mot en äldre herre – att ingen hånat mig eller skämtat om min vidskepelse.

ENSAMHET

Det finns en viss prestige över ordet ensamhet och viljan att vara ensam. Inte bara så att ensamhet gärna blir liktydig med en självständighet i isolering (Ibsen) utan också på det sättet, att det ligger något av stolthet, stillhet, andlig produktivitet över ensamhetstanken. Blir man inte, som så många förkunnat, i ensamheten renare, djupsinnigare, mera »sig själv», och är det inte alltid fint att vara sig själv – hur detta »själv» än må vara beskaffat? Ibsens Brand måste till slut bli ensam, annars blir allting tilltrasslat, halvt, litet nedsölat. Kant funderade ut sitt system under ensamma vandringar. Henry James blev så stor, förklarar hans främste biograf, därför att han, visserligen under träget umgänge på middagar, bevarade en så stark personlig avskildhet, att han till och med ansåg äktenskapet vara ett farligt intrång i denna integritet. I lovtalen över Dag Hammarskjöld finner vi alltid ett ord om hans fjällvandringar, ofta utan sällskap; denna böjelse för ensamhet ses som ett drag i, en förutsättning för hans storhet.

Ensamhetsproblemet har alltid oroat och irriterat mig. Grunden är att jag avskyr ensamhet och rent av finner den outhärdlig utom i små portioner, vid en bok eller vid skrivbordet, i visshet om att jag när som helst kan träffa andra och att jag snart kommer att göra det. Detta drag hos mig kan påstås endast vara en sida av mitt beroende av en enda älskad person, från min mor till min hustru sedan fyrtio år. Och det är sant att jag utan större svårighet kan leva en tid nästan totalt isolerad från umgänge, om jag har »den enda» i närheten. Men det ligger något mera i saken. Om min hustru inte är med, och ofta då hon är med, söker jag sällskap. Jag har i regel tråkigt med mig själv, inte bara tråkigt, utan – med några undantag – besvärligt

och pinsamt. Jag tänker inte stora och vackra tankar, gläds inte över minnen av förälskelse, lycka, framgång utan plågas av små styng ur det förgångna, samvetskval, bitterhet mot mig själv och andra. En ensam resa eller vandring på några dagar ter sig som ett helvete i miniatyr; jag undviker sådant och när jag för länge sedan gjorde försök till utbrytning, avbröt jag hastigt diversionen och skyndade tillbaka till vad som – under försöket – framstod som en idyll. Är jag borta för mig själv några dagar, gäller det att få sällskap, till middagen, till promenaden, helst ända till sänggåendet – för att klara de korta men otäcka minuter som skiljer avklädningen från sömnen.

Då jag skriver om detta är det för att frågan, som sagt, blivit ett problem för mig. Enligt vanlig mänsklig ordning har jag anklagat mig själv för ensamhetsskräcken och likaså prövat på att göra den till något ädelt eller i varje fall fullt godtagbart. I huvudsak har jag dessbättre nog lyckats med den senare linjen. Men problemet står kvar, och jag iakttar nästan dagligen mina konster i genren, martyr- och hjälterollerna, för att bruka starka ord.

Vad jag avundas den ensamme vandraren, tryggt vilande i sig själv, betraktande tingen med mildhet och uppskattning; beskådande sitt liv med trivsel, lugnt och ostört funderande över uppgifter för dagen eller framtiden, med lösningar i ränseln vid hemkomsten! Jag tror mig ha en aning om vad han känner. Några gånger om året blir en promenad för mig en sådan vandring i fickformat; jag märker efter en halvtimme, att jag inte varit orolig, att jag belåtet och inte utan framgång tänkt över ett kapitel att skriva, ett föredrag att hålla, att jag återvänder med några synpunkter eller åtminstone nya formuleringar. Men detta är så sällsynt, att det snarast understryker min skillnad från den »verklige» vandraren. Vad är då felet med mig? Är jag för slapp i huvudet för att tänka systematiskt en lång stund? Är jag en sådan lymmel, att det måste vara min lott att tänka på fel, små tarvligheter, hetsigheter och klunsigheter?

En del ligger nog i denna trista tolkningslinje. Med större tankeenergi och självdisciplin skulle den ensamma halvtimmen ha blivit mera profitabel. Jag skulle ha undvikit drömmerierna – ett dåligt

namn, då de mest gäller ledsamheter – och jag skulle aldrig ha hamnat i den groteska tomhet, som fylls genom att jag räknar stegen och på klockan ser minuterna avverkas. Ett liv, mindre packat av sådant, som ger skäl till självförebråelser, skulle ha gjort promenaden eller den ensamma middagen gladare; jag har alltid för mycket, inte smuts, men skräp att böka i och därför blir det inte stillhet och glädje över den »fridfulla» stunden.

Men jag har också goda försvarsattityder. Den »verklige» vandraren förvandlas från förebild till en avskräckande figur. Han företräder ju det värsta jag vet, vad jag brukar kalla »här dansar Fridolin». Han är så nöjd med sig själv, att han kan vara ensam, omgiven som han alltid är av behagliga tankar, smickrande och lyckliga minnen, arbetsuppgifter, som det är ett nöje att brottas med. Denne självälskare har intet besvär med samvetets getingar, han är ju bra och har alltid varit bra. Det är denna narraktiga trygghet, som gör det så lätt och trevligt för honom att tänka över ett förelagt tema; kommer det litet tvivel och ångest, blir det bara bekräftelser av den djupa finessen, kanske rent av skuggor från Guds mantel.

En beskedligare förklaring till den ensamhetsfruktan, som jag efter många samtal med andra tror vara en egenhet hos mig själv, är att jag i ordets egentliga mening inte har sällskap på vägen. Jag gör nästan inga iakttagelser, jag ser inte blommorna och träden, jag vet knappt om det är hus eller vatten eller skog vid sidan av vägen. En bit räcker kanske den förklaringen. Ensamheten blir så »verklig», att jag bara har mig själv att umgås med; många andra klarar sig kanske helt enkelt därför att sceneriet är en ständig distraktion. Men tillräcklig är förklaringen inte: jag skulle behöva se mig själv som person, som »gestalt», för att upptäcka sammanhanget, och då vore jag inne i myternas värld.

ÄDEL OCH ODRÄGLIG:

MARCUS AURELIUS

Stephen Potter har skrivit några roliga och sedelärande böcker om lifemanship, livsmannaskap, människornas begär att skryta och nedsätta andra med maskering och finesser av skilda slag. En art i genren skulle kunna kallas sublifemanship, hur man under uttryck för olycka, svaghet och till och med förnedring sätter sig på omgivningen. »Jag är en okunnig och enfaldig man, ni får ursäkta mig, men jag säger som det är.» »Allting är trist och meningslöst, men jag klagar inte.»

Många säger sig finna tröst och glädje i Marcus Aurelius' självbetraktelser. Det finns enligt min erfarenhet knappast någon bok, som så allmänt omtalas med respekt och välvilja. Marcus Aurelius personifierar ädelheten, det på en gång goda och upphöjda, och att tycka om honom blir att bära en orden för genomskådande utan ondska. Vid tre genomläsningar, skilda av ett eller annat årtionde, finner jag honom lika tröttsam och retsam: Jag tror att han i ovanlig grad var fylld av vackra och snälla tankar, men förevisningen av denna ädelhet tycks mig odräglig. Han förenar livsmannaskap i mera trivial mening – skryt och förakt – med sublifemanship, martyrmannaskap, självbelåtenhet bakom en fasad av ödmjukhet och elände.

Självberömmet är koncentrerat i betraktelsernas första bok, i den formen att författaren prisar sina släktingar och lärare för en god uppfostran, som gjort honom till den han är. Fadern var »ett föredöme i manlighet parad med anspråkslöshet», »av min mor fick jag lära mig gudfruktighet och givmildhet», morfadern »lärde mig inse nödvändigheten av en outtröttlig flit», Apollonius »lärde mig . . . att förnuftet skall vara ens enda rättesnöre . . . I alla lägen måste

man visa samma jämnmod», »av Sextius lärde jag välvilja. Han var typen för en god familjefader och väckte hos mig insikten, att man bör leva i enlighet med naturens lagar.» I sjutton punkter på tio sidor fortsätter denna uppräkning av de förträffliga insikter och egenskaper, som Marcus Aurelius fått genom goda exempel och råd; det är svårt att finna ett vackert karaktärsdrag, som han inte efter denna lärotid anser sig besitta.

I det följande utvecklar den så presenterade mönstermannen sina läror. De går på tre skilda linjer. Dels framhävs i olika sammanhang värdet av de egenskaper som författaren velat och tydligen lyckats tillägna sig: godhet, mildhet, klokhet, tolerans och mycket annat; på vanligt sätt markeras denna tankegång genom att författaren säger sig inte helt ha nått den fulländning han eftersträvar. Dels manar Marcus Aurelius läsaren och sig själv att med upphöjdhet, ja, med överlägsen likgiltighet betrakta allt som händer. Dels slutligen påstås allt som händer vara till det bästa, och den pessimism som spåras i den överlägset föraktfulla hållningen mot livet och människorna vändes alltså i from optimism.

Det är väl snarast den stoiska likgiltighetslinjen, som förklarar Marcus Aurelius' popularitet som själasörjare. Livet och människorna är onda och äckliga: »Och dina medmänniskor! Knappt den angenämaste av dem är uthärdlig . . .» »När du tar ditt bad, ser du omkring dig olja, svett, smuts, grumligt vatten, med ett ord idel motbjudande ting. Sådant är också hela livet och allt vad där sker.» Men denna känsla mildras eller övervinnes av att man vet hur betydelselöst allt är och därför ser allt med jämnmod. »Huvudsumman är: betänk alltid hur kortvarigt och eländigt allt mänskligt är» . . . »var lik klippan mot vilken vågorna ständigt bryter sig – den står orubblig, och vid dess fot lägger sig de skummande böljorna till ro.» »Den som sörjer eller är missnöjd över något är lik en offergris som sparkar och skriker på slaktbänken . . . Kom ihåg, att endast de förnuftiga varelserna är det beskärt att frivilligt böja sig för alla skickelser.»

Sin egen död synes Marcus Aurelius ha svårt att betrakta med

denna serenitet, även om han visar prov på betydande »deadmanship». Han återkommer ständigt till frågan och söker på skilda sätt bevisa hur löjligt det är att vara rädd för döden. Döden är, skriver han, »ett av de ting, som hör naturen till» och därför bör man ta den med ro (likt en förnuftig gris som inte skriker på slaktbänken!). »Behöver du någon särskild tröstegrund, så kan väl ingenting göra dig mera tillfreds med döden än betraktandet av de ting och de människor du går att skiljas från . . . Det enda som skulle kunna komma oss att hålla fast vid livet vore ju, om det vore en beskärt att leva samman med människor som hade samma grundsatser som man själv.» Som jag i annat sammanhang nämnt, tillgriper Marcus Aurelius i sitt dödsmannaskap även tanken att döden »egentligen» inte finns – att logisk reflexion gör dödsfruktan omöjlig.

»What ever is, is right», denna Popes sats är en tredje huvudlinje hos Marcus Aurelius. Ibland talar han om det »förnuftiga» eller »naturliga» i allt som sker, ibland förklaras »gudarna» styra allt till det bästa. »Vad naturen gör, gör den av nödvändighet, emedan allt är gagneligt.» »Allt som sker, sker med rätt. Om du noga ser efter, skall du finna detta. Och jag menar icke blott, att det sker enligt naturens ordning, utan också enligt rättvisa principer och härrör från ett väsen, som lönar envar efter förtjänst.» Dessa tankar framkastas omväxlande med ord av avsky för människorna och livet och hårda domar över andras oförnuft och tarvlighet.

Hos Marcus Aurelius' läromästare Epiktetos framträder viljan att i ödets eller gudarnas hägn »vara sig själv nog», att genom överlägset godtagande nå sinnesfrid, än starkare, stundom med en tillsats av cynism. »Önska inte att händelserna må hända såsom du önskar; utan önska att de må hända såsom de händer – därav kommer du att befinna dig mycket bättre.» »Du kan förbli oövervinnelig, om du aldrig inlåter dig i strid på andra områden än det där du måste segra.» Lugn kan vinnas »om du blir likgiltig mot allt som inte beror av oss själva och förlägger din känsla för gott och ont endast i det som beror av oss allena».

Uppskattningen av dessa vishetsläror är begriplig med tanke på

det högmod och den egocentricitet som de förmedlar. Man är bättre än andra, bör vara okänslig för allt som inte gäller det egna jagets utveckling och fulländning, försäkras om att i grunden allt går till det bästa. Det är onekligen en behaglig brygd, om man har mage att smälta den.

KONSTEN ATT VARA TRÅKIG

Harold Nicolson hör till de många, som förmanar oss att i sällskap inte söka dominera genom pratsamhet och trevlighet. En gentleman skall vara tystlåten, skriver han i sin bok om »Good Behaviour», vänta på andras inlägg, höra uppmärksamt på vad de säger, begränsa sin egen insats till instämmanden, korta välvilliga kommentarer och uttryck för älskvärt intresse. Vi har särskilt på några engelska professorsmiddagar – långt ifrån alla – upplevt denna lära i praktiken. Det har ibland varit ohyggligt: begåvade och i sitt arbete roliga forskare, som talar om vädret, besväret att parkera, porslinspriserna på Portobello Road, som väntar på inlägg från andra och lyssnar till idiotier med belåten uppsyn, som undviker alla brännbara ämnen, ägnade att leda till debatt och meningsbrytningar. Det är något absurt i regeln att man skall låta andra prata och tjänstgöra som kör och uppmuntrare; om alla deltagare i spelet är sådana gentlemen blir tråkigheten olidlig. I litet gammaldags sällskap blir det särskilt svårt när damer är närvarande. Man skall undvika ämnen, som kvinnor finner besvärliga; en räddning har man funnit i könens separation efter middagen, med herrar, som talar politik och berättar snuskiga historier, med damer som pratar barn, kläder och hushåll.

Och dock ligger det något i Nicolsons gentlemannaideal. Man bör inom rimliga gränser söka lyssna eller åtminstone låtsas lyssna till andra. Tystnaden är trist, men monopolismen är värre. Vi känner alla dessa skräckpratare, som inte släpper ordet. Ibland är de intelligenta, kunniga och till och med skojiga, de är kanske en lisa för de obrottsligt tystlåtna, men för oss, de flesta, som också vill säga något, är de en plåga, även då de inte pratar dumheter.

Bland de mer eller mindre utpräglade monopolisterna finns åtskilliga varianter. De som talar i ett kör, redogör för en tankegång, som de håller på att utforma, berättar om en resa de gjort eller en film de sett – utan att bry sig om de andra. De något mera godartade, som vill låta åhörarna vara med på ett hörn, använder ofta grepp som är än mera nedbrytande än den rene monopolistens. De frågar oavbrutet, om man instämmer; om man gör det, vilket är tryggast, tuggar de om vad de sagt för att inte något missförstånd skall uppstå (för att inte tala om deras »förstår du» och »va»). »Tycker du inte det Herbert, det måste du väl ändå erkänna, det har du väl märkt, det har du väl tänkt på.» De gör pauser för att låta andra få en chans, men om den utnyttjas mer än tjugo sekunder, börjar deras blickar fara hit och dit, de blir oroliga och olyckliga och den, som för ögonblicket har ordet, tystnar inför deras ängslan. En grupp mildare monopolister har vanan, att då någon annan pratar oavbrutet sticka in ett »ja, ja», eller i grövre fall ett »ja, naturligtvis» eller »säger du det» eller »jasså, du» eller »ja, minsann». De krossar oss genom sitt generösa, toleranta och beskyddande lyssnande och riskerar inte att mista ordet för lång tid.

De professionellt roliga hör ofta till monopolisterna, men långt ifrån alltid. Den mest virulenta typen vid större middagar är historieberättaren, den som berättar skämtsamma och helst skabrösa historier. Jag vet mig inte ha mött mer än en mästare i genren, Helge Heilborn, verkställande direktör i Dagens Nyheter under min tid där. Han fyllde alla anspråk; de flesta historierna var bra, även om det »vågade» (för att begagna ett milt ord) fick något företräde framför det skojiga, han berättade utmärkt, klart, inte för långt, med poängerna lagom framhävda, han såg själv road ut men skrattade inte sitt glada, varma skratt förrän historien var slut – till mina svagheter hör att jag börjar skratta i förväg. En framstående politiker minns jag som Heilborns motsats: han berättade sakligt, utan prydnader, utan glädje, historia efter historia, som en sekreterare redogör inför sin styrelse. Han tyckte tydligen inte själv det var roligt, han hade hört att det var roligt att dra anekdoter. Ett annat

svårt fall var ett slags skådespel, uppfört av man och hustru: han berättar för middagssällskapet, först skrattar ingen, sedan skrattar hon – som måste hört saken tjugo gånger – hjärtligt, alla andra skrattar av hövlighet eller vilja att visa sig begripa vitsen, succén är klar och mannen fortsätter att pina sin omgivning. I enmansteater kan ungefär samma trafik bedrivas: berättaren ser sig omkring, tills någon i skräck eller artighet börjar skratta, sedan klämmer han själv till med ett långt ekande skratt, som de andra måste bidra en smula till för att inte vara oförskämda.

De som med aggressiv envishet driver sina meningar är besvärliga, men inte mer än den motsatta grupp, som inför varje ivrig utläggning påminner om att vi aldrig kan vara säkra på någonting, att det är bäst att inte ta bestämd ståndpunkt. Montaigne måste ha varit en mästare i den genren, mannen som är överlägsen inte genom att gendriva och vederlägga utan genom att ställa sig utanför iförd skeptikerns fasta rustning.

De spirituella, med lysande formuleringar av det vardagliga, med överdrifter som belyser, med pregnanta elaka karaktäristiker, är ett salt i konversationen. Men även kvickheten har sina vådor. Den kvicke vill alltid vara kvick, han söker oroligt efter fyndigheter, han längtar efter framgången och bifallet och blir en aktör som ständigt vacklar mellan succé och fiasko. Jag känner väl ett par personer av den typen: de kan verkligen vara briljanta, men de vill göra briljansen till vana, till natur, de blir ansträngda och åhöraren blir trött och medkännande inför deras ävlan. »Jaså, nu försöker han igen, det gick ju bra (hederligt skratt), det gick inte vidare bra (kort, förläget skratt).» De yrkeskvicka påminner mig alltid om det engelska 1800-talets mest omskrivna lustigkurrar: Disraeli och Wilde. Deras skrifter och noterade infall visar att de kunde säga strålande roligheter, paradoxer med tillräcklig sanning eller rimlighet för att också vara satirer. Men i sin iver att briljera sade de också förgyllda fadäser, förbluffande fraser utan en kärna av vett. Det har skrivits mycket om hur de båda främlingarna – juden-lycksökaren och irländaren-esteten – roade Englands gentlemen, hur skrattet steg mot dem

vid teet och portvinet. Och ibland var det säkert så, men en del anteckningar tyder på att inte sällan blott några var roade, medan andra var irriterade över koketteriet och skådespelarglädjen eller rent av tänkte eller mumlade »struntprat, dravel, ordlekar». Mot dessa kvickhuvuden kontrasterade Gladstone, ofta beskriven som en tråkmåns – och hans allvar och besinning måste ha kunnat vara bedövande – men också skildrad som exceptionellt trevlig vid ett enskilt samtal; han lyssnade intresserat, talade med klokhet och insikt utan att bravera, var alltför tryggt självsäker för att ständigt söka bifall eller instämmande. Som en svensk motsvarighet tänker jag mig alltid Eli Heckscher, en av de behagligast trevliga människor, som jag mött.

I min första memoardel sökte jag beskriva tråkigheten i dess högsta personifikation, intelligent, kunnig, lysande som talare och skribent: Nils Edén. Det tråkiga bestod i det jämnt förträffliga, det allvarliga, det alltför solida, det gravitetiskt självbelåtna. Jag tillade efter karaktäristiken: »Dess bättre gick han, såvitt jag vet, inte så långt att han som många andra allvarsmän sjöng Bellman, Gluntarna eller Fridas visor i begäret efter lustigheter.» På den punkten hade jag fel. Någon tid senare fick jag av en son till Edén en beskrivning av den store mannen, som bland annat omtalade, att han gärna på kvällarna i kretsen av familj och vänner sökte avkoppling i visor av det slag, som för många är kvintessensen av munterhet, humor och flykt från vardagen. För mig nådde därmed Edén perfektionen.

Min syn på Gluntsångare – för att ge en beteckning på alla allvarsmän, som sjunger i goda vänners lag – är säkerligen orättvis. Den färgas av min brist på musikaliskt sinne; jag har svårt att lyssna till de bästa sångare – senast led jag en kväll vid festivalen i Salzburg – och amatörer som självmant griper till sången på en bjudning är mig förhatliga. Först och främst är de monopolister av värsta slag, tvingande till lyssnande och tystnad med hjälp av lånade verser och ett instrument som överröstar samtal. De är nära nog omöjliga att

hejda; att skratta åt en rolighet kan man möjligen låta bli, men ingen kan underlåta att berömma en vissångare och be honom fortsätta. De är ute för att dölja eller kompensera sin egen ledsamhet, glada över att få behärska andra genom hårda medel. De ser nästan alltid ännu mera belåtna ut än ett dumhuvud över en dålig lustighet. Att sjunga är i och för sig roligt – jag piggar ibland upp mig med Marseljäsen, väl vetande att ingen får vara inom hörhåll. Men amatörsångarna är dessutom belåtna över sången som ett alibi: »Här ser ni vilket sinne för fest och humor jag går omkring med i hemlighet, hur hjärtat fladdrar och brinner bakom masken.» Då det gäller särskilt dystra och bundna personer, blir föreställningen rent lasciv, men inte i ordets behagliga mening.

Även denna bild är naturligtvis missvisande och orättvis. Många sjunger i all anständighet och åtskilliga är glada över andras sång. På en bjudning hos oss har det såvitt jag vet inte sjungits mer än en gång; det var lyckat. Karl Gerhard hörde till gästerna och någon sade till mig att vi skulle be honom sjunga. Jag sade ivrigt nej och förbjöd alla misstänkta att ta upp frågan; jag trodde att Karl Gerhard skulle avsky att sjunga för en liten publik och utan betalning och gruvade mig själv för ett uppträdande – men någon förde i alla fall fram tanken till Karl Gerhard. Han sade ja med förtjusning, sjöng med entusiasm, och jag själv hade mera nöje av hans visor än på någon revy.

En förtätning av tråkigheten i dess manliga gestaltning, seriös, prestigebetonad i själva lössläpptheten, är enligt min ringa erfarenhet de många sammanslutningar som med skiftande syften har det gemensamt, att de motiverar karlarnas utflykter från hemmen: Rotary, Lions, S H T, årsföreningar och mycket annat. Jag har bara varit med några gånger som gäst och föredragshållare. Högtidligheten, de små ceremonierna, glädjen över att umgås med litet högre uppsatta, munterheten inför mikroskopiska roligheter är nästan alltid inslag i bilden. Man sitter bland normalt eller övernormalt kloka människor och drabbas av en kollektiviserad enfald. Politiken får inte glömmas i det sammanhanget. Allt färre går på politiska

uppbyggelsemöten, talarna tycks tro att publiken är än okunnigare och smalspårigare än den är. Man frestas tro på det gamla ordet, att vårt blomstrande kommunalliv bygger på hemmets och äktenskapets tristess.

Fullständigheten hör till de närstående djävulsgreppen. Man frågar artigt en person hur det varit på resan, beredd att stå ut med två minuter av sammanfattning och episoder. Men vederbörande svarar, som om han (kanske än mer hon) trodde mig vilja ha rejäl upplysning; det blir tio minuter av dålig naturskildring, välvilliga anvisningar om matställen, magbesvär och antydningar om personliga upplevelser på Akropolis. Jag har ett par bekanta som är besatta av denna vilja att klarlägga, utreda, fastställa orsaker och sammanhang. Att höra ett lysande föredrag är nästan lika trevligt som att läsa en utmärkt bok, ett hyggligt föredrag är uthärdligt, men dessa improviserade föreläsningar är smärtsamma. Dessbättre kommer föreläsaren ofta av sig, glömmer vad han vill meddela och tystnar småningom kvävd i sitt eget nystan.

Att berätta om sina sjukdomar och krämpor anses ofta vara ett drag av kvalificerad tråkighet. Åhörarna kan av finess inte avbryta eller hejda, de måste ge en liten tribut av medlidande genom att lyssna, den sjuke eller före detta sjuke är intensivt upptagen av sin sak och begriper inte omgivningens likgiltighet eller obehag. Då man blir äldre tycks inställningen till dessa beskrivningar ändras. Man har alltid själv något att berätta, man är nyfiken på dessa faror som kommer allt närmare: det uppstår, då båda är gamla, ett hederligt utbyte mellan berättare och åhörare, präglat av sympati, vetgirighet och i lyckliga fall belåtenhet över att man själv inte har det så besvärligt, att det eller det symptomet inte framträtt. Ett slags konkurrens i eländet blir tydligen för de svårt ansatta en tillfällig tröst. Jag har en god vän som är så duktig på den punkten, att han alltid verkar lugnande. Om jag har hjärtklappning, är hans hjärtklappning mycket värre, om jag är nervös, är han alldeles förstörd av oro – jag känner mig frisk, därför att han är sämre.

Då jag tänker på tråkighet, stiger en bild av fulländningen fram. En man talar, länge, utförligt, ointressant. Han understryker banaliteterna och de likgiltiga uppgifterna med yviga gester. Han gör konstpauser, med djupa blickar på sitt offer eller med ögonen sänkta som om han vore överväldigad av sitt eget tal. Monopolismen är inte total, men varje inlägg från min sida pareras med blickar åt sidan, ett »ja, naturligtvis», en min av iver att själv fortsätta, att nästan sprängas av viktiga meddelanden. Han skrattar ibland, utan glädje, ett rutinskratt som verkar beställd applåd. Han broderar på varje inkastad reflexion, så att den mister sin fräschör och blir en detalj i en upplysande föreläsning. Han talar väl, finner omedelbart det rätta ordet, det vill säga ett ord som är fullt användbart men inte originellt. I denna fulländning har jag egentligen mött tråkigheten endast en gång, hos en – enligt allmän utsago – av de mest framstående män jag träffat, förutvarande stats- och utrikesminister, lysande talare och politiker. Det slutade med gräl, men jag är ännu förvånad över att jag kunde behärska mig ett par timmar inför detta monstrum.

Och min egen tråkighet? Monopolismen är mig, tror jag, främmande, utom i sällsynta och upprymda stunder, då jag kommer på en idé eller en fantasi, som jag känner mig kallad att utveckla. I regel söker jag lyssna eller åtminstone uppmärksamt se på den talande, även om blicken kanske någon gång blir glasartad. Då jag själv talar, gestikulerar jag för mycket, är alltför ivrig i småsaker; jag skrattar sällan men då jag, vilket vid Gud inte är ofta, berättar en rolig historia, börjar jag som sagt gärna skrattet före poängen. Värst är, som min hustru påminner om, dragen av besserwisseri och tjatighet. Då någon förevisar kunskaper inom områden, som jag kan något i, är jag inte lugn förrän jag fått antyda likvärdighet eller överlägsen kunskap. Då jag vill bevisa något, drar jag saken gång på gång, nöjer mig inte med ett stillsamt godtagande, utan kräver aktivt erkännande, en rejäl kapitulation. Och slutligen: jag blir alltför lätt arg, tror att motståndaren är både ohederlig och enfaldig.

Men hur många roliga samtal finns det inte att minnas. Plötsligt

börjar ett spel, en improviserad teater, med associationer som flyger, växer, glänser och vissnar, med insikter om en bok eller en människa som vi tycks förvärva tillsammans, under leenden och blickar som visar vår gemenskap, vår förtjusning att upptäcka, vår likhet och likställighet.

HELVETEN I MINIATYR

I

På väg från Aix-en-Provence till Menton – för bortåt tjugo år sedan – viker vi av vid Brignoles för att övernatta i ett av reseboken rekommenderat hotell, en gammal herrgård med ruinerna av ett kloster på tomten. Det är en ruskig novemberdag; vi kommer fram i regn och skymning. På gården, när vi stiger ur bilen, möter oss värden, en spänstig man i femtioårsåldern med drag, som verkar förfinade och fördärvade av äventyr, lidanden eller débaucher. Han rycker till, då han får se mig, det är den första av de många konstigheter som väntar oss. Sedan presenterar han sig som brittisk major med ett vanligt namn, låt oss säga Gordon. Vi förs till ett rum en trappa upp och önskas välkomna till middagen en timme senare.

Rummets, liksom hela hotellets, utstyrsel är märkvärdig: möbler och prydnader i provensalsk antik (1500- och 1600-talen), som Gerd sakkunnigt förklarar vara omåttligt dyra, i kombination med moderna bekvämligheter. Stora och tunga sängar, skåp och stolar av trä med konstfulla utsirningar, broderier och överdrag i bjärta färger; vi fäster oss särskilt vid toaletten, upptäckt efter några minuters sökande, en väldig praktstol med draperi och tronhimmel.

Matsalen, med plats för trettio personer, är nästan tom; en engelsk lärarinna läser flitigt sin bok i ett hörn. Matsedeln bjuder på trettio eller fyrtio rätter; man får äta vad man vill för tjugo kronor, vi beställer anka och väntar oss några uppvärmda skivor men in kommer efter en stund en nystekt orörd fågel. Värden och en vaktmästare serverar; majorskan skymtar i köket. För att leva upp till den dyra och goda maten beställer vi en fin bourgogne; värden meddelar oss, att utgiften är onödig, han föreslår ett vin som är hälften så dyrt och påstås vara lika gott. Vid kaffet ber värden att få

sätta sig vid vårt bord; därmed börjar ett samtal på tre timmar.

Major Gordon förklarar först varför han ryckte till, då han fick se mig. Han trodde ett ögonblick, att det var Churchill – »det var bara cigarren som fattades» – en trägen gäst, som dock brukade avisera sin ankomst i god tid; samma älskvärda misstag har gjorts några gånger förut, jag blir alltid smickrad men också litet oroad – så gammal och tjock är jag dock inte. Churchillgreppet blir inledning till en intim självbiografi. Sådant brukar vara olidligt men Gordon berättar bra och har en del roliga saker att förtälja; ibland tror jag på vad han säger.

Gordon, född i Australien, har varit med i femton krig, som tjugoåring i första världskriget, sedan som officer i småkrig i Asien, Afrika och Sydamerika, slutligen i andra världskriget. Han tillhörde Mountbattens berömda Burmaarmé, anförde rent av det sista kompaniet i »the forgotten army», som från Burma lyckades återvända till Indien. Till det märkvärdiga med Gordon hör att han inte skryter direkt eller grovt, han framhäver ingen egen insats, talar om sig själv med likgiltighet. Hans historia blir fängslande genom att han är så intensivt intresserad av de människor, som han kommenderade. Under månaders återtåg genom djungeln, förföljd av japanerna, gång på gång angripen och decimerad, hade den lilla truppen svetsats samman. Några var paralyserade av rädsla, de flesta blev stålsatta i faran. Sårade och sjuka bars av kamraterna, som hellre vågade sitt liv än sin ära; några begick självmord för att inte hindra de andras marsch och i skräck för japanernas tortyr. I Gordons skildring blev detta naturligt och enkelt, även om man spårade hans stolthet över att ha upplevt ett epos, att ha fört den sista truppen i den glömda armén tillbaka från Burma till Indien.

Samtalet får en ny vändning genom min fråga: »Var ni inte rädd för er egen skull, för att bli dödad, är ni alls inte rädd för att dö?» »Nej», svarar Gordon med samma lugna intensitet som förut, »jag vet att jag skall få se Nelly Winter en gång till innan jag dör.» Nelly Winter är hans stora kärlek sedan tjugo år, men något yttre har aldrig hänt dem emellan. »Jag har varit gift hela tiden, ni ser min hustru

där borta, två söner har vi haft, som stupade under kriget. Nelly har jag aldrig kysst, jag har aldrig hållit hennes hand. Sista gången jag såg henne var i Sydney kort före kriget. Jag trodde hon var i England men plötsligt kände jag, att hon väntade på mig vid ett gathörn i närheten. Jag gick dit, vi pratade, hon skulle strax resa, men hon lovade mig att vi skulle mötas en gång till. Det har jag vetat under kriget, och jag kunde inte vara rädd.» – Inte ett ord av sentimentalitet eller vädjan till våra känslor, trots att konjaksglasen tömdes, fylldes och tömdes tre eller fyra gånger.

Då vi slutligen skildes, lika korrekt vänligt som om vi pratat om vädret, var Gerd och jag gripna – »the forgotten army» och Nelly Winter hade för alltid ingått i vårt ordförråd. Men småningom uppe på rummet blev vår stämning en annan: »Vi är omgivna av galningar.» Oron stegrades, då vi fann att rummet inte gick att låsa och då den vaktmästare vi hittade förklarade, att man aldrig använde några nycklar i huset. Med stort besvär barrikaderade vi dörren med en soffa och två väldiga stolar och Gerd band ett snöre mellan sin vänstra hand och dörrhandtaget.

Vi vaknade efter god sömn till en vacker morgon. Major Gordon var redan i farten och ville nödvändigt visa oss två saker, innan vi for vidare. Först trädgården, där tjugo tropikhjälmar prydde träden; de överlevande kamraterna från »the forgotten army» skulle komma på besök ett par dagar senare och tillrustningarna för deras mottagande hade börjat. Sedan en samling nyss uppgrävda barnskelett i en källare; munkarna ett par kilometer från detta gamla nunnekloster hade grävt en tunnel till sina kvinnliga kolleger, och kvarlevorna av de mördade barnen vittnade om vad som sedan hände. Förbindligt önskade Gordon oss lycklig resa och välkommen åter.

Ett par år senare sökte jag få tag på majoren i en engelsk rulla; det gick inte, namnet är för vanligt. Hotellet har sedan länge, har vi hört, övergått i andra händer; något nytt besök har vi inte gjort.

2

I juli for vi upp till en av de små bergsbyarna några kilometer från Menton för att äta lunch – Castellar, det vackraste av de många vackra namnen i trakten. Vi hade besökt byn då och då sedan tjugo år. Första gången, ett år efter kriget, gick det bara att uppdriva några skivor rågbröd med korv, utan smör. Sedan hade den gamla restaurangen vid torget öppnats; vi brukade sitta på terrassen, med den övliga utsikten över dalarna och havet, vid klar sikt med en glimt av Korsika. Ännu för ett halvår sedan var det ett bra, enkelt ställe, med hygglig mat och en älsklig ung värdinna som längtade tillbaka till det hem i Marocko, som hon måst lämna. En herde i åttioårsåldern, som vaktade får på bergssluttningens ängar, kom dit varje dag vid ettiden för att få sitt huvudmål för dagen. Jag brukade prata med honom och bjuda på cigarretter. Han berättade att han rest mycket – »Marseille, Korsika och allt det där, monsieur» – och antydde att han i sin ungdom varit svår på fruntimmer och ännu inte var förbrukad. Jag såg på det skäggiga ansiktet, de tårade ögonen och de dräglande mungiporna med sympati; hade han varit där vid vårt sista besök hade jag sannolikt funnit honom passa väl in bland de djävligheter, som nu var krogens signatur.

Ty restaurangen var totalt förändrad. En ny värdinna, fet, slafsig och illaluktande, kypare, som tycktes vara rekryterade bland ortens ligister – smutsiga, dumt skrattande, oskickliga – dålig och dyrare mat, långsam servering. Vi satt som vanligt på terrassen. Två andra bord var besatta: vid det ena ett äldre par, en karl med stickande hårda ögon, som röt åt betjäningen, och en kvinna, som förvillande liknade mrs Franklin Roosevelt, men med ilska i stället för godhet i blicken; vid det andra en ung man i shorts och öppen jacka, som gav en god vy av hans hårväxt, samt två fula, ovårdade unga kvinnor i liknande kostymering, den ena i framskriden grossess med en ettårig skrikande unge på knäet. Det sägs nästan ingenting vid de båda borden.

Vi hade knappast hunnit slå fast, att vi satt på en skräckteater, förrän den korta men välspelade pjäsen började. Det äldre parets

knähund ramlade över terrassräcket: skrik, ovett, sökande efter hunden, som återfanns oskadad men fick ett par smockor för att han gått vilse. Det lilla barnets skrik blev så ohyggligt, att mamman tog det på armen och under resten av måltiden gick fram och tillbaka med ungen, ett vaggande utan framgång. Alla tycktes förbittrade utom de unga kyparna, som skrattade muntert och hånfullt och serverade med ironisk fräckhet.

Två katter skyndade fram på scenen. Den ena, mager, rufsig, haltande, hörde till huset och fick omväxlande med schasningar några köttbitar slängda från gästerna. Den andra katten, en präktig angora, kom utifrån; hon smög sig fram på räcket till vårt bord och vi fann en tröst i att mata henne. Då steg värden fram, argsint och myndig, förklarade att angoran inte hörde hemma på stället och sökte sparka henne. Äntligen fick jag min lilla roll: det under en timme samlade ursinnet fick utlopp, jag steg upp från bordet och skrek att vi ville vara i fred och att vi matade vilken katt vi ville. Värden drog sig tillbaka i ursäkter och förvirring, förskräckt över att ännu en stolle sällat sig till aktörerna. Vi gick utan att dricka kaffe, ett säkert bevis på hur upprörd jag var. Från denna dag stammar begreppet »helvetet i Castellar».

3

Vi sitter, Gerd, vår vän Eva Tisell och jag, på en liten krog och tar en Campari före lunchen. Värdinnan-servitrisen, i fyrtioårsåldern, med vackert ansikte och kalla ögon, pratar vänligt och livligt om vädret. Plötsligt rusar hon ut på gatan och kommer tillbaka med dottern, en flicka på sju år, i ett fast grepp om armen. Hon grälar ursinnigt, slår flickan gång på gång, örfilar, slag på armarna, ruskningar. Vi ser på ett par minuter, förbittrade och förskräckta. Skall vi gå, skall vi ingripa? Eva är säkrast och talar bäst franska; hon går fram till mamman bakom disken och säger bestämt och högt att hon inte får slå dottern. Gerd och jag instämmer. De få gästerna kring oss iakttar scenen med slött intresse. Mamman ryter att behand-

lingen av dottern är hennes ensak: »Förstår ni inte, madame, att flickan smutsat ner sin fina och nytvättade klänning, att hon är förtjänt av ett kok stryk.» Dottern gråter alltmera ohämmat inför undsättningen och de vuxnas strid; hennes ögon är förtvivlade, men kanske med ett stänk av kokett vädjan. Eva talar förgäves om att man inte skall slå barn, att flickan inte menat något illa, att fläcken på klänningen är lätt att ta bort. Så övergår hon till en annan taktik, blir överklassdam och restauranggäst: »Förstår ni inte, madame, att så här bär man sig inte åt offentligt, inför sina klienter, ni måste behärska er.» Den metoden biter, värdinnan blir tyst, släpper dottern, ber om ursäkt för uppträdet, frågar om vi vill ha en drink till.

Vi stannar en liten stund till för att ge en stämning av återställt lugn och för att gardera flickan. Hon slutar att gråta, får en chokladbit, ser sig omkring med oro och kanske en smula belåtenhet över mammans nederlag och den stora scenen. Vi tar artigt avsked av mamman, Gerd och Eva klappar flickan, inte för mycket och utan ostentation. Men när vi går ut genom dörren och ser oss tillbaka, får vi en bild, som förföljer oss under dagen. Värdinnans älskvärdhet är bortstruken, flickan ser övergivet på oss. Vi har kanske i välmening och uppbrusning gjort skada: nu är mamman inte bara irriterad över den smutsiga klänningen utan också över förödmjukelsen, hon vill hämnas.

4

Vi har åtskilliga gånger bott på Hyde Park Hotel i London. Det är ett av de fyra eller fem hotell, som vi är förtjusta i: stora bekväma rum, litet gammaldags artighet av ärevördiga servitörer, tre restauranger, av vilka den minsta för fem kronor serverar lunch med två rätter, varav alltid en på trettio skilda sätt anrättad sjötunga, på fem minuters avstånd parken, där vi matar ankor, duvor och kaniner. Efter några besök representerar hotellet lugn trivsel mitt i bråket och förvirringen; en stillhet kommer över oss, när vi nått vårt rum och beställt teet.

Nu är detta förstört. Den djupare orsaken känner jag inte och kommer aldrig att få reda på. Anledningen känner jag alltför väl. Jag brukar vid ankomsten prata litet med de växlande vaktmästarna utanför porten; en av dem, som gärna pinar mig med obegripliga berättelser om fotboll, skakade jag rent av en gång hand med, vilket jag förstod stämplade mig som excentrisk eller ouppfostrad främling. Den främste av dessa galonerade ceremonimästare är en lång, ståtlig man, ytterst artig hittills, så gentlemannamässig, att jag känner mig en smula ovärdig. Det är han som nu knäcker mig vid sjätte eller sjunde besöket. Då han står vid porten och jag går ut eller in, har han hälsat vänligt och sagt ett ord om vädret. Plötsligt blir hans hållning en annan. Han vänder sig bort eller tar några steg åt sidan, då jag kommer, tydligen för att slippa hälsa. Ett par gånger går jag fram till honom och frågar om något: tonen har blivit kylig, svaret så kort som möjligt. Jag hoppas att det hela är ett misstag från min sida och gör en rad kontrolldrag för att få visshet. Intet tvivel: mannen undviker mig, tycker illa om mig, kanske föraktar mig. Är det baskern jag har – men den har jag nästan alltid haft – eller har jag glömt att ge ordentliga dricks pengar eller har jag sagt något dumt ohövligt utan att begripa det. Gerd är han fortfarande lika hygglig mot, men när vi kommer tillsammans, tycks han dra sig undan.

Saken växer i mitt huvud. Jag noterar varje rörelse från mannens sida och resonerar med Gerd om våra erfarenheter. Jag blir rädd för att träffa honom, söker reda ut när han har vakten för att slippa möta honom, pratar överdrivet med hans kolleger i misstanken att en konspiration uppstår och sprider sig. Driven till det yttersta ber jag honom en gång vissla på en taxi och ger honom fem shilling för att vinna hans hjärta: förgäves, han tackar som om han fått sex pence. Vi bor denna gång tre veckor på hotellet; den tredje veckan förstörs av min besatthet, min oro för att möta mannen, min upptagenhet av hans beteende. Så reser vi och kommer aldrig tillbaka. En liten idyll har blivit ett litet helvete, varför?

NÅGRA VETENSKAPSFRÅGOR

Vetenskapens lavin

Ungefär samtidigt läser jag följande reflektioner av två framstående forskare på skilda områden. J. Robert Oppenheimer skriver i sin populära bok »Den flygande trapetsen»: »Vår tid kännetecknas av vetenskapernas framskjutna ställning. Den kännetecknas av mycket hastig förändring och mycket snabb tillväxt – tillväxt av vetenskap, produktivitet, befolkning, resor, kommunikationer. Nästan varje form av statistik som man studerar visar en brant kurva som karakteriseras av en fördubbling på tio, tjugo eller trettio år. Då det gäller naturvetenskapen sker denna fördubbling på tio år och det finns åtskilliga ganska sensationella siffror som belyser den. Om man tänker på alla de människor som ägnar sitt liv åt att studera naturen eller tillämpar vad de lärt sig av tekniken och kallar dem vetenskapsmän, så har det under mänsklighetens historia funnits ett visst antal vetenskapsmän och 93 procent av dem lever fortfarande. Så raskt har antalet människor som är sysselsatta med vetenskap vuxit. En av mina vänner i Europa beräknade hur snabbt en av våra tidskrifter för grundläggande fysik växte och konstaterade att om tillväxthastigheten förblev oförändrad, så skulle tidskriftens band under nästa århundrade väga mer än hela jorden.» Anders Wedberg framhåller i förordet till tredje och sista delen av sin »Filosofins historia», att han vid författandet av de tidigare delarna hade »en vision av en efter vissa bestämda principer komponerad, selektiv framställning. Att denna tredje del dröjt så länge beror icke minst på att jag funnit min vision allt svårare, ja, allt omöjligare att realisera, ju närmare jag kommit vår egen tid. En överväldigande majoritet av mänsklighetens vetenskapsmän alltifrån äldsta tider lever nu, och en överväldigande majoritet av den vetenskapliga litteraturen

har skrivits under de senaste decennierna. Detsamma gäller – om också i något ringare grad – om filosoferna och filosofin. Jag har naturligtvis orkat någorlunda grundligt läsa endast en bråkdel av de senaste 150 årens filosofiska litteratur. Det utsiktstorn, från vilket det skulle vara möjligt att verkligen överblicka vad som skett och sker, har jag icke hittat fram till. Idéernas mångfald och komplexitet har också trotsat försöket att sammanpressa kvintessensen i en liten volym, som icke borde vara blott en katalog. Denna tredje del har alltså icke blivit den bok som jag från början mera naivt fantiserade om.»

För den vetenskap, som jag sysslat med, har jag inte gjort något försök till liknande beräkningar. Men det är uppenbart att Oppenheimers och Wedbergs uttalanden är tillämpliga också på statskunskapen och dess gränsområden. När jag började att studera ämnet för femtio år sedan, fanns några tiotal viktiga böcker; läste man dem, kände man sig vara väl orienterad i samtidens statsskick, partiväsen och politiska liv. Det kunde jag slå fast särskilt under mitt studium av folkomröstningsinstitutet i USA i början av 1920-talet. Det var självfallet nödvändigt för mig att kursivt gå igenom den amerikanska statskunskapslitteraturen över huvud. Det var inte någon större svårighet, ett par hyllmeter, varav det mesta var översikter som ofta upprepade varandra. Nu är produktionen överväldigande. Varje år utkommer massor av specialstudier, att hinna med mer än en bråkdel är otänkbart, och vad jag läser ger mig alltid intrycket, att det mesta går mig förbi. Under årtionden har jag läst några tiotal böcker i ämnet varje år, men jag känner mig nu långt mindre kunnig än jag gjorde då jag disputerade – och mina insikter då ter sig nu för mig som löjligt obetydliga i relation till den samlade tillgängliga kunskapen.

För mitt ämne, liksom för några närstående (sociologi, internationell politik), har den amerikanska litteraturen blivit alltmer dominerande. I Sverige har vi fem professurer i statskunskap jämte några universitetslektorat och docenturer samt en massa biträdande lärartjänster, som kan erhållas utan nämnvärd vetenskaplig pro-

duktion. Då jag ser i amerikanska universitetskataloger, blir slutsatsen att antalet motsvarande tjänster i USA måste vara mångdubbelt större i relation till befolkningen; i universitet av Lunds eller Uppsalas storlek finner jag ett tiotal professurer – i ordets egentliga mening – i hithörande ämnen, jämte otaliga underordnade poster. Skillnaden i vetenskaplig produktion är nog inte så stor som dessa uppgifter ger vid handen; det finns relativt flera professorer i Amerika som aldrig skriver någonting sedan de fått sin tjänst och uteslutande ägnar sig åt handledning av studenter – den professorstypen tycks för övrigt hos oss, med de stigande anspråken på administration och lärararbete, bli allt vanligare. Men den statsvetenskapliga produktionen i Amerika är likafullt enorm i förhållande inte bara till den svenska utan den samlade västeuropeiska. Överallt skrivs mycket mera statskunskap än förr, men stegringen är störst i USA.

Det väsentliga är emellertid: med all säkerhet har det mesta av betydelse inom statskunskapen gjorts under de senaste årtiondena, och de flesta statsvetenskapare i mänsklighetens historia, för att tala med Oppenheimer och Wedberg, lever idag. Att söka ange mera precisa relationer är meningslöst – Oppenheimer lär väl skämta, då han skriver att »93 procent» av vetenskapsmännen lever fortfarande.

På ett par punkter kan jag fastslå, att specialgrenar inom mitt ämne uppstått, frodats och vissnat under den tid jag sysslat med vetenskap. Främst är detta fallet med vissa kvantitativa metoders tillämpning på politiken. Det gäller frågor sådana som dessa: hur röstar skilda social-, ålders- och könsgrupper, från vilka yrken och skikt kommer politikerna, hurudan är korrelationen mellan partitillhörighet och social situation? Dessa frågor togs knappast allvarligt och systematiskt upp förrän omkring 1930; själv blev jag ganska tidigt intresserad genom ett par amerikanska arbeten och skrev i denna genre boken »Political Behaviour» (1937) – Det är knappast för mycket att säga att studier av detta slag var högsta modet under ett eller annat årtionde. Amerikanarna gick i spetsen, men de fann

efterföljare i en rad demokratier; i Frankrike framträdde – med Siegfried som tidigare föregångare – en skola, som klarlade förhållandet mellan röstning och socialgrupp i kommun efter kommun. Under de senaste åren har en reaktion inträtt, markerad i några amerikanska skrifter: man börjar kunna tillräckligt om dessa ting, sägs det, att lusa igenom stad efter stad, distrikt efter distrikt, är meningslöst, det finns viktigare och roligare ämnen att syssla med. Dessutom har de kategorier, med vilka man arbetar, blivit alltmer svårgripbara och invecklade: till exempel vilka sociala och psykologiska företeelser ligger bakom reaktionärt antidemokratiska rörelser i USA (jämför Hofstadters arbete »The Paranoid Style in American Politics»).

Men fältet för politisk forskning blir omätligt, särskilt då man i stigande utsträckning i konkurrens med historien söker fastställa alla faktorer – idéer, miljö, maktkamp, karaktärer – som utmynnar i en bestämd aktion. Samtidigt som forskningsarbetets föremål vidgas, vidgar man systematiskt det material, med vilket arbetet i framtiden skall bedrivas. Anteckningar, brev, tidningar uppsamlas och arkiveras. I USA har på senare tid produktionen av källor organiserats på tidigare okänt sätt. Framstående politiker och ämbetsmän anmodas att diktera i detalj gående minnesanteckningar, som kompletteras med omfattande intervjuer – om några årtionden har man ett svindlande stort material för analysen av varje politiskt problem och varje politisk insats. Grupparbete blir allt mera nödvändigt för att bemästra även begränsade uppgifter; specialister i sociologi och psykologi måste medverka för att allsidig belysning skall vinnas. Man står inför en stegring av forskningen och bokproduktionen av samma väldighet som den Oppenheimer talar om inom naturvetenskapen. Med ökning av detaljundersökningar växer behovet av översikter och effektiv bibliotekstjänst, och vi anar tillkomsten av en byråkratiserad, av en rad ämbetsverk bedriven vetenskap.

På mig, och säkerligen på många äldre statsvetenskapare, verkar detta perspektiv skrämmande – ungefär som förutsägelser om befolkningsökning. Den gamla behagliga bilden av en ensam stude-

rande och funderande forskare raseras. Föreställningen att man någorlunda skall kunna behärska sitt ämne blir orimlig; ingen hinner att läsa mer än en liten del av vad de tusentals specialisterna presterar. Biografierna växer ut till jätteverk, redan ett politiskt beslut av betydelse kräver en hel litteratur. Glädjen att knäcka en fråga med stöd av ett begränsat och svårtolkat källmaterial blir en lyx, och en massforskning, med en stab av tjänstemän i slit med ett oöverskådligt källmaterial, blir vetenskapens framtidslinje. Det är en omvandling av forskningens villkor, som det är lätt att generellt beskriva men svårt att begripa och leva sig in i.

Vetenskaplig omkastning

I sin doktorsavhandling »Sverige åt svenskarna» – med undertiteln »Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932» – framhäver Tomas Hammar med god dokumentation den betydelse som föreställningar om svenskarnas utmärkta arvs- eller rasegenskaper och om faran för blandning med underlägsna främmande folkgrupper särskilt under 1920- och 1930-talen hade för statsmakternas handlande. Dessa föreställningar var för omkring femtio år sedan nästan allmänt godtagna, i vetenskapen, i regeringen och representationen, i pressen, i skolböckerna. Nu framstår de nästan lika generellt som villfarelser, fördomar och vidskepelse.

Samma omvandling har ägt rum i andra länder, den är en av förutsättningarna för reaktionen mot kolonialismen, för den moderna amerikanska politiken i negerfrågan och mycket annat. Såvitt jag vet har omvandlingen ingående analyserats blott i fråga om ett land, USA, där rasidéerna av uppenbara skäl spelat en exceptionellt stor roll. Professor Thomas F. Gossett har i ett lysande arbete visat hur uppfattningen om högre och lägre raser i slutet av 1800-talet blev nära nog en dogm i amerikansk undervisning och debatt, hur den påverkade och sammanknöts med bland annat segregationspolitiken i fråga om negrerna, 1890-talets imperialism och den framgångsrika rörelsen för invandringsrestriktioner före, under och

efter det första världskriget, hur den sedan skjutits sönder av forskarna, blivit betraktad med förakt av alla bildade och underkänts även av de politiskt ledande inom båda de stora partierna.

Att undersöka utvecklingen i Sverige vore ett utomordentligt mål för en ambitiös avhandlingsförfattare. Här skall jag blott, med stöd av ofullständigt material – en del böcker, riksdagstryck, tidningsartiklar – ta upp några spridda punkter.

Att vi är ett fint folk, kanske det finaste i världen, det är en gammal tanke, som har motsvarigheter inom de flesta, kanske alla folk. Sedan idén att mänskligheten består av skilda och olikvärdiga raser blivit populär under 1800-talet, blev vår speciella finess garnerad med tro på ärftlig, raslig överlägsenhet. En av parollerna blev Viktor Rydbergs ord om svenskarna som tillhörande den ariska rasen, »den renaste, den bästa». Vetenskapsmän med anseende, såsom Retzius och Montelius, bidrog till mytens spridning och auktoritet. I början av 1900-talet är det regel att skolböckerna i geografi redogör för skilda raser; uppgifterna om vilka raserna är och hur de är beskaffade växlar visserligen, men att svenskarna hör till mänskligheten aristokrati måste vara tydligt för alla. Talet om raser kompletterades med resonemang om folkkaraktärer; Heidenstam, Sundbärg och en sky av liknande vittnen lärde oss att vi inte bara tillhör den ädlaste rasen, utan inom denna ras – den vita, den germanska, den nordiska – är det ädlaste folket; vårt egentliga fel är att vi inte förstår hur fina vi är.

På ett sätt, som jag är ur stånd att utreda, blommar de rasbiologiska fantasierna upp omkring 1920. Kanske var orsaken helt enkelt att en driftig och ärligt övertygad man, Herman Lundborg, ville ha en professur. Lundborg eggade kolleger, fakulteter, tidningar, småningom Kungl. Maj:t och riksdagen att i inrättandet av ett rasbiologiskt institut, med Lundborg som professor och chef, se ett riksintresse.

År 1921 kom institutet till stånd; vid denna tid och åtskilliga år framåt var Lundborg en profet i sitt fädernesland; i rader av ut-

talanden, från departementschefer, politiska ledare, professorer och tidningsskribenter, talades om hans storslagna, för hela vårt folk betydelsefulla insatser.

Vilka var dessa insatser? Lundborg (född 1868) skrev i början av 1900-talet undersökningar över den ärftligt betingade spridningen av vissa sjukdomar inom en blekingsk bondesläkt. Dessa undersökningar, som blev erkända särskilt för den stora energin i arbetet, ledde honom tydligen till en allmän tendens att framhäva ärftlighetens betydelse. Genom läsning av utländska rasideologer, främst Gobineau, blev han övertygad om en rad allmänna teorier om raser, deras spridning och egenskaper, deras relationer inom ett samhälle som det svenska. Det märkliga och komiska är att Lundborgs forskningar i Blekinge inte hade något att göra med hans rasteorier, att dessa teorier var hämtade från »tänkare», som i Sverige var föga kända och i allmänhet redan vid denna tid av specialister sedda som dilettanter, och att Lundborg själv inte bedrev några forskningar om raser, som skulle kunnat tjäna som stöd åt hans teorier. Med tanke på hans ställning i svensk debatt under något årtionde kan hans framfart kallas den fulländade bluffen, men den som bluffade var utan tvivel i god tro.

En genomgång av Lundborgs rasbiologiska skrifter är en i ordets trista mening svindlande upplevelse. I bok efter bok, broschyr efter broschyr, görs med samma trygghet en rad märkvärdiga påståenden. Nästan inte ett ord till bevisning, annat än hänvisningar till män som Gobineau, Wagner, H. S. Chamberlain och andra av samma klass. Därjämte publicerade Lundborg ett slags rasbiologiska bilderböcker, med vackra svenskar och svenskor som representanter för den rena germanska rasen och oroande lappar, zigenare och andra som exemplar från de lågtstående grupperna. Jag vet mig inte i några vetenskapliga skrifter (eller rättare skrifter skrivna av professorer) ha funnit en så otymplig stil, sådana tecken på djup obildning, sådana uttryck för kärnfrisk, glad och hederlig enfald. Då Lundborg kritiserar tvåbarnssystemet under hänvisning till att han själv var fjärde barnet och alltså inte skulle ha existerat, om för-

äldrarna tillämpat det förhatliga systemet, är detta endast en särskilt påtaglig illustration till hans tänkande och skrivsätt.

Lundborgs rasideologi skall jag så kort som möjligt beskriva. Efter Gobineau talar han ibland om endast tre raser, den vita, den gula och den svarta. De vita är överlägsna, de gula medelmåttiga, de svarta undermåliga. Inom den vita rasen är germanerna bäst och bland germanerna är de blonda och blåögda, renrasiga folken i Skandinavien överlägsna. Främst svenskarna är »biologiskt välborna», »ett folk av idel befäl». Emellertid har folken (art. i Dagens Nyheter 3 sept. 1922) »på några få mansåldrar i hög grad proletariserats – i biologisk mening». Man har inte förstått den rena och ädla rasens betydelse; »en stor skuld härutinnan ha vissa humanistiska och filosofiska strömningar haft, ja, den stora franska revolutionen med sin lära om frihet, jämlikhet och broderlighet har på detta område utövat ett starkt hämmande inflytande i alla kulturländer». Rasblandning har blivit vanlig och denna är självfallet till skada för den bästa rasen. Svenskar kan med fördel blandas med andra skandinaver, tyskar och engelsmän. »En blandning åter mellan svensk befolkning, finnar och lappar, som äro av mongoliskt ursprung, är avrådlig. Av samma orsak må vi söka förhindra slaviska folk av undermålig beskaffenhet, vidare ryska judar o.a. att här få fast fot, ty sådana blandningar komma med all säkerhet att sänka det svenska folkets kvalitet.»

De högre folken hotas rasmässigt även genom andra företeelser. Bondeklassen, som i regel är rasren och bra, minskas, likaså försvagas den gamla över- och medelklassen, som nått sin ställning genom goda egenskaper, på grund av barnbegränsning, medan stadsbefolkningen och arbetarklassen av sämre raskvalitet ökas. Därjämte fördärvas folket av moderna nöjen, erotik och allskövs odygd. Lundborgs raslära blev småningom en handledning i extrem konservatism. Till de riktlinjer, som han i en tidningsartikel angav på sextioårsdagen 1928, hör följande: »Motarbeta lyxen, sedefördärvet, dansraseriet och annat sexuellt elände. Motarbeta med alla lovliga medel smutspressen och sådana tidningsorgan och

böcker, som ständigt riva ned allt nationellt, ja nästan allt bestående . . .»

Att en rasteori, som innefattade dylika föreställningar, kunde föra sin man till chefskap för ett för hans räkning skapat statligt institut och under något årtionde ge honom en auktoritativ position i den allmänna debatten är en gåta som jag inte skall söka lösa. De uttalanden som gjordes av regering, skilda myndigheter, riksdagsmän och tidningar ger emellertid en viss ledning. Dels var man övertygad om att en ny betydelsefull forskningslinje höll på att utformas. I motiveringarna flödar påståenden av denna beskaffenhet: den rasbiologiska forskningen arbetar »för ett högt och ädelt mål: skydd mot släktets degeneration och främjande av goda rasegenskaper». Dels ansåg de, som var skeptiska mot de allmänna teorierna, att mera begränsade resultat kunde vinnas genom rashygieniska åtgärder (som sterilisering eller förbud mot äktenskap i vissa fall). Dels svarade föreställningarna om svenskarnas överlägsenhet och faran av invandring och rasblandning mot en önskan att tro på sin egenart och sitt värde och en lika trivial misstro mot utlänningar, mot främlingar.

Denna andliga beredskap framträder idealtypiskt i några inlägg, som gjordes i andrakammardebatten 1921 om det rasbiologiska institutets inrättande av en lysande representant för socialdemokratin, Arthur Engberg. En talare, som anfört en mild skepsis mot regeringsförslaget, hade sagt sig vara helt okunnig. Engberg replikerade att han befann sig »i samma predikament, nämligen att vara utan varje som helst sakkunskap på detta område», men tillade: »men det finnes också en möjlighet att här använda ett någorlunda oförvillat bondförstånd». Vad detta bondförstånd sade honom, framgår av ett annat inlägg: »Vi ha ju lyckan att äga en ras, som ännu är ganska oförstörd, en ras som är bärare av mycket höga och mycket goda egenskaper.»

I vetenskaplig och journalistisk debatt under 1920-talet behandlas Lundborg ofta som auktoritet, hans skrifter berörs med stor re-

spekt, om också med ett och annat förbehåll, av forskare som Nils von Hofsten, J. Vilhelm Hultkrantz och många andra, han håller under stor anslutning föredrag i Frisinnade klubben, han skriver och beröms i Svenska Dagbladet och Dagens Nyheter. Vissa av de åsikter, som Lundborg drev, var sannolikt, kanske oberoende av Lundborg, tämligen allmänt godtagna av historiker och samhällsforskare. De vitas, germanernas eller den nordiska rasens överlägsna egenskaper betraktas ofta som en given sak, likaså rasblandningens farlighet; en vetenskapsman som Martin P:son Nilsson kunde tveklöst påstå, att det romerska väldets undergång berodde på rasblandning. Några personer med vetenskaplig ackreditering drev Lundborgs teser utan förbehåll, så Rolf Nordenstreng och Bertil Lundman.

Någon påtaglig korrelation mellan politisk åskådning och rasism synes inte föreligga under 1920-talet. Motioner om ett rasbiologiskt institut undertecknades av framstående medlemmar av skilda partier, och i debatterna framhävdes rasens betydelse och svenskarnas höga kvalitet på alla håll. Men intrycket av debatten är dock, att åtminstone vissa rasteorier (om de starka rasmotsättningarna, om bondestammens förträfflighet ur rassynpunkt) fick särskilt starkt stöd av några högermän och bondeförbundare. För Otto Järtes och Nils Wohlins extrema hållning hänvisar jag till Hammars arbete.

Av det sagda får naturligtvis inte dras slutsatsen, att de Lundborgska idéerna var helt förhärskande. Många, som tänkte och skrev i saken, godtog vissa punkter i raslära, men ställde sig avvisande eller tveksamma till andra. Kritik framfördes från vetenskapsmän och lekmän, även om något försök till vederläggning i stor stil såvitt bekant inte gjordes. För att klarlägga opinionsläget i den offentliga debatten skulle krävas vidlyftiga utredningar.

Själv kom jag, huvudsakligen genom ren tur, att tidigt anse det mesta i rasteorierna vara rena fantasier. Till stor del har jag därför att tacka Gunnar Dahlberg, som efter ett doktorsarbete om tvillingar blivit docent i ärftlighetsforskning 1926 och som genom sina studier blivit övertygad om de gängse raslärornas ohållbarhet. Då vi blev

goda vänner under 1920-talet, utrensades mina såvitt jag minns föga utformade och virulenta föreställningar om klart skilda raser med olika kvalitet. Något senare läste jag de amerikanska antropologer och sociologer, som söndersmulade rasideologin, främst Boas och Klineberg; jag minns glädjen över de hårda och stringenta argumenten. För de forskare, med vilka jag längre fram samarbetade vid Stockholms högskola, såsom Gunnar Myrdal och Einar Tegen, var föreställningar av typen Lundborg helt främmande.

Nationalsocialismens framgångar i början av 30-talet, dess maktövertagande 1933, dess politiska och militära segrar under de följande tio åren, dess mördande av miljoner judar, dess undergång 1943–1945, påverkade svenskarnas hållning i rasfrågan. Schematiskt lär man kunna påstå, att nazismen till en början å ena sidan skärpte rasismen inom vissa svenska grupper, å andra sidan framkallade förakt och avsky för rastänkandet på många håll, medan nazismens krossande på ett avgörande sätt diskrediterade raslärorna. De uttalanden om högre och lägre raser, om den nordiska rasens och särskilt svenskarnas ädelhet, om negrers, slavers och judars särart, som var helt i sin ordning i början av 1920-talet, framstod tjugofem år senare som bevis på enfald, okunnighet och/eller dålig moral.

Att rasideologin på en del håll stärktes och intensifierades genom nazismen är uppenbart. De riktningar i Sverige, som kallade sig nationalsocialistiska, anknöt självfallet till Hitler. Bondeförbundets beryktade programpunkt av år 1933 om »den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement» illustrerar samma inflytande. I otaliga inlägg visades uppskattning eller åtminstone förståelse av nazismens på rasidéer grundade antisemitism; ofta tog man, som en känd biskop, avstånd från de värsta utslagen av judehat under betonande av att ett inskridande mot judarna likväl var nödvändigt. I vissa skolböcker förkunnades klart nazistiska rasteorier. Av Lundborg föreligger från 1930-talet två belysande aktstycken: en av en nazitysk organisation utgiven

skrift om »Befolkningsfrågor, allmoge och rashygien», en svensk broschyr »Västerlandet i fara», där nazismens raspolitik lovprisas. En ödets ironi var att Lundborg under detta skede av triumf nådde pensionsåldern och att hans efterträdare som chef för rasbiologiska institutet blev Gunnar Dahlberg.

I det hela torde redan under nazismens glanstid rasidéerna ha försvagats i Sverige. Bland vetenskapsmännen och över huvud de bildade blev den främst i Amerika bedrivna kritiken av rasideologierna småningom bekant. De politiska partierna och i stort sett pressen var, om också i skilda nyanser, avvisande mot nazismen; därmed följde en tendens att avvisa även dess rasidéer, särskilt sedan dessa genom judemorden under kriget lett till de mest skrämmande konsekvenserna. Efter nazismens fall blev förkastandet av alla om den onda och besegrade rörelsen erinrande doktriner nära nog en konventionell förpliktelse bland människor med anspråk på medborgerligt förtroende. I riksdagen och tidningarna finns knappast längre några spår av de idéer, som varit välsinnade truismer på 1920-talet; med den eftersläpning, som i dylika fall är ofrånkomlig, rensades påståenden om rasernas olika värde, om de vitas, ariernas, germanernas och nordmänniskornas överlägsenhet bort ur skolböckerna. Då det omkring 1960 avslöjades, att en av Lundborgs lärjungar, den förutnämnde docenten Bertil Lundman, fortfarande i Uppsala undervisade enligt de riktlinjer, som varit korrekta omkring 1920, betraktades detta, utom av några få trogna, som en olyckshändelse eller en skandal.

Såvitt jag förstår var Sverige före nazismen ett av de kulturländer, där primitiva föreställningar i rasfrågan var starkast och mest generellt hävdade. En följd av ökade kunskaper inom den intellektuella, »bildade eller självbildade» eliten och av nazismens ohygglighet och undergång har blivit en total omkastning. Vi har inga skäl att vara självbelåtna över denna utveckling.

Vetenskaplig förhävelse

C. P. Snow, nyligen utnämnd till lord Snow, har under de senaste åren väckt en livlig debatt framför allt i den anglosaxiska världen som talesman för vissa allmänna idéer om kulturutvecklingen och särskilt för ett stärkande av naturvetenskapens inflytande på politiken. Snow började sin bana som forskare i fysik i Cambridge men synes i denna sin egenskap inte ha uträttat något av större betydelse. Sedan årtionden – han är nu över sextio – har hans verksamhet gått på två skilda linjer. Dels har han verkat som en alltmer betrodd vetenskapsdirektör, med uppdrag från regeringen eller andra politiska myndigheter att organisera och samordna fysisk forskning av mera direkt betydelse för staten, särskilt frågor om utnyttjande av de stora upptäckterna och uppfinningarna inom atomfysiken. Dels har han blivit romanförfattare med inriktning på problem, som han kommit i beröring med som vetenskapsdirektör; hur vinner man politisk makt, hur är forskarnas förhållande till statsstyrelse och politik, hur tillgår striden om inflytande, ställning och ära bland vetenskapsmännen själva?

Dessa frågor har föga behandlats i romanlitteraturen och nästan inte alls tagits upp av personer med Snows erfarenheter och sakkunskap. Hans romaner har haft stor framgång bland publiken och även bland kritikerna, om också mera kräsna recensenter varit relativt kyliga. Enligt min mening är några av dessa romaner, såsom »Rektorsvalet», »Affären» och »Maktens korridorer», av utomordentligt intresse för belysning av maktstriden inom både vetenskap och politik, även om de i fråga om analys av de handlandes motiv och teckningen av miljön är skäligen primitiva.

Snows dubbelställning som aktör och skildrare har stimulerat honom att ge stora framtidsperspektiv och, under de senaste åren, anlägga en hållning av profetisk auktoritet. Åtskilliga har ironiserat över eller till och med blivit rasande över hans anspråk att bilda en levande syntes av vetenskaplig insikt och filosofisk-politisk målsättning; den berömde litteraturhistorikern F. R. Leavis blir nästan mållös av ilska, då han i en publicerad föreläsning (Two Cultures.

The Significance of C. P. Snow) utdömer Snow som både litteratör och förkunnare. Men många har godtagit Snows anspråk och uppslag och hans idéer har varit en viktig faktor i diskussionen inom press och organisationer med allmänt kulturella ambitioner. För enqueter i tidningar, vaga och högtflygande fantasier, löst prat över huvud är det svårt att finna bättre underlag än Snows tankar – framförda under eggande anspelningar på atomkrig och Ragnarök.

Snows mest debatterade skrift är »De två kulturerna», utgiven på svenska 1961, med en delvis mera försiktig efterskrift 1965. Den uppdelning av den bildade mänskligheten kunskap och hållning i två kulturer, som Snow här gör, är grov och inte sällan inkonsekvent; mitt referat måste bli ännu mindre nyanserat. I stort sett skiljer Snow mellan naturvetare (forskare eller tekniker) samt humanister. De lever i två skilda världar, förstår ofta inte varandra, påstår Snow. Humanisterna ser ned på naturvetarna som obildade människor, som »okunniga specialister». Men humanisterna är minst lika okunniga. De känner inte till, skriver Snow, sådana grundläggande begrepp som »massa» eller »acceleration» och kan inte redogöra för termodynamikens andra sats; för en naturvetenskapsman är detta lika betänkligt som det är för en humanist att inte ha läst ett drama av Shakespeare.

Denna jämförelse blottar en av de mest uppenbara svagheterna i Snows resonemang. Han är benägen att – inte alltid men ofta – med naturvetare avse en person med någorlunda gedigen utbildning inom sitt område, medan han med humanist menar en skrivare eller läsare av litteratur utan någon som helst vetenskaplig utbildning. Den riktiga parallellen till frågan, om humanisten har reda på »massa» eller »acceleration» eller termodynamikens andra sats vore naturligtvis inte att kasta fram Shakespeare till naturvetaren – som självfallet i England och USA drivits igenom något skådespel – utan att fråga om han kan redogöra för låt oss säga Greshams lag eller den materialistiska historieuppfattningen eller J. S. Mills liberalism. En del litteratur anses i alla länder, enligt kursplaner och skol-

böcker, behövlig för alla, inte för att de skall bli »humanister» utan för att ge dem en introduktion till »livet», till de problem, värderingar, konflikter, känslor som möter oss alla, och därmed stupar Snows jämförelse. Ibland resonerar Snow, mera rimligt, som om »humanister» innebure specialisering på studier av s. k. humanistiska ämnen – historia, filosofi, sociologi, språk – men denna tanke dominerar inte framställningen – då skulle hela talet om två kulturer falla under bordet. Ty uppenbart är att inom mera vetenskapligt utbildade grupper en specialitet alltid blir förhärskande; en atomfysiker behöver inte vara ärftlighetsforskare eller kemist, en litteraturhistoriker inte – eller blott i ringa grad – nationalekonom eller statskunskapare. Hela Snows uppdelning i två kulturer uppbäres av hans märkliga egocentricitet – han tänker främst på atomfysiker som de riktiga naturvetarna, på romanförfattare som han själv som de riktiga humanisterna.

Vad Snow syftar till är att de båda kulturer, som han talar om, skall komma varandra närmare – främst att humanister (hur ordet än användes) skall lära mera naturvetenskap, bli mera insatta i denna vetenskaps frågeställningar och framtidsperspektiv. Vad denna speciella fråga beträffar skall jag naturligtvis inte försöka något omdöme. Situationen är, som också Snow påpekar, helt olika i skilda länder. Att det är bra om man i skolorna och universiteten lär sig mer än vissa specialiteter bestrids väl inte av någon. Samtidigt är det uppenbart att forskning förutsätter specialisering, att man inte, åtminstone i våra dagar, kan bli vetenskapsman i mera egentlig mening annat än på ett högst begränsat ämnesområde.

Det är en annan tankegång, inte olustig genom sin trivialitet utan genom sin lätt kamouflerade konstighet, som gör skriften om de två kulturerna till ett populärt inslag i debatten, en tankegång som också, i förgrovad form, framträder i Snows lilla skrift »Science and Government». Den innebär helt enkelt att naturvetarna ur skilda synpunkter är överlägsna, och, överdrivet uttryckt, att de skall regera världen (i brist på dubbelfigurer av Snows eget märke).

Snow påpekar, att regeringarna, närmast den engelska regeringen, gång efter annan fattat högst viktiga beslut (om radar och flygbombning, exempelvis) på föredragning av fysiker och andra naturvetenskapliga specialister utan att kunna bedöma riktigheten av de utredningar och förslag, som framlades av rådgivarna. Han beklagar detta förhållande, att »de avgörande valen träffas . . . av män som inte kan ha förstahandskunskap om vad dessa val är beroende av och vilka resultat de får». Slutsatsen, den aldrig klart angivna men tydligt antydda slutsatsen, skulle bli att de styrande borde ha de kunskaper, som i själva verket endast finns hos rådgivarna-specialisterna, eller i varje fall så stora kunskaper att de kunde självständigt bedöma dessa rådgivares uttalanden och utlåtanden.

Snow framställer den situation, som han här skisserar, som något nytt i historien. I själva verket har de stora historiska avgörandena, efter likaväl som före demokratiens genombrott, fattats av politiker som i regel självfallet inte kunnat vara experter på de områden det gäller – vare sig det varit fråga om en militär aktion, hälsovård, skolor, ekonomiska eller konstitutionella reformer. Man har måst utgå från att de politiska ledarna från specialister erhåller de sakliga uppgifter som behövs för ställningstagandet. Det politiska bedömandet utgår från en rad faktorer – allmänna värderingar och idéer, hänsyn till opinionen, taktiska överväganden – som inte är expertens sak; nationalekonomer ger den bakgrund, som krävs för ett skattebeslut, statsvetare ger de uppgifter, som är förutsättningen för en konstitutionell reform, men det är politikerna, som omöjligen kan vara specialister, vilka fattar avgörandet, inte ekonomen eller statsvetaren. Det är inte, för att ta den fråga som Snow främst tänker på, behövligt för en statsman att kunna kärnfysik för att ta ståndpunkt rörande tillverkning eller bruk av atomvapen; det är nog, måste vara nog, om han har klart för sig vapnens verkningar och har en bild av de politiska konsekvenserna. Tanken att en politiker egentligen borde vara atomspecialist i dagens läge är lika orimlig som att begära att en enskild person skall vara specialist på elektricitet eller motorer för att åka spårvagn eller flyga i ett jetplan.

En följd av politikens ofrånkomliga beroende av de föreställningar, som vetenskapen vid en viss tid bjuder på, är självfallet att politikerna ofta gör fel därför att ett vetenskapligt påstående, eller en med vetenskapliga anspråk förkunnad ideologi, i själva verket inte är av vetenskaplig halt utan en av vetenskapsmän driven felaktig hypotes. Av sådana misstag flödar den politiska historien. Den länge härskande »liberala» ekonomin kan visserligen betraktas som en skans för vissa politiska intressen men den uppfattades som en vetenskaplig sanning och påverkade i denna sin egenskap de politiska aktörerna; då Keynes' krispolitiska teorier med en eftersläpning, som sannolikt var större bland politikerna än bland forskarna, slog igenom efter andra världskriget, blev basen för politiskt handlande en annan än förut. De rasbiologiska föreställningar, som hade vetenskaplig hemul för omkring femtio år sedan, hörde till förutsättningarna för en rad politiska beslut, t. ex. den amerikanska lagstiftningen om invandring; sedan dessa teorier befanns vara villfarelser, har det politiska handlandet, om också även här med betydande eftersläpning, förändrats. Sådana exempel får naturligtvis inte leda till det absurda kravet, att politikerna skall vara ett slags övervetenskapsmän, som ser rätt, då den härskande vetenskapen ser fel, och därför handlar på grundval av en »riktig» bild av verkligheten.

Kravet att naturvetarna, närmast fysikerna, skall ha en politisk maktställning, eller i varje fall större politiskt inflytande, motiveras av Snow och andra även i ännu lösligare antydningar och omdömen: dessa forskare skulle besitta ett slags allmän överlägsenhet, moraliskt eller intellektuellt eller bådadera. Särskilt hävdas deras överlägsenhet gentemot humanisterna, vare sig denna beteckning gäller litterära författare eller omfattar även politiker och vetenskapare med humanistisk utbildning.

Naturvetarna lovprisas i de starkaste ordalag utan en skymt av bevisning eller ens motivering – utom att Snow har observerat hur kloka och ädla de är. »De är mycket intelligenta människor. Deras

kultur är på många sätt både krävande och beundransvärd . . . Vad moraliska problem beträffar, är de den sundaste gruppen bland vårt lands intellektuella. Naturvetenskapen har i sitt innersta väsen en moralisk komponent, och nästan alla naturvetare bildar sina egna omdömen i moraliska frågor», heter det i »De två kulturerna». Naturvetarna är inställda på sociala förbättringar, de är framstegets bärare och har glatt sig åt den industriella revolutionen och andra härmed förknippade omdaningar, »medan andra intellektuella skyggat tillbaka» (»Variety of Men»). De har visat större »förutseende» (foresight) än andra människor (»Science and Government»).

Humanisterna, vare sig litteratörer eller andra, står sig illa i konkurrens med denna elit. De är av naturen »ludditer», dvs. fientliga mot tekniska förändringar och framsteg (»ludditer» kallades efter Ned Ludd engelska arbetargrupper, som omkring 1815 förstörde maskiner för att hindra arbetslöshet). De har aldrig förstått den industriella revolutionen – Snows narraktighet illustreras bra genom att han generöst undantar Ibsen (»det fanns för övrigt inte mycket under solen som den gamle mannen inte förstod»). »Varför har de flesta författare åsikter i sociala frågor, som skulle verkat ociviliserade och föråldrade redan under huset Plantagenet? Är inte detta sant om de mest ryktbara 1900-talsförfattarna? Yeats, Pound, Wyndham Lewis – var inte nio av tio bland dem som behärskat den litterära smaken under vår tid inte bara politiskt fåniga utan politiskt ondskefulla? Bidrog inte deras inflytande att föra Auschwitz närmare?» Dessa frågor har enligt Snow framställts till honom av »en betydande vetenskapsman». Han svarar inte »vilket förbannat nonsens» utan instämmer i stort sett med sin förryckte kollega. Ja, han låter rent av förstå, att de otäcka tendenserna i den härskande litteraturen förmått honom själv att i sina romaner slå in på andra vägar.

Som krönet på Snows konstruktion skymtar vi alltså ett slags platonsk republik, med de visa i ledningen – varvid de visa är naturvetarna eller rättare sagt atomfysikerna och den visaste av de visa romanförfattaren och vetenskapsdirektören Snow. Kritik är omöjlig,

eftersom motivering saknas – jag räknar inte som motivering den vettlösa karaktäristiken av 1900-talets litteratur.

Många ryktbara naturvetenskapsmän har under de senaste årtiondena gjort uttalanden och publicerat skrifter av politiskt innehåll, så, för att nämna endast några särskilt illustra gestalter, Einstein, Urey, Bohr och Oppenheimer. Ingen av dem har, såvitt jag vet, uppträtt med sådana anspråk för sig själv eller sina kolleger som Snow. Att de uttalar sig i ämnen helt utanför sitt speciella kompetensområde kan visserligen ses som uttryck för förmätenhet och förhävelse. Men det är väl förklarligt. De väldiga insatser de gjort har medfört en efterfrågan på deras tankar och åsikter även på fält, som ligger fjärran från dessa insatser; de stora namnen har hos en bred allmänhet haft en auktoritet som knappast i våra dagar nåtts av filosofer, historiker eller andra humanister. Ofta har forskarna, särskilt de som bidragit till atomvapnets utformning, känt en oro och ett ansvar för sitt verk, som drivit dem att fundera över och skriva ned synpunkter, som främst syftar till att förhindra det ohyggliga vapnets användning. Det har tett sig naturligt eller till och med nödvändigt för dem att ta position, liksom Thomas Huxley – i motsats till Darwin själv – gjorde för bortåt hundra år sedan i fråga om evolutionslärans konsekvenser.

Lika naturligt är att dessa specialister, vare sig de tänkt ut relativitetsteorien eller planerat atomklyvningen, inte har något märkligt att säga som amatörer på problemen om mänsklig samlevnad, om hur man skall undvika krig, bevara freden och säkra framsteget. En genomgång av de viktigaste skrifterna – från Einsteins »Min världsbild» till Oppenheimers »Den flygande trapetsen» (1934 respektive 1966 i svenska översättningar) – visar att dessa stormän kommer fram till samma självklarheter som andra hyggliga och något reflekterande människor. De önskar en human styrelse av demokratiskt snitt, de kräver förbättring av de materiella villkoren, de hoppas framför allt på fred mellan folken. Hur skall man nå dessa ting – ja, här kommer de med samma allmänt förträffliga men vaga

recept som politikerna och ledarskribenterna. Världsfreden kan inte tryggas, betonar de alla, utan en överstatlig organisation med regering, parlament och tvångsmakt; det är ostridigt men frågan är hur man skall komma därhän. Oppenheimer, som hör till de mest medvetna inom gruppen, framhåller, att deras bidrag är ungefär detsamma som andras, med en tonvikt, tillägger han dunkelt, som beror på deras särskilda kunskaper om den fysikaliska världen; målet är »en värld som, med all sin variation, frihet och förändring, är en värld utan nationer rustade till krig och, framför allt, en värld utan krig».

Det är alltså samma sympatiska deklarationer, som flödar från alla politiska aktörer med någon ställning att försvara och utbygga. Möjligen kan man spåra en viss skillnad i själva framförandet av dessa allmänna sanningar. Naturvetarna verkar mera fräscht ivriga än de tränade politikerna, för vilka framsägandet av dessa truismer blivit en vana och ett yrke. De verkar, vilket är ungefär samma sak, alltigenom ärliga: ingen kan misstänka, att de talar om fredens välsignelser av taktiska eller konventionella skäl. Givetvis verkar de också mera naiva; då Einstein kräver en överstatlig organisation för fredens skull, blir intrycket att han är belåten över att ha hittat på något så nytt och klokt.

För belysningen av politikens vardagsproblem – maktkampen, spelet med hotelser, upptrappningen av konflikterna – finns i dessa skrifter intet att hämta. I jämförelse med den under senare år spirande, realistiska och om alla komplikationer medvetna politiska litteraturen verkar naturvetarnas nödrop rörande och barnsliga – vilket naturligtvis beror på att de inte tränat sin lysande begåvning på dessa ämnen.

Slutligen: en rad samtal med naturvetare, som haft att göra med atomvapnets utformning – Urey, Bohr, Oppenheimer – har förstärkt det intryck jag fått av deras skrifter. Dessa samtal har inte givit en ny synpunkt; de tillfrågade snillena har erinrat inte om mera sofistikerade politiker utan om enkla och redliga människor, som ständigt frågar sig »varför i all världen kan inte folk vara lugna och

fridsamma», »varför skall de jämt bråka med varandra». Det mest minnesrika av dessa samtal var med Urey på hösten 1947, alltså då Amerika ännu ensamt ägde atombomber. Urey tillhörde en förening, som krävde omedelbar organisering av världsparlament och världsregering, och framhävde i samtalet detta krav. Men om Ryssland inte går med på det, svarade jag på samma våglängd som Urey. »Jo, det gör Ryssland säkert», svarade Urey, »en världsorganisation är ju till gagn för alla.» »Ja, men *om* Ryssland ändå säger nej.» »Er hypotes är orimlig», svarade Urey, »men skulle ryssarna vara så galna, måste vi naturligtvis hota med atombomben.»

NÄR SKYMNINGEN FALLER PÅ

Det mörknar över vägen,
det börjar bli tungt att gå,
och tunga bli alla tankar
när skymningen faller på.

Bern 10 februari 1968

I FÖRRGÅR OCH I GÅR undersöktes jag av den läkare, professor Goldmann, som jag sedan hösten 1958 regelbundet besöker här. Han slog fast att en klar försämring av mitt vänstra »goda» öga ägt rum. Det hot som så länge legat över mig blev alltså aktuellt: att mista förmågan att läsa och blott ha »ledsyn» kvar. Det var en hård chock för oss. Förtvivlan var till en början överväldigande, en avgrund låg framför mig. Jag kunde inte gråta. Gerds försök att trösta mig var utan effekt: hon var för en gångs skull utanför, en av de andra, normala, som inte levde i skräck. Min enda tanke efter den första och avgörande undersökningen i förrgår var att snabbt nå en liten lindring genom bedövning, alltså en ordentlig whisky. Men redan vid middagen och rödvinet kom en förändring. Jag började liksom i en annan del av mitt huvud att fantisera om en utväg, ett litet liv vid sidan om min fruktan. Jag skulle skriva om vad som hänt mig och hände mig, utnyttja ångesten och ställa den i min tjänst, till en del besegra den. Om jag inte gjorde så, blev det outhärdligt, spänningen mellan dödsfruktan och längtan att dö, olidlig. Nu börjar jag detta försök efter en natt med nio timmars sömn (på sömnpulver) och två dagar i stillhet framför oss; i morgon kväll reser vi hem till Frankrike.

NÄR JAG BLÄDDRAR I DE NOTISER som kommer i det följande, slår det mig att en liten introduktion om vårt vardagsliv är behövlig som bakgrund. Under de drygt två år som mina anteckningar närmast gäller har vi tillbragt ungefär tre fjärdedelar i vårt hem i Roquebrune-Cap-Martin, invid Menton, några kilometer från gränsen till Italien. Vårt dagliga liv är enformigt, även om stämningarna, särskilt under denna tid, snabbt växlat mellan glädje, stillhet och förtvivlan. Jag söker arbeta med min skrivning ett par timmar på morgonen, går runt kvarteret för att köpa mjölk, frukt och tidning; eftermiddagen och kvällen fylls av läsning, vilket sedan december 1968 för mig innebär lyssnande till högläsning och bandspelare. Vårt franska umgänge är praktiskt taget obefintligt: samtal i butiken och med hantverkare, någon enda gång en drink med de s. k. champagnetanterna, två äldre damer i huset bredvid som givit oss adressen till en liten bra och billig champagnefirma. Vårt enda regelbundna svenska umgänge är Tora Nordström-Bonnier, som större delen av året bor några mil västerut, i Cagnes-sur-Mer; vi har nu känt varann i bortåt trettio år men aldrig förut varit så goda vänner. Ibland träffar vi två konstnärer som bor i närheten, Solveig och Gösta Ehrenberg. Ett par gånger om året kommer Siri Aschberg och Karin Kock till Menton och vi träffas till cocktails och en och annan måltid. Under de senaste åren har vi haft åtskilliga längre besök, särskilt av vänner som hjälper Gerd att läsa för mig: Kristina Backlund, Ingrid Lecorre, tidigare gift med min gamle vän Torsten Gårdlund, Greta Bolin och Ebba Blanck, som i julas bodde på Mentons hotell Viking och hjälpte mig med läsning och skrivning och oss båda med vänlighet och samtal. Min dotter, min syster Eva och min svägerska Vera hör till de gäster som återkommer.

När vi är ensamma skiftar spänningen mellan stillhet och ängslan. I detta avsnitt skall jag inte gå in på den saken; jag återkommer ofta till den. Räddningen ligger i vår känsla av ovillkorligt beroende

och i Gerds förmåga att glädjas och entusiasmeras, att starkt uppleva vad som händer: att nya blommor slagit ut, att våren kommer, att jag tycks se litet bättre en dag, att Israel står upprätt.

Våra resor under dessa år har nästan uteslutande gällt Sverige – eljest blott några korta besök i Israel, Salzburg och andra städer på genomresa. Vistelserna i Stockholm har blivit ganska långvariga, i ett par fall omkring en månad. Gerd måste resa med för att hjälpa mig, jag får genom Ragnar Svanström bistånd med läsning, skrivning och korrektur; särskilt står jag i tacksamhetsskuld till Ingeborg Fernlund, Siv Nordin och Ingrid Ulff. Läkarbesöken har blivit mera omfattande. Vi känner oss ännu ha många vänner, trots det starka bortfallet vid min avgång från och min senare brytning med Dagens Nyheter; någon gång retar jag mig på bristande medkänsla, vida oftare är jag tacksam, glad och en smula förvånad över den älskvärdhet och godhet som man visar mig utan att markera mina svårigheter eller irritera genom frågor och jämförelser. Då jag ivrigt pratar med vänner kan jag glömma vad som eljest nästan alltid känns som ett sår, och jag blir på detta sätt för tillfället kanske gladare än jag förut varit i samma situationer. Vi rör oss, som vi alltid gjort, i skilda ålderskretsar och känner oss hemma i dem, från de liberala ungdomarna i trettioårsåldern till min egen sakta försvinnande generation. Två fasta punkter har vi på våra resor till Sverige. Hotell Stockholm, där vi alltid får samma rum och möts av samma gästfrihet. Klubben Sällskapet (ofta kallad Stora Sällskapet) blev jag medlem av då jag pensionerades. Jag hade en viss misstro mot denna konservativa och högborgerliga inrättning, men den övervanns av några vänner, främst Otto Järte. Nu är vi sedan länge förtjusta i klubben: den utmärkta husmanskosten, tjänstvilligheten och den naturliga älskvärdheten hos personalen, den gammaldags sirliga artighet som medlemmarna av klubben är uppfostrade till eller lägger sig till med som ett slags uniform. Då jag första gången bjöd Vilhelm Moberg på klubben, skojade han med min nytända kärlek till kungaporträtt och åldrig elegans; nu är han själv medlem. Detta betyder förvisso inte att klubben blivit republikansk.

GERD ÄLSKAR SIN TRÄDGÅRD. Den är inte stor, en ovanligt präktig palm, ett tiotal citrusträd, ett bananträd som gjort sensation genom att ge frukt tre gånger, ett par mimosa, små gräsmattor och – framför allt – hundratals olika och inte sällan ombytta blommor. Men den är tillräckligt stor för att kräva, eller åtminstone motivera, ständig omsorg under större delen av året. Då hon går bland blommorna, klipper de vissna, sätter stöd för de svaga, river bort ogräs, är hon på en gång koncentrerad och avspänd, helt upptagen av iakttagelser och små aktioner. Ofta ser jag på henne med på en gång gripenhet och avund – jag har ingenting liknande att arbeta med, ingen möjlighet att bli så intensivt engagerad utom i sällsynta stunder av intensitet i läsning och skrivning. Ibland känner jag, särskilt sedan ögonen blev dåliga, främst en irritation, som kryddas med samvetskval över att den finns där; jag har allt svårare att nå ögonblick av liknande iver och önskar innerst att all omsorg skall gälla mig själv. Då vi är borta, frågar Gerd sig ofta hur det går för blommorna och träden: blir de ordentligt vattnade, tas ogräset bort, slår de nya rosorna ut medan vi är på resa?

Varför hjälper jag inte till mera? Något litet gör jag, eller gjorde jag, enkla saker som att vattna eller sätta upp ett stöd för en blomma eller plocka av några clementiner eller citroner. Men i det hela är mig detta arbete avskyvärt, jag tänker bara på att snart få slut på det. Om jag skall klippa en gräsmatta, vill jag göra det som en labyrint för att få omväxling, och gör det och allting annat dåligt. Mitt slarv och min nervositet leder till små skärmytslingar, och så befinns det bäst att jag går in igen. Det vackra i växter och färger tycker jag mig ibland uppskatta, men glädjen är kort och sval, inte, som hos Gerd, en djup och stärkande känsla av samhörighet och harmoni.

Ibland diskuterar vi, eller frågar jag mig, om Gerd verkligen får ett plus i sitt liv genom trädgården. Det är ju alltid något galet som skall rättas till, några blommor som inte tar sig, en buske som blåser

kull, en invasion av sniglar, ett vissnande på några håll som fläckar det helas skönhet, men jag är oftast medveten om att mina frågor och mitt tvivel är dumma, att de går vid sidan om saken. Det är själva kärleken med dess glädje och bekymmer som ger trädgården värde. Och inte så sällan når denna kärlek en fullkomning på några minuter eller timmar, den bränner – liksom all kärlek – bort bristerna och utplånar insiktens farhågor – trädgården är som Gerd önskar den, ett ideal som ger ljus och förtröstan.

Vid en middag hos Vilhelm Moberg rådde mig Mats Rehnberg att läsa Tito Collianders memoarer från barndoms- och de första ungdomsåren – de fyra små volymerna »Bevarat», »Gripen», »Vidare», »Givet» (1964–1968). Böckerna hade, kanske på grund av författarens finländska börd och utgivningen först i Finland, relativt litet uppmärksammats i den svenska pressen. Dessbättre följde vi Rehnbergs råd, som gavs med en för denne gemytlige man slående kraft och ovillkorlighet.

Collianders skrifter synes mig höra till de mest betydande memoarer jag läst. De spännande, med intensitet givna beskrivningarna av små och stora upplevelser gör i och för sig läsningen till en njutning, det förflutna blir närvarande på ett sällsynt och nästan alltför gripande sätt; som exempel nämner jag barndomens upplevelse av revolutionens Petrograd 1917.

Men det unika ligger på ett annat plan. Jag skulle vilja kalla det författarens fromhet. Den framträder inte i religiösa betraktelser, det finns knappast en antydan om Collianders tro – enligt uppgift är han aktivt missionerande grekisk ortodox. Fromheten kommer fram i själva synen på människorna. Deras yttre villkor och prestationer är oväsentliga, de är varelser med ett värde oberoende av allt sådant, som under kamp med sig själva och andra utvecklas som personer, karaktärer, tänkare och självrannsakare – allt gäller, underförstås det, deras förmåga att bli goda och hela människor, deras frälsning. I bilderna av föräldrarna kulminerar denna ingivelse till fromhet. Det finns en sådan kärlek, en sådan självklar offervilja och medkänsla hos dessa båda fattiga, som samhällsindivider halvt lyckade människor, att alla andra egenskaper och ambitioner verkar meningslösa. De skildras så, särskilt i sjukdomen och döden, att man – utan ett ord av dogmatik eller förkunnelse – förstår att Colliander ser dem som odödliga själar, och att han tror på evigheten och Guds rike. Jag vet mig inte hos någon predikare eller mystiker ha

funnit en sådan bild av det andliga, av det oförgängliga – jag delar naturligtvis inte denna ljusa visshet, men jag känner hur starka rötter den har hos mig, hur jag trots allt längtar efter den. Vid sidan av detta blir de självbespeglande och stolta Golgata-marscherna à la Hammarskjöld rituella och koketta.

FRÅN SOCIAL SYNPUNKT, eller umgängessynpunkt, är antagligen dålig hörsel ojämförligt värre än dålig syn – jag talar om »dålig», inte om total dövhet eller blindhet. Den som hör dåligt blir halvt utanför i allt sällskap och i varje umgänge. Följden blir som vi alla märkt att han eller hon är orolig i samtal, låtsar sig höra för att inte blamera sig och irritera, ofta med konsekvensen att han ger felaktiga eller vettlösa svar och, då han märker detta, blir ytterligare plågad. Den bristande hörseln inger visserligen medlidande och eggar omgivningen till vänlighet och fördragsamhet. Men den framkallar också, då välviljan hos omgivningen blir hårt prövad, obehag och aggression; samtalaren går över från alltför låg till alltför hög röst, och i hans sätt att tala märks en önskan att ryta, han kommer alltför nära den olycklige, han tar sig an honom på ett sätt som blandar godhet med trötthet och förakt. Efter en stund går han kanske sin väg, i en känsla av att ha fyllt ett tungt värv, om också med en gnutta ont samvete. Min egen hörsel är försvagad, men fortfarande rimlig vid min ålder; jag har erfarenhet av de berörda obehagen, förstår att andra mer döva lever i ojämförligt större oro och plåga.

Dålig syn är i detta hänseende mindre besvärlig. Den har, kanske på grund av sin relativa sällsynthet, en större lidandets prestige än dålig hörsel. Den är inte, så länge man känner igen omgivningen och någorlunda hittar i lokalerna och till maten, så påtaglig för de andra och så ständigt störande i umgänget. Den som har litet svårt att finna smöret eller sillen utmanar inte på samma sätt som den som frågar om och missar eller förstör poängerna i ett inlägg. Någon gång kan sättet att hjälpa en synskadad till rätta bli stötande; man är litet för beskyddande, tar den eländige under armen för mycket, påpekar svårigheter som kan klaras utan något inskridande utifrån, men någon motsvarighet till den i undertryckt ilska höjda rösten eller till tvånget att låtsa sig uppfatta vad som sker finns knappast.

Någon enda gång finner jag vänligheten otrevlig, särskilt då den tar sig uttryck i svagt underbyggd lidandeskonkurrens: »jag har också ett dåligt öga», »jag går i ängslan för att få starr», »jag har sådant flimmer i ögonen», men i det hela finner jag medkänslan och dess enklare kamrat konventionalismen tadelfria i mitt fall. I affärerna här nere behandlas jag nästan genomgående med en älskvärdhet utan överlägsenhet; då jag inte kan räkna pengarna hjälper man mig med diskretion, och det har blivit självklart att jag räcker fram en handfull mynt och att ägaren eller expediten söker fram de slantar som köpet kräver, med en blick, som jag ännu kan uppfatta, av öm omsorg.

Det är mera direkt för den synskadade själv, för mig själv, som det yttre umgänget innefattar en del, hittills inte alltför besvärliga problem. I föredrag och debatter går det ännu bra; jag hittar till podiet och stolen, jag kan urskilja – även om jag inte kan igenkänna – andra debattörer och uppträdande. Vad som i mindre sällskap av vänner och bekanta framstår som en svårighet eller ett fel är en följd av mitt allmänna läge. Att träffa människor är på ett annat sätt än förr att bli fri och normal; jag kommer ut ur mitt lilla fängelse, kan prata och i stort sett fungera som de andra. Detta leder till glömska av mitt tillstånd eller i varje fall en avlägsenhet från helvetestrafiken i ensamheten, som gör mig ivrig och nästan exalterad – ju ivrigare jag blir, desto bättre glömmer jag. Redan tidigare har jag pratat mycket och ivrigt, men nu gör jag det nog mer än någonsin; Gerd har ibland påpekat att jag talar för mycket, att jag utan orsak eller resonans »går på» i alla möjliga sällskap. Ibland söker jag behärska mig, men jag tror inte att pratigheten ännu blivit en last som är alltför stötande, och jag tycker mig vara förtjänt av denna avkoppling. Naturligtvis har jag svårt att bedöma när min jakt efter glömska får ett drag av hysteri; om jag skulle bli outhärdligt pratsam kastar jag en av mina räddningsplankor överbord.

TILL DE FÖRFATTARE som jag började läsa mycket tidigt – några år efter debuten – hör Julien Green, och sedan har jag i huvudsak följt hans produktion under årtionden. Jag har ett behov av att i denna bok något redovisa min bild av Green och det intryck han gjort på mig. Jag tänker då inte så mycket på vare sig romanerna, skådespelen eller memoarerna, som jag i flera fall recenserat och diskuterat, utan på det tiotal volymer av dagböcker som Green utgivit fr. o. m. 1928. Här skall jag huvudsakligen ur tidigare artiklar sammanställa mina intryck av dessa dagböcker.

Varje gång jag läser en av dessa böcker frågar jag mig – och detsamma gäller säkert tusentals andra läsare – varför de fängslar så mycket att man oavlåtligt läser vidare. Roliga, spännande eller upplysande är anteckningarna inte ofta. Personliga intimiteter saknas helt; det finns en del anekdoter, en del berättelser om författarbekanta som Gide, Mauriac och Malraux, men de är sparsamma och reserverade. Spirituell eller originellt djupsinnig är Green sällan; man har intrycket att det är besvärligt för honom både att tänka och skriva, och om slösande intellektuell förmåga kan det aldrig vara tal. Green beskriver sig själv som tråkig i sällskap, och i jämförelse med den lysande raden av franska dagböcker är även hans anteckningar ledsamma. Men de har en egendomlig storhet som betvingar, mer än kanske Gide och Mauriac.

Green lever i ångest eller, kanske riktigare, i ängslan. I ett televisionssamtal har han förklarat att känslan av ständig fara framträdde då han var omkring femton år gammal, »utan tvivel därför att det var det år då min mor dog, och så länge min mor levde fanns det för mig ingen fara i hela världen». I dödsskräcken, en smula mildrad med åren, koncentreras rädslan och förtvivlan: »Det är omöjligt att vara lycklig länge på en jord där döden finns.»

Efter moderns död säger sig Green »först hos sig själv, sedan hos Gud ha sökt frälsningen, den ointagliga borgen, den enda till-

flykten». Men hans Gud är på en gång en tillflykt för ängslan och en symbol för denna ängslan; Greens gudsfruktan är fruktan i ordets egentliga mening lika mycket som tillit och förtröstan. »En behaglig liten religion för direkt till helvetet. En behaglig liten religion som söver och välsignar. Det är vad djävulen älskar.» Man vill följa Guds bud och »bära sitt kors», skriver han. »Men vilket kors? Inte ensamheten, inte sjukdomen, inte den ständiga striden mot sin egen natur. Något annat kors. Ett vackrare kors. Något som är prydligt och inte alltför tungt. Men det finns inga kors av den modellen. Kanske på leksaksavdelningen . . .»

Dessa citat ger en föreställning om den spänning som är religionens villkor för Green. Denna spänning innebär inte att han tvivlar. Tvärtom, han tvivlar aldrig; »i en värld som våldsamt förkastar tron tror jag som man trodde för åttahundra år sedan». Han är rent av orolig för att han aldrig tvivlar; de största kristna har ibland tvivlat, skriver han, och det är kanske därför något fel på hans kristendom. Men hans religiösa ängslan – hans till religion översatta ängslan – kommer till uttryck i andra ting. Han känner samma åtrå att ständigt vara Gud nära som han som barn kände efter moderns ömhet.

Överallt, i sällskapslivets nöjen, i skönhetens lockelser, i stillheten och det inre lugnet, spårar han djävulens, demonernas förförelsekonster. Bakom den kyligt utmejslade stilen, blott någon enda gång avbruten av ett förtvivlat utrop, ser vi en människa i sådan vånda att varje dag blir en heroisk handling.

Green har någonstans skrivit att han tror på allt den katolska kyrkan lär, men han söker inte fixera läran. De uttalanden han gör i trosfrågor är ofta naiva och primitiva; han funderar på varför Gud tillåter ondskan och synden, frågar sig om få eller många blir frälsta, tror eller tvivlar på predestinationen. Den ångestfulla, någon gång i passionerad och hängiven lycka blommande tron är hans öde, inte dialektik och teologi.

Green lever ständigt, som han klargör utan att understryka eller skildra, i köttslig synd, och denna synd blir rimligen mera pressan-

de därför att han är homosexuell. Konflikten ger honom en känsla av falskhet och orenhet, och att lösa den genom att »lämna världen» (gå i kloster) är en tanke som han ofta kommer tillbaka till. Ett slags flykt ur dilemmat kan spåras i Greens ofta återkommande tanke att den yttre verkligheten är en chimär.

I GÅR TALADE VI om ett av våra små reseäventyr och ansåg det värt att berätta. På hemväg från Rom stannade vi i januari 1931 ett par dar i Berlin; närmast för att träffa vännen Vilhelm Scharp, då svensk lektor vid universitetet. Sista dagen blev alltför festlig, delvis på grund av att vi också träffade Carlo Sanmark, rektor och riksdagsman i Finland, men för oss framför allt en glad och rolig kamrat, något överdriven i sitt sökande efter glädje; han kunde likna Thomas Manns Peeperkorn i sin cyniskt-intelligenta jargong och sin tendens att låta lunchen övergå i middagen, middagen i supé och supén i en smörgås med tillbehör. På kvällen ville vi in på en nattklubb, men den var så full att endast Sanmark blev insläppt; han ropade till oss att vänta, men vi gick hem.

Morgonen därpå tog Gerd, jag och Sanmark Sverigetåget från Stettiner Bahnhof, tredje klass. Sanmark var till en början dyster; han hade bestulits på sin plånbok under nattklubbsbesöket; pengarna oroade honom inte så mycket, men han var som riksdagsman med aspirationer på en ministerpost i nästa koalition rädd för att blamagen skull bli känd. Efter ett par timmar var vi alla glada igen med smörgås, öl och medförd konjak som tröstegrunder. Vid avfärden från Berlin kom en medpassagerare i sista ögonblicket in i vagnen: en förtjusande söt flicka i tjugoårsåldern, elegant utan överdrift, som genom vagnsfönstret växlade eldiga kyssar med en vacker ung man på perrongen. Då vi pratade om att vår konjak tog slut, inskred hon på utmärkt svenska, tog fram en frisk butelj ur kappsäcken och så fortsatte vi allt muntrare till Sassnitz. Vi talade mest om resor, en smula renommistiskt, som är vanligt i sådana situationer. Det märkvärdiga var att den unga flickan totalt knäckte oss äldre genom att utan direkt skryt markera sin överlägsna erfarenhet på alla områden. Sanmark, som i början talade litet vidlyftigt om resor, sport och äventyr, reducerades till en förkrossad lyssnare, som inför flickans meddelanden reagerade med till snörv-

lingar förstorade kippningar efter andan. Carlo hade nyligen åkt skidor i Schweiz och berättade yvigt om sina prestationer. Flickan hörde uppmärksamt på men tillade att bestigandet av Jungfrau och Matterhorn varit påfrestande. Har ni gjort allt detta, frågade Sanmark, ni måste vara märkvärdigt duktig. Nej, inte alls, förklarade flickan, medan hon i skilda stötar nämnde att hon varit den första kvinnan på en rad fjälltoppar och förra året vunnit det kvinnliga världsmästerskapet i skidåkning. Vi talade om städer där vi varit, om ruiner vi sett, om krogar där vi festat. Flickan hade varit överallt. Ja, men har ni verkligen besökt varenda huvudstad i Amerika, inföll Sanmark i förtvivlan. Nej, det hade flickan inte; på den stora resan över denna kontinent hade hon missat Montevideo; »ja, det var verkligen otur, men pappa blev tvungen att resa hem genast». Samtalet föll på sjukdomar och erfarenheter av oskickliga läkare i något hörn av Europa. »Ja, sådant är förskräckligt», sade flickan allvarligt och medlidsamt, »pappa säger alltid att det är ansvarslöst att göra en lång resa utan att ta sin egen läkare med sig.» Vid denna smäll var vi redan uträknade och sökte i fortsättningen med hjälp av konjaken att hävda oss på nya områden: vi pratade litteratur (där flickan också var väl framme), sökte vara spirituella i största allmänhet och undvek resor, sport och äventyr. I Lund, där flickan steg av, fick vi en del av förklaringen. Flickan var österrikiska, hade varit krigsbarn i Sverige och studerade nu i Lund, hennes far var den omätligt rike österrikiske fursten W., som jäktade världen runt efter avkoppling. Sannolikt ljög flickan en del, men på det nobla sätt som uppstår då en liten lögn framstår som en del av en större och viktigare sanning – »jag har åkt jorden runt två gånger, varför kan jag inte då säga att jag också varit i Guatemala».

Vi såg aldrig furstinnan mer, men hon dyker ofta upp i vårt minne, skön, förnäm, kokett; lugnt överlägsen, långt ifrån främmande för konjak och kyssar. Hon har säkert förbättrat min karaktär eller åtminstone mitt uppträdande. Min potterism, min renommism i småsaker, har mildrats och nästan utplånats i fråga om resor. Kanske lyssnar någon maskerad furstinna på mig.

PÅ DAGENS NYHETERS SÅ KALLADE KULTURMIDDAG i början av oktober 1958 träffade jag som vanligt min vän och medarbetare Knut Jaensson. Han led sedan många år av en hjärtsjukdom, som han sällan talade om men ständigt kände som en skugga eller ett hot; vid ett tillfälle, då han och hans hustru åt middag ensamma hos oss några dagar efter Thorsten Jonssons död 1950, hade han litet närmare gått in på sin ängslan – anledningen var att Thorsten strax före sin död sänt honom »broderliga hälsningar».

Då vi möttes på kulturmiddagen 1958 nämnde han att han hört talas om min sjukdom och gav mig en bok, som han trodde skulle kunna ge en smula tröst och hjälp; det var Grace Stuarts »The Private World of Pain» (1953). Under de följande tio åren tänkte jag knappast på boken, eftersom den av läkarna förutsagda försämringen av min syn ägde rum blott i fråga om ett öga. För några månader sedan, då det började bli omöjligt för mig att läsa, erinrade jag mig boken och Knuts råd och för några dagar sedan fick jag boken läst för mig.

»The Private World of Pain» har gjort ett starkt intryck på mig och jag tror att den kan vara av stort värde, både som tröst och uppbyggelse, för människor som lever eller åtminstone tidvis och med en del av sitt jag lever i »det enskilda lidandets värld». Grace Stuart, ett par och femtio år då boken publicerades, drabbades i tjugoårsåldern av en reumatisk sjukdom, som medförde svåra smärtor och under långa perioder tycks ha gjort henne nästan till krympling – en svaghet i boken synes mig vara att man inte får mera exakta uppgifter om sjukdomens innebörd. Hon berättar om sin strävan att föra ett så långt möjligt normalt liv, om vänskap, studier, litterärt arbete och ett äktenskap som givit henne lycka och kraft. Då hon avslutade boken hade hon sedan någon tid behandlats med cortison, och hon skriver mycket om den minskade smärta och den ökade rörelseförmåga som denna medicin medfört.

Det viktigaste och mest fängslande i hennes skildring är uppgifter och berättelser om hur hennes sjukdom påverkat hennes syn på och hennes reaktioner gentemot andra människor och om hur andra människor ser på den sjuke och i sina känslor och sitt uppträdande präglas av denna syn. För åtskilligt i analysen står jag främmande, dels därför att jag stöts av en tendens till psykoanalytisk jargong och någon gång också av en högstämd predikoton, dels därför att min sjukdom, min privatvärld, är så annorlunda beskaffad än författarinnans. Men i huvudsak blir jag gripen av reflexionernas skärpa och subtilitet och känner igen de upplevelser som redovisas. Jag stannar vid några punkter, i vilka Grace Stuart uttrycker – eller mera precist uttrycker – tankar som jag snuddat vid eller vagt funderat på. En del synpunkter som jag redan varit inne på går jag i detta sammanhang förbi.

Det övertag, den prestige som sjukdomen ger mot någorlunda hyggliga människor, och framför allt dem man lever med, måste begagnas med varsamhet – det är en kärnpunkt i Grace Stuarts arbete. Man får inte ständigt utnyttja sitt lidande, inte alltför ofta vädja till medkänslan, inte segra genom sitt elände, inte vara »ill at them» (sin omgivning) som Grace Stuart i en lyckad vändning uttrycker det. Här är jag medveten om stor skuld, framför allt mot Gerd. Det är lätt att begagna sitt tvivelaktiga privilegium gentemot de närmaste; de har det ändå så mycket lättare än man själv, tycker man, och kan därför bära påfrestningen av klagan och fordringar. I denna hållning blandar sig gärna ett drag av sadism, skriver Grace Stuart; de andra skall lida också, för att göra ens eget läge mindre isolerat och pinande. Sedan jag läst Grace Stuart, tänker jag mera på dessa svårigheter och frestelser, men att helt eller ens någorlunda väl klara dem, synes mig inte möjligt.

Ja, jag tvekar om min önskan, innerst inne, att totalt följa Stuarts recept. Jag tror att jag kanske tvekar på den punkten därför att min inriktning på kärleken genom min barndoms erfarenheter blivit ovanligt stark och ovanligt förknippad med tanken på delaktighet i allt, även i lidandet. Den totala hängivenhet som präglade för-

hållandet till mamma, och som kunde bevaras som ideal därför att hon dog så tidigt, inneslöt en vilja till samhörighet, till intimitet, till gemenskap intill sammansmältning, som jag inte kan, och inte vill, komma bort ifrån. Med detta följer för den underlägsne, för barnet, den sjuke, den tröstsökande, en egoism som jag är medveten om men ser som ofrånkomligt förbunden med kärleken. Konsekvensen bör vara att jag, när min egen position är överlägsen – jag är frisk och hon är sjuk, exempelvis – skall prestera samma gränslösa medkänsla eller rättare samkänsla som jag själv begär; åtskilligt i den vägen tror jag mig kunna åstadkomma, men säkerligen är mina fordringar på den jag älskar hårdare än mina fordringar på mig själv vid ett omkastat läge, kanske även hårdare än de fordringar som ställs på mig. Det är ett dilemma som jag ständigt tycker mig ha skymtat och plågats av och som aldrig kan upplösas i harmoni och försoning.

Men vad jag nu anför som ett slags självförsvar behöver inte, och bör inte, ursäkta tendensen att slarvigt och tanklöst i småsaker och dag efter dag exploatera sjukdomspositionen. Grace Stuarts förkunnelse blir en varning som jag skall söka beakta.

Med den berörda tankegången hos Grace Stuart sammanhänger nära hennes maning att »godta» det egna läget, att försona sig med sjukdomen. Hon uttrycker sig härvid enligt min mening en smula överdrivet och exalterat. Men vad hon främst vill ha sagt tror jag vara riktigt och väsentligt, och jag finner mig själv ha småningom glidit in på den linjen. Det gäller att inte, som på ett tidigt stadium nog är ofrånkomligt, ta sjukdomen som något så centralt att den ger en känsla av särställning och generell abnormitet – att i mitt eget fall betrakta den dåliga synen som min mest utmärkande egenskap. Att nå en ny balans, att placera sjukdomen på en rimlig och så långt möjligt subaltern plats i sin tillvaro är det efter hand klarnande målet. I alla situationer av fysisk olycka går detta naturligtvis inte. Stoiker och helgon har sagt sig godta eller välkomna sina plågor, men en åskådning som gör sådant möjligt är för mig och säkert för de allra flesta otänkbar. Men en med måttliga smärtor förenad ned-

sättning i rörelseförmågan som hos Grace Stuart eller en försvagning av synen som hos mig kan måhända infogas i bilden av livet och jaget utan alltför stark känsla av förstöring eller förlust.

Den svåraste tiden var nog sommaren 1968. Sedan två år hade jag och två medhjälpare gått igenom skolböcker för att samla material till en idéhistorisk undersökning om de föreställningar i samhällsfrågor som propagerades i undervisningen omkring 1850–1950. Sverige stod i förgrunden, men jag genomgick också mera kursivt litteraturen från en del andra länder. Jag var mycket intresserad av ämnet, fick frikostigt understöd av Riksbankens jubileumsfond och räknade på att bli färdig senast hösten 1968. Då ögonen på våren och sommaren blev allt sämre, funderade jag ibland på att ge upp saken, men beslöt att göra mitt yttersta för att klara den. Tre ombyten av glasögon från mars till augusti gjorde det möjligt för mig att läsa, men blott på allt närmare håll och med allt större svårighet. Att på detta sätt genomgå, sortera och utnyttja tusentals excerpter var ett ohyggligt arbete; jag blev kallsvettig av ängslan, åt minimalt och kände gång på gång saken hopplös. En ung akademiker, Axel Norberg, gav mig god hjälp under några sommarveckor och i slutet av september var boken – något kortare än jag ursprungligen tänkt mig – äntligen klar. Vid kontroll och korrekturläsning stöddes jag av medarbetare i Norstedts förlag och särskilt av Magnus von Platen, som jag sedan den tiden känner som en av mina bästa vänner och den kanske mest generösa människa jag träffat. I oktober, då jag lämnade manuskriptet till »Gud och fosterlandet», var jag slut som aldrig förr, med ett av »stressen» framkallat magsår, som dock snart blev bättre, och en ångest som följde mig i ständiga mardrömmar.

Under arbetet med boken hade, som jag antytt, min läsförmåga förbättrats genom nya glasögon, framför allt ett par oerhört starka linser som en läkare i Strasbourg anbefallde i augusti. Men under månader läste jag obetydligt utanför arbetet med boken, som krävde ett oavbrutet hoppande mellan böcker, excerpter och manuskript. Nu började jag läsa som förut igen, i glädje över att under en eller två timmar åt gången vara nästan obesvärad av min dåliga syn.

Så kom skrällen i mitten av december; under läsningen av Jolos senaste bok om Irland – med ovanligt stort och spatiöst tryck – märkte jag att det inte gick längre. Sedan dess kan jag endast och med nästan oöverkomlig svårighet läsa med s. k. kikarglasögon, och min »läsning» består i att jag lyssnar till högläsning av Gerd och andra och till bandspelare. Jag har, enligt gängse uttryckssätt, ledsynen någorlunda bra kvar men inte någon lässyn.

DEN SKOMAKARE VI ANLITAR har sin verkstad i vad vi kallar stan, ungefär en kvart från stranden och vår villa, i en del av det stora och splittrade Roquebrune-Cap-Martin, där det finns ganska många butiker och hantverkare. Han är en vacker karl i fyrtioårsåldern, sedan något år med mörkbrunt helskägg; han har klara och livliga ögon och ett gott och glatt leende.

Då han fick reda på att vi var svenskar blev han intresserad och särskilt vänlig, den enda fransman i trakten som jag funnit reagera på det sättet. Mannen är nämligen förälskad i Sverige sedan många år, först fängslad av bilder från vårt land, sedan av resor, framför allt i Lappmarken och andra nordliga områden med stora vidder, skogar, fjäll och sjöar. Vartannat år kör han med sin fru i bil till ideallandet; de ligger ute eller i bilen – husvagn har de inte – och någon gång på Turistföreningens hem, äter konserver och för dagen inköpta matvaror. Deras glädje är att vandra i naturen, att beundra utsikterna, att ta fotografier för att trösta sig med under den trista vintern på Azurkusten. Familjens smak synes mig underlig men den är stark och äkta, och jag instämmer av artighet och sympati i lovsångerna till Lappland och Jämtland. Att paret har råd till dessa resor verkar konstigt, men den frågan berör vi aldrig; jag tror att de sparar och arbetar hårt i drömmar om nästa semester i Norden.

Som idéhistoriker har jag sedan länge varit förtjust i skomakare. De hör till de få grupper som ännu lever i hög grad utanför klassamhället och konkurrensen. De arbetar inte som de flesta hantverkare i andras hem, de lever nästan alltid för sig själva, inte i en arbetsgemenskap, de fantiserar inte om expansion, förmögenhet och högre status. Inom äldre arbetarrörelse spelade skomakare inte sällan en roll som utopister i anarkismens och syndikalismens tecken. Kanske har yrket till stor del rekryterats inom en bestämd psykologisk grupp, människor som vill vara ensamma, fria från disciplin och överhet, med fallenhet för funderingar under ett stillsamt och

lagom omväxlande arbete. Duhamel har i sina Salavinböcker skrivit skomakarnas epos, och kanske är jag efter läsningen av dessa romaner benägen att i varje skomakare se en grubblare, idealist och anarkist som Salavin.

I varje fall finner jag denna typ personifierad i vår skomakare. Han uppträder i sin lilla verkstad med älskvärd naturlighet och fulländad artighet utan en skymt av beskäftighet eller servilitet. Han talar om mina skobekymmer med insikt och intresse – »det där paret kastar vi, monsieur; det där paret kan jag halvsula en gång till». Då vi talar om Sverige blir han ivrig och glad. Då vi kommer in på politiken framträder den passionerade individualisten. Georges Sorel känner han tyvärr inte till men han talar ofta som en naiv och obildad Sorel. Politiken, liksom kommersialismen, är full av djävligheter, av intriger och tävlan, av översitteri, utsugning och kryperi. Man måste hålla sig utanför allt detta, bilda sitt eget lilla samhälle, förakta utan att bli besatt och fördärvad av sitt förakt. Denne småborgare är sannerligen inte alienerad i den marxistiska meningen, trots att han lever i marginalen; han sitter med sina grejor, sina skor, sin bil och sina resor lika stadigt i sitt lilla rike som den gamla goda tidens legendariske bonde på sin gård.

Av en tillfällighet har jag under de senaste dagarna gång på gång mött ordet förgängelse. Jag finner denna smäktande omskrivning av ordet död obehaglig; som barn fann jag den kanske smaklig i verser och prästerlig förkunnelse. Metoderna att maskera förintelsen kunde läggas till grund för en liten ordbok i lögn och bedrägeri. Nyss läste jag Bellmans berömda dödsdikt, där sättet att förgylla döden är ett helt annat: en batalj- och katastrofmålning, som gör försvinnandet storslaget, medan »förgängelse» är en av de klichéer som gör döden till en begravningskaramell.

En vän sade till mig för en tid sedan att jag verkade specialist på dåligt samvete. Jag tror att det är något riktigt i iakttagelsen; vid de försök till jämförelse med andra som jag lyckats göra blir slutsatsen att jag i ganska ovanlig grad ansättes av denna åkomma, denna plåga. Jag skiljer naturligtvis, så gott det går, mellan blamageguden, då jag anser mig ha varit eller gjort mig löjlig, och det onda samvetet, som är vad man kallar en moralisk angelägenhet, som beror på att jag finner mig ha varit ond eller tarvlig.

I förrgår slutade jag läsningen av Willy Brandts bok »Min väg till Berlin», en fin och intelligent skrift som blev alltför litet uppmärksammad då den kom ut på svenska år 1960. Den har givit mig åtskilliga stunder, eller ögonblick, av ont samvete. Bakgrunden är följande. I början av 1957 höll jag vid Berlins fria universitet en föreläsning i en serie som anordnats för att hedra minnet av den store tyske socialdemokraten Ernst Reuter, med vilken jag några år tidigare haft intressanta samtal. Introduktör var Willy Brandt, då »regerande borgmästare» i Berlin; efter några älskvärda inledningsord gick lyckligtvis Brandt till något annat evenemang. Vad jag ångrar är valet av ämne och behandlingen av ämnet. Jag hade med en viss belåtenhet beslutat att inte – vilket jag ständigt gjorde i tidningen – tala om Tysklands och Berlins aktuella problem utan att vara »vetenskapligt» analytisk och kritisk med en ironisk udd mot i Tyskland och på andra håll populära vanföreställningar. Därför talade jag om begreppet »nationalkaraktärer» – det blev som vanligt en satirisk exposé över hur folk trodde sig vara mindre nationalistiska, mera toleranta än andra och just i denna tanke fick ett stöd för känslan av överlägsenhet. Som exempel tog jag Sverige och Danmark, Frankrike och Tyskland. Jag fann att tyskarna från Herder och Goethe till Thomas Mann och Hitler talat om sin kosmopolitism och bristande egoism och ur denna källa hämtat skäl för nationalism och aggressivitet. Föredraget vann inte något starkare bifall,

trots en viss saklighet och skärpa; jag var ledsen över detta men också belåten över att jag varit okonventionell och inte rädd för att kritisera mina värdar. Efteråt, och alldeles särskilt medvetet då jag läste Brandt, fann jag tvärtom att jag uppträtt tarvligt, ja lågsinnat. För att exponera min egen inblick och överlägsenhet hade jag sårat människor som levat och levde i svårighet, kriser och olycka och som väntat sig ord av medkänsla och sympati från en person som i sin tidning systematiskt arbetade mot tesen om en tysk kollektivskuld och för ett fritt och demokratiskt Berlin. Jag hade varit simpel, och i grunden förrädisk mot mig själv, med ett slags intellektuellt högmod som motiv eller maskering. Denna insikt återkommer oavbrutet i sinnet, och jag undrar hur mycket och ofta jag gjort liknande ting, om jag bakom skyddsbastionerna av uppriktigt tänkta argument är en dålig karaktär eller har sällan av mig själv observerade fläckar i karaktären.

Vad jag nu beskrivit är en ganska storvulen, på gränsen till det skrytsamma stående illustration till mitt tal om ont samvete. Jag skulle kunna nämna åtskilliga exempel av samma typ. Men det väsentliga ligger på det mera privata planet: misstänksamhet, aggressivitet, en känsla av oförrätt, som utlöser irritation, ilska och ondska. Härtill kommer egenskaper, som jag är för van vid – och kanske tycker är för vanliga – för att jag skall orka pina mig med dem: bristande medkänsla, avundsjuka, alltför pockande vilja till självhävdelse, ett människoförakt som knappast blir smakligare därför att det i ljusa ögonblick innefattar mig själv – och aldrig omfattar några för mig helgade människor.

Är det bra med ont samvete – utifrån de suddiga moraliska ideal som jag utgår från – eller tvärtom? Då Hjalmar Söderberg – tror jag det var – skrev om »det goda samvetets vällust», var han närmast ironisk; vi känner alla lymlar som antingen tycks sakna samvete eller ha en förmåga att omedelbart söva ned det. Men jag känner många som efter allt att döma någorlunda följer ett ganska känsligt samvetes bud och inte är starkt ansatta av moraliskt självplågeri. De är »glada och goda» inom en rimlig gräns.

För en specialist på dåligt samvete ligger det nära till hands att i själva samvetsömheten finna en allmän absolution, att få gott samvete i stort därför att man har ont samvete i smått. Måste jag ändå inte vara rätt bra, eftersom jag anser mig själv så klandervärd? (Denna tanke följs visserligen av ont samvete över det goda samvetet, osv.) Men det är påtagligt att ett ont samvete kan frodas på en skröplig moral, att det innefattar höga krav på andra (att finna skäl för dåligt samvete hos andra blir nog för nästan alla minst lika lätt som att finna dem hos sig själv). Det är tänkbart att observation av samvetet för en del personer med moraliska föreställningar och en mot dessa föga svarande karaktär blir ett beteendemönster, som sammanhänger med en relativt stor »dygd» i uppträdande och kanske även i tankar. Ett verkligt subtilt samvete måste få något av samma effektivitet som disciplinen i ett strängt och välskött kloster.

Att förklara mitt samvetssysslande med bestämda egenskaper, anlag och upplevelser synes mig i huvudsak fåfängt – en sådan övning förutsätter i varje fall tro på någon psykologisk teori och vana att handskas med denna. Ett par paralleller och sammanhang förefaller sannolika. Min religiösa tendens är antagligen till någon del befryndad med det dåliga samvetet – den längtan till frälsning och absolution som jag grips av hos Bernanos och Mauriac hör samman med mitt eget begär efter förlåtelse och välsignelse. Orden »jag fattig syndig människa» förblir trots min ateism och mitt förkastande av alla tankar på ett kommande liv, ja trots insikten om det absurda i själva frasen, mera naturliga för mig än framstegstanken och livstro i dess skilda varianter. Mitt förhållande till min mor, återspeglat i mitt äktenskap, tolkar jag på liknande sätt. Den nästan hysteriska förlåtelse- och försoningstrafiken i barndomen betingades väl av anlag hos både mig själv och mamma, men blev sannolikt också i sin ständigt ökade intensitet en skola för framtiden, en form för uppträdande, som i ett långt äktenskap kunde nå en ny perfektion. I hela den ständiga pendlingen mellan fruktan, aggression och trygghet känner jag mig besläktad med de fiskar och fåglar som Konrad Lorenz skriver om med oförliknelig intimitet.

Till mina små fåniga tics hör att, åtminstone en gång på tio, vid värmningen av kaffet till lunchen eller till middagen tänka på den store Friedrich Hegel och hans mindre bekante uttolkare Arnold Ljungdal, diktare och humanist. Det är en intellektuell blamage för omkring trettio år sedan som tränger fram i minnet.

Det var vid en debatt om socialism och materialistisk historieuppfattning på Stockholms högskola ett par år före andra världskriget. Ljungdal företrädde marxismen, medan jag, ehuru socialdemokrat, angrep den som en storslagen och befängd ideologi. Hur var det med dialektiken hos Hegel och Marx, läran om att ett tillstånd eller en åskådning slår över i sin motsats och att på detta sätt utvecklingen språngvis går framåt? Ljungdal höll på dialektiken och åberopade bland annat Hegels iakttagelse att vid uppvärmning av vatten – eller, som det mera populärt sades, kaffe – vätskan övergår från stillhet till våldsam rörelse, till kokning; något mellan stillhet och kokning finns inte. Jag tyckte mig kunna gendriva alla andra argument, men i fråga om kaffet satt jag fast. Jag hade ofta värmt kaffe, men trodde mig ha märkt att det alltid kokade upp plötsligt och alltså uppträdde dialektiskt.

Först här i Frankrike fick jag lära mig saken. Gerd kände förut till den, men hade aldrig instruerat mig med samma energi och iver som vår franska hemhjälp. Vid värmning av redan kokt kaffe måste man undvika att det kokar upp igen, då blir det dåligt. Kaffet skall sjuda, det skall under någon minut genom lätta krusningar på ytan visa beredskap till kokning; det är i detta skede som pannan skall tas av spisen. Denna sjudning vid uppvärmning har varje husmor reda på men inte Hegel, Ljungdal – eller jag själv för några år sedan. Hegel och Ljungdal kunde kanske koka kaffe, men inte värma kaffe på rätt sätt. Min lilla blamage var just att jag inte svarade att vid värmning av kaffe visar sig dialektiken ohållbar.

I NATT HADE JAG än en gång en av dessa dödsdrömmar som förmörkar den följande dagen. Gerd och jag gick omkring i något slags barack eller väntsal. Vi var bevakade, det märkte vi på figurer som rörde sig i bakgrunden, och på prasslande rörelser av osynliga varelser kring oss. Gerd sade gång på gång: »Det kommer snart men du får inte tänka på det, vi får inte säga ordet.» Hela tiden pratade vi, rörde oss runt i töcknet, och vi lyckades undvika att känna, jag att ens tänka på, vad som gav oss sådan ångest. Först då jag vaknade brast tvånget att inte tänka ut.

VARJE MORGON GÅR JAG ner till en liten speceriaffär, ett litet épicerie, vid stranden på tre minuters avstånd för att köpa de vanligaste vardagsvarorna: mjölk, ägg, frukt, ost, socker och salt, skorpor, kex och bröd. Affären ägs av man och hustru, nu kanske trettiofem år gamla, små, behagliga, älskvärda; hon var mycket söt då vi började handla där för sju år sedan men verkar nu på en gång tärd och litet rultig. Affären hör till det minsta och ynkligaste jag sett med alla möjliga varor uppstaplade i ett rum på kanske tolv kvadratmeter. Makarna bor i ett litet rum innanför. I Sverige tror jag inte man kan finna en sådan affär längre; den erinrar om de små mjölkmagasinen då jag var barn.

Makarna arbetar intensivare än några andra jag mött. Målet tycks vara att föra över det enda barnet, en tioårig pojke med fina kläder och inackorderad på landet under skolloven, till en högre socialgrupp. Affären är öppen från sju på morgonen till bortåt nio på kvällen, utan det uppehåll mitt på dagen som är vanligt även i småbutiker. Under större delen av året tar man fritt på söndagarna mellan tre och sex, men under sommaren slopas även den vilotiden: »Nu stänger vi inte före första oktober», sade mannen till mig i mitten av maj förra året, och jag kunde märka att han inte överdrev. Ofta är det kö i det lilla utrymmet och jag tror att affären går bra, även om massor av frukt och grönsaker måste förstöras i ett litet rum, där bara de ömtåligaste varorna får plats i kyldisken. Det finns inte mycket tid att prata, men vi utbyter hälsningar vid återkomsten från resor och med mannen växlar jag då och då några ord om frukt, öl och vin.

I går var det dagen före en bemärkelsedag. Till min förvåning förklarade mannen vid mitt morgonbesök med en viss auktoritet och stolthet att affären skulle hållas stängd hela följande dag »på grund av en särskild händelse». Jag misstänkte att det gällde den tioåriga bröllopsdagen eftersom båda såg glada och en smula generat

skälmska ut. Så jag gick hem efter en flaska champagne och presentade dem. Tacksamheten uttrycktes med en hjärtlighet och en finess i förening som jag tycker mig finna mer i Frankrike än någon annanstans. Idag är affären tom och mörk, men i morgon öppnas den igen för tio år framåt.

HÄROMDAGEN LÄSTE JAG en religionshistorisk handbok och fäste mig vid att parollerna om att känna sig själv och vara sig själv tycks ha framträtt i de mest skilda religiösa och ideologiska sammanhang. Jag visste att uttrycken användes redan av grekiska och romerska författare men inte att de framträder eller åtminstone skymtar i buddhismen och hos Konfutse. På senaste tiden har gång efter annan skilda böcker erinrat mig om hur utbrett uttrycket är eller hur ofta man finner anknytningar till detta uttryck även i vår tids debatt. Till det mest komiska hör att även politiska partier söker sitt eget jag; man talar om nödvändigheten att finna sin identitet, att inte förlora sin profil, att behålla sin särprägel. Jag har därför gått igenom vad jag skrivit i frågan – huvudsakligen om den enskilda personens föreställning om eller önskan att vara sig själv – och sammanställer här några punkter från skilda artiklar jämte en del senare reflexioner. Mitt intresse för saken beror säkerligen på att jag visserligen ofta kritiserat »vara sig själv-tanken» men tillika påverkats och ibland varit starkt influerad av den; min situation under de senaste åren, som ibland tycks mig innebära ett slags förändring av identiteten, är naturligtvis också en stimulans. Jag utgår delvis från en elegant idéhistorisk uppsats av professor Gunnar Tideström i tidskriften Prisma, som jag diskuterade i en artikel för mer än tjugo år sedan.

Tideström hävdar, såvitt jag förstår med all rätt, att uttrycket att vara sig själv, bliva sig själv, förverkliga sig själv osv. under senare tid blivit populärt, särskilt genom Ibsen; i »Brand» är »att vara sig själv» något nobelt och storartat, om också kanske orimligt; i »Peer Gynt» blir »att vara sig själv nog» något ont, egoistiskt och nära nog sinnessjukt. Som slagord synes frasen i varje fall vara av ganska sent datum (Rousseau, Goethe, Fichte), och det är under 1800-talet som uttrycket blir mera brukligt i filosofier, romaner, propaganda och allmänt prat.

Enligt Tideström skulle uttrycket inte gärna kunna ha någon hemul i kristendomen. Jesus krävde ju tvärtom av sina lärjungar att de skulle förneka sig själva och ta sitt kors på sig. Men det finns optimistiska och pessimistiska varianter av kristendom, eller, om man så vill, en kristendom som främst tror på krossandet av det onda och en som tror på frigörelsen av det goda. Det genombrott för religiös och politisk liberalism som den engelska debatten kring inbördeskriget i mitten av 1600-talet betecknar frambar en positiv variant som sedan dess blivit en kungslinje i liberalismens och nonkonformismens historia och ett viktigt drag i framstegstron överhuvud. Varje människa, eller åtminstone många människor, hade enligt denna tankelinje personliga, särpräglade bidrag att ge; »det inre ljuset» kunde ge dem skilda bilder av verkligheten och de yttersta tingen, men dock gällde det att följa detta inre ljus, den av Gud nedlagda gnistan.

Den som utan religiös förankring drivit denna tankegång mest extremt torde vara den s. k. anarkisten Max Stirner i »Den ende och hans egendom». Många satser i Stirners snillrika och förvirrade arbete går ut på att alla människor är olika och att deras enda »plikt» är att bevara denna olikhet utan att låta sig påverkas av religiösa föreställningar, moraliska värderingar eller statliga och politiska direktiv. Här förkunnas verkligen anarki i ordets mest ytterliga mening; det får inte finnas någon styrelse, något normsystem, och människorna skall i total frihet utveckla sina egna anlag, vare sig de enligt härskande idéer anses vara goda eller onda. Tanken på en hierarki mellan gott och ont, mellan goda och onda människor, är enligt Stirners hårdaste formuleringar förkastlig eller rättare ohållbar. Stirner har säkerligen påverkat andra författare – även sådana som aldrig läst honom – men en så samtidigt logisk och skräckinjagande tolkning av parollen att vara sig själv har kanske aldrig senare med samma tydlighet och lidelse formulerats.

Tanken att vara sig själv kan eljest, såsom Tideström betonar och belägger, ges nästan vilken innebörd som helst. Den trivialaste men säkerligen inte minst omtyckta tolkningen har varit att man skall

göra vad som faller en in – »ge sig hän åt ögonblicket» eller »samla sensationer», för att uttrycka sig en smula finare. Hos dekadenterna kring sekelskiftet framförs den tanken i alla variationer; det är nog att nämna namn som Wilde och d'Annunzio. För dem som ser personligheten som ett magasin av möjligheter blir tankegången något mera subtil; man skall utnyttja sina anlag till det yttersta, spela alla roller, vara på en gång eller efter vartannat vällusting och eremit, sorglös lätting och grubblande lärd; denna form av tokeri illustreras, som Tideström påpekar, bäst av Schacks lysande roman »Fantasterna», nu över hundra år gammal.

Att vara sig själv kan också betyda att vara opåverkad, obildad, primitiv, att – ur vår civiliserade synpunkt – nästan inte alls vara. Innan man upptäckte att vildarnas konventioner och inlärningsteknik var nästan ännu hårdare än vår egen, kunde »den ädle vilden», den av samhället ofördärvade Rousseau-människan, tjäna som exempel på en sådan självutveckling; stäng in en människa i en bur och mata honom utan att tala med honom, och vid tjugo års ålder träder han ut som en ängel – det var temat i en något extravagant men till tendensen typisk 1700-talsroman. Men »att vara sig själv» kan också avse att förverkliga »det väsentliga» eller – i regel synonymt – »det bästa» inom sig själv. Då är vi framme vid Hegel, Ibsen, Nietzsche och andra stora metafysiker och moralister, också vid fascismen och kommunismen. Ta det »verkliga» i jaget och låt det dominera! Detta exempel visar att regeln »att vara sig själv» kan begagnas av kristendomen, likaväl som av alla andra åskådningar. Det jag som framkommer ur valet eller urvalsprocessen eller tvångsuppfostran kan bli den luttrade Brand, nationalisten eller den klassmedvetne proletären. Man erinras också om våra dagars tal om alienation och medvetenhet.

Kort sagt: orden om »att vara sig själv» kan, som några andra begrepp och satser, begagnas som introduktion till århundraden av idédebatt. De givna exemplen visar att man i fråga om självförverkligandet, liksom i fråga om kristendomen, kan tala om pessimistiska och optimistiska varianter. Den förra representeras av

uppfattningen att det är en del av jaget – det väsentliga, verkliga eller bästa – som skall realiseras. Den hamnar gärna i auktoritetstro – den enskilde väljer en gång vad som är väsentligt osv., men låter sedan den åskådning han väljer, den auktoritet han underkastar sig, sköta detaljerna och dra ut konsekvenserna. Människan i själanöd som väljer katolicismen – och därmed snarare en själasörjare än en doktrin – är det bästa exemplet.

Den optimistiska varianten har en outtröttlig företrädare i André Gide. »Var dig själv» – utan krumbukter och val – ty du själv är i grunden förträfflig; du, och andra som du, är i färd med att skapa Gud. Men även i denna variant finns osäkerhet och avståndstagande. Det är inte allt i spegeln som Gide tycker om. Trots sin programmatiska homosexualitet föredrar han i vissa sammanhang att förkasta »köttet» – inte genom askes och självövervinnelse, utan genom att se lustens tillfredsställande som något underordnat och likgiltigt, en utrensning som gör den ädlare verksamheten möjlig.

Nära denna motsättning, men inte helt sammanfallande med den, står en annan brytning i debatten om »att vara sig själv». Man kan tänka på att forma något fulländat och samtidigt säkert och oåtkomligt – en färdig människa, oangriplig och sig själv nog, ur omvärldens synpunkt ett skyddsrum eller ett elfenbenstorn. Vackert talat är principen att vara särpräglad, fult talat att förakta eller åtminstone vara likgiltig. Man kan också tänka på självförverkligandet som ett mottagande och ett svarande, en växelverkan, en rörlig strid. Med välvilja kan här talas om självuppgivelse och gemenskap, med ovilja om att jaget försvinner i aktionerna. Denna »problematik» står som en skugga bakom de mera konkreta inläggen.

Som illustrationer tar jag ytterligare några tankegångar från Maurice Barrès och André Gide. För båda spelade självförverkligandet rollen av ett program, eller i varje fall såg de sina skiftande idéer och aktioner från denna synpunkt. De var samtidigt motpoler i fransk politik och fransk litterär debatt under årtionden och utgav dagböcker med redovisning för de egna ståndpunkterna och kritik av mot-

ståndarens. För mig har Barrès och Gide, framför allt Barrès, under lång tid hört till de stora stimulanserna; min starka känsla för Barrès har inte försvagats av att jag anser honom ha förfäktat felaktiga och farliga ståndpunkter i nästan alla politiska frågor.

Barrès' första böcker bär samlingstiteln »Jagkulten», och den ger nyckeln till hans åskådning. I hägnet av en absolut skepticism ville han bli »en fri människa», känslomässigt och intellektuellt utnyttja sitt jag till det yttersta. »Man måste känna så mycket som möjligt, under det att man analyserar så mycket som möjligt.» Efter några år sade han sig finna denna sysselsättning ointressant, såvida inte en positiv åskådning, en känsla av lojalitet mot något eller någon gav hans ande kraft och friskhet. Han krävde »en värmande fördom» och förkunnade att vi bör stänga »vårt hjärta mot sanningen». Han åkallade den makt som skulle kunna berika jaget med illusioner: »Blott du, herre, om du finns någonstans, ett axiom, en religion eller en furste bland människor.» Så fann självdyrkaren ett nytt jag; han förklarade sig vara determinerad av sin hembygd och sitt fosterland och blev nationalist och politiskt aktiv; boulangismens epos skrev han i »L'appel au soldat». Men även den politiska och nationella verksamheten blev tröttsam och miste sin glans av självförverkligande. Barrès sökte ett nytt jag eller om man så vill en ny roll. »Livet gör mig förtvivlad. Det är för mig detsamma som Frankrike för en bilist som korsat landet i alla riktningar. Det är ett fängelse som inte erbjuder mig någon lockelse, något okänt», skriver han i sina efterlämnade anteckningar. »Mina första etapper, mina första sanningar är lätta att slå sönder.» »Efter mitt individualistiska och mitt nationalistiska stadium återstår för mig blott musiken och religionen.» – Det i detta sammanhang intressanta är inte Barrès' ideologiska utveckling utan att han ständigt motiverade de skilda positionerna som metoder att förverkliga sig själv, även om det sista stadiet snarare framstår som ett utslag av själväckel än som en väckelse till handling.

Förut har jag berört en av Gides tankegångar i fråga om självförverkligande. Jag skall också stanna vid några andra av hans ofta pro-

grammatiskt motsägande reflexioner. Det är uppenbart att Gides berömda uppriktighet sammanhänger med att han godtar alla sina åsikter och karaktärsdrag och att själva förändringen hos honom framstår som ett bevis på rörlighet och självutveckling. Av intresse är här några passager där Gide tar avstånd å ena sidan från det dagboksskriveri som han ständigt ägnade sig åt, å andra sidan från själva sökandet efter självförverkligande i en speciell mening.

Gide avbryter en gång sin dagbok med förklaringen att själva skrivningen gör honom oärlig. De faror som här finns är uppenbara. De består inte blott i tendensen att framhäva vissa saker och förtiga andra; de består framför allt – och det är detta Gide menar – i att själva medvetandet om att en dagbok väntar måste påverka tankar och handlingar; man väljer mellan att vara en människa som för dagbok och en människa som inte gör det – utan att kunna bedöma vad valet innebär.

Bäst kommer Gides mera principiellt utformade ståndpunkt fram i boken om Dostojevskij samt i »Jordisk föda». Gide kritiserar tanken på att lära känna sig själv. Den som försöker det »löper en stor risk – att finna sig själv». Detta innebär enligt Gide att betrakta någon del av jaget, respektive någon tendens till åskådning, såsom den väsentliga, den verkliga eller riktiga. Resultatet blir alltså självbegränsning, självstympning. Man börjar uppträda som en av Corneilles hjältar, »sätter upp ett ideal för sig, som visserligen är jaget, men jaget sådant man önskar det, sådant man vill tvinga det att vara – inte som det naturligt är, om det överlämnas åt sig självt». Man offrar »sanningen (dvs. ärligheten) för konsekvensen, för linjens renhet». Vad det gäller är att »vara sig själv», att godta det egna jaget – å ena sidan fel och brister, å andra sidan åsiktsväxlingar. Men från denna »teori» – en liten metafysik av samma valör som den motsatta uppfattningen – är steget kort till att i »synden» och förändringen se »det sanna varat». Man måste göra vad som faller en in, och framför allt måste man ofta byta åsikter för att bevisa att man är sig själv, för att inte förstelna. – Detta betraktelsesätt söker Gide utläsa hos Dostojevskij, och hans bok om denne blir därför, synes det, en bok om

Gide själv – med Dostojevskij har den föga att göra. Det tvivel på Guds existens, det sökande efter en grund för moralen, den känsla av ånger och självförakt och den längtan efter frälsning och förklaring som ger Dostojevskijs böcker en så ohygglig spänning – allt detta saknas hos Gide. Den Gud som Dostojevskij närmar sig i en blandning av vantro, skräck och vilja till underkastelse är i Gides tolkning en dörr till frigörelse av den egna personligheten, en givare av generell absolution för vad som varit och vad som skall komma, en helgelse av människan.

Jag själv, liksom väl de flesta andra som med något sinne för distinktioner läser om dessa ting, ser de olika försöken att finna en linje för sitt liv eller en motivering för sitt handlande i föreställningar om självförverkligande som ett slags andra klass metafysiska tokerier. Men det hindrar inte att de begrepp det här gäller spelar en roll i ens tänkande och kanske ibland blir antingen influenser eller motiv av betydelse. Det jag man arbetar med framstår som i någon mån möjligt att revidera, vare sig revisionen innebär ett frigörande av en bättre del av jaget eller frigörande av hela den föreställda, oklara och motsägelsefulla enheten. För mig är det som för andra moralister naturligt att räkna med möjligheten av en förbättring, dvs. av att svagheter eller tarvligheter i jaget i någon mån skall kunna utrensas. Redan detta innebär att man tänker sig en gestalt, ett själv, som det är möjligt för detta jag att i någon mån förändra. I enklare mening känner jag förståelse för den berörda debatten särskilt ur två synpunkter. Gide synes mig ha rätt då han kritiserar dagboken och jakten efter konsekvens, såtillvida som det är lätt att bli oärlig eller åtminstone att sudda bort tvivel och reservationer i begäret att hävda en egen linje; inte minst för en tidningsman blir frestelsen att hålla fast vid en ståndpunkt, av önskan att »vara sig själv», alltså att vara likadan som förut, ett inslag i hållning och tankeverksamhet. Ett annat begrepp i debatten, som kanske är av positiv betydelse för det egna uppträdandet, är viljan att vara självständig, att inte anpassa sig eller falla undan. Men jag är inte alls

övertygad om att några begrepp ur den här snabbt inventerade arsenalen verkligen är av någon avsevärd betydelse för mitt eget eller andras tänkande och handlande.

VAD INNEBÄR LIDANDET i mitt läge och i den försämringsprocess jag gått igenom? Svaret kan synas självklart men jag tror det kan löna sig, för mig själv och kanske för andra, att en smula kommentera och precisera.

Den allmänna känslan av skumögdhet – ett ord som jag ofta hörde om gamla i min ungdom – är naturligtvis den mest permanenta pinan. Allt är otydligt, skugglikt, avlägset, och jag jämför ständigt vad jag ser nu med vad och hur jag såg förr. Det är ett slags förminskning av livet likaväl som en källa till praktiska svårigheter, till letande, felgrepp och fumlighet. Men i vissa hänseenden tror jag mitt obehag på denna punkt är mindre än många andras i samma situation. Jag har, tror jag mig vid jämförelser kunna påstå, ett svagt utvecklat skönhetssinne och jag plågas nog därför relativt litet av att blott dunkelt se naturen kring mig, byggnader, konstsaker och allt möjligt annat som min hustru njuter av och alltid njutit av långt mer än jag själv. Att jag inte känner igen människor på några meters avstånd är också relativt likgiltigt, eftersom vi lever så isolerade. Då jag är i Stockholm blir detta obehag större, jag stirrar kring mig på restauranger och andra lokaler för att inte missa någon och kanske verka ovänlig, men de flesta jag känner vet hur jag har det och kommer fram för att prata om de har lust, utan initiativ från min sida. Det är otrevligt att vid en måltid söka efter smöret och karotterna, men alla hjälper mig diskret.

Det ojämförligt värsta är att inte kunna läsa. Jag har alltid läst mycket och särskilt varit vaneläsare i den meningen att jag tar till en bok i varje stund av överksamhet, vid uppvaknandet, i badet, vid tillfällen av väntan, i sängen före insomnandet. Längtan att kunna läsa – tidigare rädslan för att inte kunna läsa – förföljer mig och stegras till ett nästan fysiskt begär. Ibland griper jag till en bok i ett ögonblicks illusion att det kanske går att läsa, jag drömmer att jag läser och tror vid uppvaknandet några sekunder att drömmen är

sanning; jag ler för mig själv i idiotisk glädje.

Jag har nog alltid haft stora anlag för ledsnad och dess mera respektabla kolleger tungsinne och depression. Men nu vaknar jag, kanske efter några ögonblick av glömska, i en känsla av stabil och ofrånkomlig olycka och denna känsla följer mig, stundom undanskjuten av intresse för en bok eller ett samtal, hela dagen. Ibland bryter den ut i förtvivlan, med gråtattacker och stönanden: detta går inte, jag måste ut ur fängelset. Ibland förtätas olyckan på ett sätt som jag inte förut erfarit till en stel pina, liknande svår värk, då tankarna försvinner och medvetandet tycks bestå bara av smärta. Ett slags avkoppling är stunder av tyst stirrande, då tankarna svävar hit och dit eller koncentreras kring några minnesbilder eller frågeställningar – någon gång kan jag frestas att använda uttrycket kontemplation. Att jag skall bli bättre trodde jag inte sällan tidigare, numera – efter något år – nästan aldrig.

Flykten, trösten, består främst i den godhet, den hjälpsamhet som visas mig. Att jag ännu kan arbeta, att jag skriver detta, ter sig som en nödvändig utväg; viljan att arbeta, att skriva, har blivit så fastsmidd vid min livskänsla att jag känner mig förlorad utan försök att göra något. Att kanske mitt elände kan ha någon mening, något värde, om jag utnyttjar det, är en föreställning som då och då kommer på besök och inte låter sig helt avvisas av min kritik. Att andra har och haft det lika svårt eller svårare hör också till de stundom framskymtande betänkliga tröstegrunderna; de senaste dagarna har läsningen om J. L. Runebergs slaganfall och fjorton års förlamning varit en lisa av detta slag.

Lidandet kompletteras av medlidande med mig själv. Denna självömkan är en högst problematisk, men ständigt följsam kamrat till lidandet – om det nu går att skilja dem båda. Att tycka synd om sig själv har ett visst behag, man får ett slags överlägsenhet, ett slags rätt till makt över andra. Om inte kritiken hålls frisk, kan avunden och bitterheten mot de bättre lottade bli ett gement utnyttjande. Men självmedlidandet skärper också det »egentliga» lidandet, blir en bekräftelse på eländet, att känna sig som en mästare i olycka är en

kort glädje, som kan vara bra för fysiskt friska tänkare men inte för sjuka i vanlig enkel mening. Det är otroligt hur många illusionsgrepp som gått ut på att negera smärtans realitet eller försköna den som en väg till storhet. Det gäller att vara lagom olycklig, att kunna ha litet behållning av olyckan.

Ibland på sista tiden tror jag mig vara på väg till resignation, alltså till att vänja mig vid mitt läge och uppfatta det som något självfallet och uthärdligt. Det finns dagar då jag är glad inför en prestation, ett besök eller en måltid, och då jag tänker på »hur mycket jag har att tacka för» – som det alltid hette i barndomen.

BLAND DE MERA AKTIVA LÖGNARE som jag träffat i mitt liv finner jag två ganska oskyldiga grupper; man skulle kunna kalla dem saklögnare och lustlögnare. En stor saklögnare har jag beskrivit i mina memoarer: min avhållne kollega Sven Tunberg som under min professorstid var rektor vid Stockholms högskola. Sven Tunberg ljög då det var nyttigt och ljög inte mera än han ansåg nyttigt. Han ansåg sig när det gällde att driva en värdefull sak berättigad att ändra en irriterande verklighet för att främja sakens seger. Denna form av lögnaktighet trivs också i den stora politiken och har varit en självklar metod för diktatorer och intrigörer, men i Tunbergs fall gällde det endast att nå mera konkreta och bestämda syften; han var saklögnare men inte maktlögnare. Hans specialitet var ett slags gammaldags hederliga svenskmannalögner. Olle Strandberg, som roade sin omgivning och många tusen läsare av sina berättelser, var däremot en lustlögnare. Han var en konstnär som levde i lögnens glädje och producerade lögner som en flyhänt lyriker dikter.

Jag träffade Strandberg åtskilliga gånger utan att nära lära känna honom. Då Strandberg var som bäst var hans kvickheter och lustigheter, fjärilslika, cyniska och grova på en gång, oöverträffliga. Några sketcher på festerna hos familjen Westerståhl, vars son Jörgen var hans gode vän, minns jag som mästerstycken. Hans doktorsdisputation om Urban Hjärne följde jag på nära håll, då jag jämte Martin Lamm var medlem av examensnämnden. Lamm var hänförd över denna med fräck elegans förevisade lärdom. På disputationen frågade fakultetsopponenten Victor Svanberg, fixerad på ekonomiskt-sociala synpunkter, varför inte Strandberg uppmärksammat handelsförbindelserna mellan det egentliga Sverige och Östersjöprovinserna, där Hjärne växt upp. Strandberg svarade ögonblickligen att han självfallet utrett saken utan att låta resultaten inflyta i avhandlingen: år 1678 gick nio båtar med säd från Reval till Stockholm, år 1679 var antalet tolv, osv. osv. Då jag dagen därpå träffade

Strandberg vid en middag sade jag: »Du ljög naturligtvis ihop alla uppgifterna.» »Ja naturligtvis, vem tar du mig för.» Strandberg förklarade till på köpet att en rad nyckeluppgifter i avhandlingen tillkommit på samma sätt. Jag litade inte vare sig på detta eller på själva avhandlingen: Strandberg ljög även om sitt eget ljugande.

Då jag i juli 1937 – för en gångs skull ensam – steg ombord på en dansk båt i Esbjerg för att fara till Antwerpen och vidare till Paris, fann jag till min glädje att jag fick sällskap med Olle Strandberg. Under själva sjöresan gav Strandberg lustiga prov på sin benägenhet att uppfinna och dupera. De på båten lastade hästarna påstods efter besiktning av svansarna vara mulåsnor, Scheldefärjan upphöjdes genom en minutiös bevisning till valfångare – styrmannen avslöjade på mitt initiativ dessa befängdheter. Men i Paris tog Strandberg revansch och kom mig nästan att tro på att hans mest fantastiska historier kunde vara riktiga.

Vid ettiden en natt träffades vi, tillfälligtvis, på Dôme. Medan vi satt och drack öl kom två mulattflickor, dansöser på en lokal i närheten, till vårt bord och bad att få vara med. Den ena var söt, den andra ful på ett lustigt sätt; de verkade inte alls på jakt efter karlar, utan bara efter litet stillsam förströelse. Under ett par timmar hade vi mycket roligt. Jag var då på en internationell vetenskaplig konferens, som jag ständigt smet ifrån, och utlade min nyuppfunna lära om den integrala alibismen; det gällde bland annat att förvandla sig själv till en regissör av de aktörer man bar inom sig och att på så sätt bli härskare i sitt eget rike. Strandberg broderade lysande på temat och funderade ut upptåg och mord i alibismens tecken; vi talade franska bra, skrattade – men inte fyllskratt utan bara litet överdrivet – och flickorna verkade intelligenta därför att de skrattade med och drev oss vidare genom små inpass. Så föreslog den söta flickan supé i hallarna och – det var det märkvärdiga – bad att få bjuda på den och anförtrodde oss tusen francs (bortåt tvåhundra kronor) för betalningen. Det fanns fortfarande inte ett spår av lättsinne eller kättja i deras uppträdande, de verkade vara, om också något erfarna, svenska skollärarinnor. Jag sade ovillkorligt nej, trött och moralisk

som jag var, och for till mitt hotell. Ett par dagar senare mötte jag Strandberg på ett annat kafé. Jo, supén hade intagits, i all ärbarhet förresten; »den blev ganska billig, så jag har åttahundra francs kvar av tusenlappen». »Du tänker väl lämna igen den», sade jag på väg att bli moraliskt upprörd. »Naturligtvis», sade Strandberg, »jag skall gå upp till dem i morgon med pengarna.» Nästa gång såg jag Strandberg i Stockholm; han hade lämnat igen pengarna, blivit bjuden på förgiftad likör, svimmat utanför flickornas port, kastats ned i en kloakledning, därifrån förts i fångenskap av cagoularder (en fransk fascistgrupp) och efter många äventyr satt sig i säkerhet. Efter vår kväll med de generösa dansflickorna lyssnade jag med ny respekt till hans berättelser.

DET INRE LIVET – vem har hittat på det uttrycket? Det vet jag inte. Vad menas med det? Såvitt jag förstår: att man tänker på sig själv och sitt förhållande till några få, på sina svagheter och synder, på att bli bättre eller mera »sig själv», att man inte är inriktad på yttre händelser såsom politik och världens gång, inte heller på sin egen yttre verksamhet, prestationer, framgångar och motgångar. Som de flesta känner jag en konflikt mellan de båda linjerna. Jag tror att den konflikten förföljt mig mer än de flesta. Någon utväg har jag aldrig funnit annat än i några ögonblicks hängivelse åt en känsla för en människa eller en sak. Den religiösa tro som kan ge det inre livet ett ovillkorligt primat är mig främmande, även om den alltid varit en tillflykt eller snarare en lockelse.

Det förefaller mig som om den antydda konflikten i viss mån blivit modifierad för många människor under den tid jag levat. Dels genom att den religiösa inställningen och spänningen minskat i betydelse. Dels genom att samhället, kollektivet, de yttre händelserna mera än förr kommit att dominera tänkandet. I min ungdom, tror jag, talade intellektuella i min egen ålder mera om sig själva, om »livet», om hur vi var och borde bli. Nu är inriktningen på vad som sker och vad som bör göras i politik och samhällsliv starkare. Grubbel och försök till självrannsakan tycks för de flesta unga jag känner vara främmande och man betecknar gärna sådana ting som uttryck för egocentricitet eller depression. Kanske är en orsak att det yttre livet genom massmedia ryckt oss så nära in på livet att det behärskar synfältet.

Men samtidigt har mitt eget läge befordrat mitt »inre liv». Särskilt som ständigt verksam tidningsman hade jag så mycket som kom utifrån att tänka på, att »jaget» trängdes i bakgrunden och ibland skymtade blott som ett inslag i livliga samtal eller som en suck av längtan och förtvivlan före insomnandet. Nu är allt upplagt för ett rikt inre liv: bristen på tvunget arbete, isoleringen, åldern,

sjukdomen. Vad som händer i världen blir det naturligt att snabbt komma över och förbi, då möjligheten att uttrycka sin reaktion genom rop av glädje, ångest, entusiasm och ilska inte frestar i form av ledande artiklar.

Förändringen har kanske berikat vad jag kallar det inre livet. Jag iakttar mera mig själv, jag granskar vad jag gör och tänker och vad jag gjort och tänkt, jag arbetar mera aktivt i skytteltrafiken mellan aggressioner och samvetskval, jag tycker mig ibland förstå och förlåta mig själv och andra mera än förr. Men någon riktig fart på det inre livet blir det inte, då dörrarna till försoning och frälsning i större stil är igenbommade. Kärleken och gemenskapen blir kanske starkare än förr, mera det centrala temat i dagens funderingar, men därmed eggas också oron, irritationen, fantasierna om det ouppnåeliga. Det blir en återgång till barndom och ungdom, utan skimret över lidandet.

ET LITET PINSAMT OCH IDIOTISKT SPEL tycks nu vara avslutat. I Carnolès, affärscentrum i vår diminutiva stad, tio minuters väg från strandkvarteret där vi bor, finns en liten turistbutik med papper, souvenirer, en del prydnadsplagg, lättare böcker och åtskilligt annat. Innehavarinnan är en kanske femtioårig mulatska, ful med vackra ögon, vänlig, beskäftig, ängslig. En dag för några månader sedan kom jag att prata med henne. Hennes livshistoria, som hon med tydlig belåtenhet över att ha en lyssnare berättade, var trist på gränsen till det ohyggliga. Hon var född på Madagaskar, fadern var fransk överste, modern ogift och av blandras, de vita halvbröderna ville inte veta av henne, men hon längtade till sitt fädernesland, Frankrike. Så lyckades hon ta sig till Nice och arbetade där tjugo år som städerska på ett hotell, hunsad, föraktad av fransmännen; alla vita ser ned på oss och vill inte umgås med oss, försäkrade hon. För några år sedan hade hon sparat tillräckligt för att kunna sätta upp butiken i Carnolès. Hon levde nästan helt isolerad, affären gick inte bra, men hon klarade sig. Inför hennes långa, klagofyllda men av en viss skicklighet och vitalitet präglade berättelse tänkte jag på en rad i en amerikansk spiritual: »Nobody knows the trouble I've seen».

Vi beslöt att köpa det vi kunde hos Madagaskardamen, som vi kallade henne. Det gick länge bra, med en stunds prat varje gång men inte alltför dystert eller tjatigt. En dag såg hon sjuk ut och på min fråga svarade hon att hon nog måste stänga butiken på ett par dar, hur svårt det än var. På hemvägen fick jag dåligt samvete, gick tillbaka och bad henne ta emot femtio francs som en liten hjälp under sjukdomen. Hon tackade under tårar och jag gick så fort som möjligt, med överdrivet gott samvete.

Vid nästa besök i butiken var Madagaskardamen frisk, men nu började komplikationerna. Damen ville revanschera sig, gav min svägerska, som jag hade med mig, en provençalsk väska som säkert var värd tjugo francs. Då hon märkte att det inte var min fru utan

min svägerska, ville hon nödvändigt sända en liknande väska till min fru. Sedan gick Gerd och jag till henne för att tacka för vänligheten och be att få betala. Hon sade nej. Hjärtligheten började nu bli oroande.

Sedan blev det värre. Nu var det vår tur att ta revansch. På en resa i England köpte Gerd och jag en ganska prydlig skotsk pläd som förärades butiksdamen. Nu började värmen bli påfrestande. Hon ville ge oss ytterligare saker, vi sade nej. Vid varje följande besök blev vi alla mera generade. Jag tror att hon misstänkte oss för att likt alla andra se ned på henne som mulatska, och därför blev osäker och rädd för att verka för vänlig. Till slut blev tonen vid besöken så tvungen att vi nog snarare verkade ovänliga än extra vänliga. Vi vågade oss inte in i butiken längre och sedan några veckor är den stängd: det har blivit fiasko av vår goda vilja.

ÅLDERDOMEN HAR MÅNGA LOVPRISARE från antiken till nutiden. Den ger intellektuell och moralisk överlägsenhet, har det sagts; man blir rent av vis, vilket tycks innebära en blandning av klokhet, överblick, stillhet och resignation. Ålderdomen har också ansetts vara ett lyckligt skede i människans liv, dels genom det lugn man uppnår, dels genom att fritiden blir lång och ger möjlighet att syssla med vad som är roligt och intressant. Den mest anspråkslösa hyllningen till åldrandet är väl helt enkelt att andra skeden av livet är ännu värre: »Det är skönt att bli gammal. Att vara ung var för djävligt.»

Jag finner intet skäl att instämma i någon av dessa tankegångar. Jag känner mig vara mera kunnig än i yngre år, men inte intelligentare. Kanske är jag mindre upphetsad över allt möjligt, men det var skönt, eller åtminstone distraherande, att vara upphetsad. En smula moraliskt bättre kan jag möjligen känna mig, därför att jag mera reflekterar över mitt uppträdande och min ondska än tidigare. Men de obehagliga sanningar jag finner om mig själv blir inte mindre oroande: aggressivitet och retlighet, avundsjuka och skadeglädje, svagheten i medkänslan, oförmågan att hitta en idé eller »en mening» som ger min obestämda längtan fäste och vingar. Härtill kommer iakttagelsen av min egen förstörelse, de ständiga påminnelserna om sjukdom och svaghet, dödsfruktan, som alltid pinat mig men vars föremål kommit så nära att jag har det inpå mig som en efterhängsen hund.

Men jag tvivlar inte på att det finns lyckliga åldringar, människor som blir gladare med åren, låt vara att de i regel alltid varit ganska belåtna. Jag känner några gamla, vilkas goda lynne och ystra vitalitet är så påfallande att de väcker irritation likaväl som en motvillig beundran i omgivningen.

Denna åldersglädje är inte svår att begripa hos gamla människor som är friska och fria från dödsfruktan. Själva åldern ger en viss

överlägsenhet; man har dock levat längre än de flesta. Min far läste gärna dödsannonser, en väns eller bekants död registrerades med en suck men också som en liten triumf, som en ny seger – de sista åren var han för gammal för att finna anledningar till detta oskyldiga nöje, men konstaterade ibland att han levt längre än alla bekanta från ungdomen. Åldern ger också, även i vår tid, prestige (om också blandad med förakt); hövlighet och omtänksamhet mot gamla är sega dygder. För varje år blir god hälsa och god vigör mera märkvärdiga och ger större utdelning i beundran och beröm.

Ändå tror jag att de flesta gamla har stunder av förtvivlan och skräck. Men de får inte tala om det, då blir de för tröttsamma och riskerar det kapital av medkänsla och tolerans som de samlat helt enkelt genon att leva länge.

I BERN I FEBRUARI 1968, efter läkarens diagnos av min försämring, skrev jag om tvånget att skriva på grund av, bland annat, konflikten mellan dödsfruktan och den längtan att dö som sjukdomen måste medföra. Bakom denna tanke låg uppenbarligen en annan prognos: att jag skulle slitas mellan ögonfrågan – med dess olycka över den försämrade synen och dess ångest för att bli helt blind – och dödsfrågan – alltså min gamla dödsfruktan och känslan av att det var olidligt att leva. Det är om denna en smula komplicerade konkurrens som jag här skall skriva några ord, bortåt två år efter anteckningen i Bern.

Att blindfruktan, varmed jag menar både det närvarandes olyckskänsla och skräcken för framtiden, skulle påverka dödsfruktan var en riktig förutsägelse. Då det är som svårast ser jag en framtid som outhärdlig och jag funderar på skilda sätt att lämna livet. Jag går igenom möjligheter som inte skulle vara alltför plågsamma (jag har inte erfarit mycket fysisk smärta i mitt liv och är kanske särskilt rädd för den), och någon enda gång överfalls jag av en kortvarig känsla av total olidlighet, av önskan att genast försvinna, men jag tror sällan på att den vägen står mig öppen. Min dödsfruktan är för stark och fantasierna om självmord tar jag mellan de värsta ångestanfallen inte riktigt på allvar. Det är snarast för ordningens skull jag tillägger att jag tänker på Gerds sorg som ett ovillkorligt hinder – även om jag också snuddar vid tanken att det vore bättre för henne att inte leva sina sista år bunden vid mitt elände.

Tävlan mellan blindfruktan och dödsfruktan tycks alltså leda till överlägsen seger för den andre av de båda kamraterna. Och då skräcken för ögonen ibland mildras – genom hopp om förbättring, genom några dagar av upptagenhet vid läsning och skrivning, genom trevliga besök och samtal – längtar jag som förr att livet trots alla lidanden skall fortsätta; då jag närmar mig en föreställning om

intigheten, om att inte längre tänka eller känna, att vara avskuren från kärleken, blir jag mera rädd än för allt som händer eller kan hända mig i livet.

En skillnad mot förr tycker jag mig dock märka. Den ständiga abstrakta dödsfruktan har minskat. Jag är mindre orolig för olyckor i allmänhet, t. ex. för att resa med flyg. Det är möjligt att min utveckling fortsätter i den riktningen, särskilt om min egocentricitet får en utspädning av senilitet.

GORKIJS MEMOARER från en vistelse på Krim, där han träffade en rad äldre och yngre författarkolleger, har utkommit ånyo på Hogarth Press efter att länge ha varit slutsålda. Jag har just läst dem med spänning och citerar några av Gorkij återgivna ord om döden av Leo Tolstoj och Leonid Andrejev.

Tolstoj: »If a man has learned to think, no matter what he may think about, he is always thinking of his own death. All philosophers were like that and what truth can there be, if there is death?»

Andrejev: »It is ridiculous and pitiable: You have been tormented to death – for what? And you, pretending that you are not aware of the fact, play about with little flowers – driving yourself and others – silly little flowers.»*

* Tolstoj: »Om en människa lärt sig att tänka, likgiltigt vad hon än må tänka på, tänker hon alltid på sin egen död. Så har alla filosofer gjort, och vad kan det finnas för sanning om det finns död?»

Andrejev: »Det är löjligt och ömkligt. Ni har plågats till döds – för vad? Och ni låtsas att ni inte är medveten om faktum, leker med små blommor – hetsar er själv och andra – dumma små blommor.»

Ett ord av Thomas Gray, vars dikter och biografi ger mig intrycket av samhörighet:

»Low spirits are my true and faithful companions. They get up with me, go to bed with me, make journeys and returns as I do; nay, and pay visits, and will even affect to be jocose, and share a feeble laugh with me, but most commonly we are alone together, and are the prettiest insipid company in the world.»*

* »Nedstämdhet är mitt trofasta sällskap. Den stiger upp med mig, går till sängs med mig, reser bort och återvänder som jag gör; ja, och avlägger besök, och försöker till och med låtsas vara munter, och delar ett svagt leende med mig, men för det mesta är vi på tumanhand, och är det tristaste paret i världen.»

De flesta gamla söker, antar jag, observera sig själva med oro för minskad effektivitet och prestationsförmåga och i hopp om att denna självkontroll skall hindra svårare blamager. Sedan mina ögon blivit dåliga och andra krämpor skärpt insikten om åldrandet ägnar jag mig rätt mycket åt denna kontrollantverksamhet. Tendensen att prata för mycket och att – för tillfället – överskatta de egna reflektionerna synes mig klar. I den ringa mån jag uppträder offentligt som debattör och föredragshållare tycker jag mig inte finna någon nämnvärd skillnad. Sedan tjugo år talar jag alltid utan manuskript eller några som helst anteckningar – utom kanske ett par citat – och denna vana hjälper mig sannolikt nu, då jag är ur stånd att läsa. Jag söker inte efter ord mer än förr, talar med samma fart och har ännu inte känt panik inför ett framträdande. Delvis beror detta kanske på att jag i regel talar i frågor som jag länge sysslat med och ofta haft till föredragsämne. Det var länge sedan jag höll ett föredrag som jag skämdes för; dessa misslyckanden var följden av att jag i överdriven självtillit slarvade med inlärningen av fakta och kompositionen av framställningen. Jag tror att jag själv – eller i varje fall Gerd – skulle slå alarm om jag började blamera mig. I fråga om debatter känner jag mig inte heller ha försämrats – utom möjligen så att jag är mindre aggressiv och utmanande.

Skrivningen har blivit svårare genom att jag inte själv kan hitta uppgifter och uttalanden som jag vill använda; för sådant, liksom för allt som kan kallas forskning, måste jag ha hjälp. Vad själva nedskrivningen angår, kan jag någorlunda reda mig själv, även om jag ofta har möjligheter till diktamen. Jag är förvånad över att det går att skriva, trots att jag inte kan läsa vad jag skriver. Självfallet går det saktare än förr och jag blir tröttare efter ett visst pensum, för att inte tala om att kontroll och korrektur blir ojämförligt mera irriterande och tidsödande.

Jag dikterar i regel tidningsartiklar och ofta även andra uppsatser.

Det är egendomligt att hos sig själv iaktta hur disciplin och koncentration ger förmåga att efter funderingar på en bok utan tvekan och nästan utan pauser diktera en artikel om den. Denna anspänning av intellektet, som ger ordning och enhet åt en mängd litet obestämda och grötiga tankar, är en stor glädje, ibland känns det som om det egna jaget ersattes av ett annat och bättre. Många har den förmågan, andra saknar den och skriver sakta och mödosamt. Någon korrelation mellan dessa metoder och resultatens värde kan jag inte finna; jag känner författare som skriver utmärkt, respektive medelmåttigt, både av den ena och den andra »skolan».

FLERA AV MINA VÄNNER, liksom jag själv, använder det gamla ordet hederlig som ett i hög grad positivt begrepp. Ordet är litet gammalmodigt och primitivt mångtydigt, men jag tror att vi någorlunda har klart för oss vad vi menar. Det är inte fråga om ekonomisk hederlighet – den utgår vi från – inte heller om öppenhet och uppriktighet över huvud, utan om ett uppträdande utåt, särskilt i det offentliga, som överensstämmer med den egna åsikten. Ohederlig är den som med falska komplimanger och vänskapsbetygelser söker vinna en persons bevågenhet, den som hycklar eller rent av godtar en åsikt som han inte kan stå för, i syfte att vinna en framgång, att anpassa sig efter sin omgivning, att inte riskera sin ställning eller sin karriär genom att oroa och sticka av. En kompromiss, då man på en gång når en vinst och gör en eftergift, är misstänkt, även om vi erkänner att den i samlevnad och framför allt i politik inte sällan måste godkännas som ofrånkomlig, ett moment i den serie av transaktioner, utan vilken gemensam handling blir omöjlig.

Jag tror att de vänner som jag tänker på i detta sammanhang är relativt eller ibland exceptionellt hederliga i vår egen mening. De flesta av dem är inte, eller kan enligt min mening inte tänkas bli framstående politiker – den nödvändigtvis svaga och komplicerade korrelationen mellan politik och hederlighet kommer jag strax tillbaka till.

Själv anser jag mig också vara relativt hederlig. För att belysa detta och även för att antyda skymningszonen mellan hederlighet och opportunism tar jag ett par exenpel.

Under något år innan jag kallades till professor i Stockholm tvekade jag ett par gånger inför inbjudan att hålla föredrag och delta i diskussioner i känsla av att min radikalism och särskilt min ivriga antinazism skulle kunna skada mina chanser. Jag tror mig emellertid aldrig ha sagt nej av detta skäl, och då jag talade eller skrev vid denna tid var det med all önskvärd förbittring. Ungefär detsamma

gällde en rad ställningstaganden under de följande åren. Men jag kan inte alldeles svära mig fri från anpassningstendenser. När jag skrev mitt tal till recentiorerna på hösten 1940, fick jag en viss berömmelse för det klara ställningstagandet mot dem som då allmänt troddes bli segrare i kriget, men jag uttryckte mig med ett slags »vetenskaplig» distans, som inte helt svarade mot mina känslor av hat utan något påverkades av min fruktan. Då jag blev chef för Dagens Nyheter och därmed yrkesmässig åsiktsproducent i stället för inhoppare och amatör, skrev jag utan tvivel i regel hänsynslöst vad jag menade, och de hänvändelser som gjordes för att mildra eller ändra mina aktioner – ibland med antydningar om personliga fördelar att vinna eller partipolitiska skäl att ta hänsyn till – gjorde mig i regel mera hetsig och extrem. Men ibland var tvivelaktiga motiv, nästan omedvetet, verksamma. Jag hade ett behov att inte på alla punkter vara i konflikt med någon opinion i omgivningen – ägarna, folkpartiet, redaktionen, vännerna. I skattedebatten 1947 fanns hos mig en vilja, eller rättare en oklar tendens, till hälsosam okunnighet, till att inte sätta mig in i frågan så starkt att jag riskerade att bli särling, och på ett par andra punkter påminner samvetet mig om liknande skuggor – inga förräderier men renlevnad genom att gå förbi, att två sina händer. Dock, i stort sett är jag på den här punkten självbelåten, till och med stolt – det är snarare hätskhet, överdriven ilska, oförstående för andra, som jag förebrår mig.

Det har i det hela varit lätt för mig att vara någorlunda hederlig. Professor blev jag, och blir man dessbättre nästan alltid, genom att skriva, inte genom att kurtisera och intrigera. Någon behagligare tillflykt för hederligheten än en professur är det svårt att finna. Som tidningschef hade jag rätt att diktera vilka åsikter som skulle publiceras, och vid en konflikt som gjorde min ställning ohållbar stod en pension och i regel en professur på lut. Men med dessa ord antyder jag redan en detalj i hederlighetens problematik. För dem som skall göra en karriär genom att bli uppskattade av chefer och överordnade i ett verk eller ett företag, som är anställda som åsiktsdeklaranter utan rätt att fritt bestämma dessa åsikter, ja för de allra

flesta intellektuellt verksamma personer är läget ojämförligt svårare. Att säga emot ofta och direkt är farligt, att ange avvikande meningar är möjligt endast med sparsamhet och försiktighet (under bedyrande av sin respekt för cheferna), att inte i regel vara en glad jasägare eller en vördnadsfull anmärkare i detaljer är oroande. En viss ohederlighet blir lika naturlig som hygglig klädsel och konventionell hövlighet. Den som på en gång är underordnad och i saknad av en stor begåvnings prestige blir kverulant eller anpassling. Då och då får vi exempel på en hederlighet, en öppenhet som blir både farlig och löjlig genom aktörens underordnade position och begränsade förmåga – mannen är hederlig långt över sina tillgångar.

Några personer som jag känt väl synes mig vara verkliga naturbegåvningar i fråga om ohederlighet. Ogenerat, ofta kanske omedvetet, smickrar de den närvarande och förtalar den frånvarande, ändrar i ett samtal sin mening om den befinnes impopulär, jämkar sina allmänna åsikter efter lägligheten med fart och iver, till och med i ansiktsuttryck och leenden är de ombytliga och inställsamma som dvärgen hos Lagerkvist. Ibland har jag funnit denna hållning förenad med en smula ideologi. Dels föreställningen att alla människor är ohederliga eller anpassliga; det gäller för dem själva att leva upp till normal standard på området för att inte bli lurade av i grunden tarvliga medmänniskor; då de bedrar andra, säkrar de i själva verket dygdens seger över lasten. Dels i sammanhang härmed en känsla av begåvning och värde, som ger frihet till självhävdelse med alla medel som hos dem själva rättfärdigar vad som är betänkligt hos andra. Den ideologiska utsmyckningen är emellertid, tror jag, i regel en försvarsposition vid kritik på ett kvalificerat intellektuellt stadium; förmågan av oreflekterad ohederlighet är en naturgåva, inte ett resultat av funderingar och jämförelser. I politiken tenderar personer av denna typ att bli »händelsernas ödmjuka tjänare», som en i Paris bosatt engelsk diplomat uttryckte sig då kriget mellan Karl I och Cromwell ännu var oavgjort.

Ohederlighet vid intensivt samarbete för något som betraktas som ett gemensamt mål är ofrånkomlig och blommar mest påtagligt

i politiken. Här gäller det att inom en grupp av ledare finna samlande uttryck för vad man vill åstadkomma, och redan detta framtvingar kompromisser, ömsesidiga eftergifter, deklarationer, som några, kanske alla, anser vara halvsanna; enighet, samverkan blir honnörsord, bakom vilka köpslagan och uppgörelser kan ses som uppoffringar och ädla försoningar i det helas intresse. Men därtill kommer att hänsynen till kunderna, till väljarna, måste påverka varje program eller aktion. Vissa tankar och uttryck måste avvisas som osäljbara, åtminstone i den givna situationen; andra åsikter och ord är nödvändiga att nyttja, även om de saknar mening, inte uttrycker de ledandes mening, eller ger antydningar om avsikter som för försäljarna är främmande eller likgiltiga. Spelet blir särskilt invecklat och dunkelt då, som i flertalet lyckade demokratier, meningsbrytningarna är begränsade och de röster som man hoppas vinna eller är rädd för att förlora är några få procent av den totala väljarsiffran.

Trots denna professionella deformation tror jag att de flesta politiker har en normal, kanske på grund av deras situation speciellt aktiv och aggressiv känsla av hederlighet, delvis med stöd av det för dem särskilt påtagliga faktum att hederligheten hos de andra, hos konkurrenterna, är tvivelaktig. Framför allt har aktörerna oftast på någon eller några punkter en fast övertygelse, som de uppriktigt tror sig främja genom sin verksamhet. Är denna övertygelse relativt bestämd och begränsad, kan man utan tvekan tala om en hederlighet av högre och mera abstrakt eller generell beskaffenhet, som kommer ohederligheten av andra klass – de taktiska finterna, de förgyllda plattheterna och allt annat – att framstå som likgiltig, som en litet besvärande men inte moraliskt oroande konventionell utstyrsel. Jag föreställer mig att flertalet av våra politiker på detta sätt finner det relativt goda samvete som (utanför den privilegierade kretsen av naturskurkar) är en förutsättning för yrket. Då jag nyligen läste Edéns memoarer, fick jag ett starkt intryck av detta slags redbarhet; andra politiker som jag känt eller känner av samma typ är Jarl Hjalmarson, Bertil Ohlin och Ernst Wigforss, för att nämna

några som nu inte står i stridens hetta.

En i viss mån ny problematik uppstår då politikerns mål blir så obestämt eller så allmänt – eller bådadera – att det knappast ger några riktlinjer för handlandet. Här kan hederligheten en gros bli ett med gott, ja sprudlande samvete buret skydd för ohederligheten i detalj: ett halvhelgon som Lincoln, med det enda stora målet att trygga unionens bestånd, kunde med osårat hjärta gå med på en låg köpslagan. Svenska ledare med ett drag av storslagen utopism – det vore kanske befogat att till dem räkna inte bara Branting utan också Ernst Wigforss – har, tror jag, haft drag av denna överlägsna samvetsfrid vid tvivelaktiga aktioner. Då Gladstone ansåg Disraeli ohederlig, var det förvisso med rätt, men han tänkte då främst på att ohederligheten i detalj inte förenades med någon stor vision; Gladstone själv kunde tillåta sig grov taktik och anpassning men var alltid säker på att arbeta för en god och stor sak – även om det kunde vara svårt att definiera vad den gällde och motståndarna frestades att i Gladstones mål helt enkelt se den egna, låt vara av Gud signade makten. Och så glider vi över till de politiska ledare som har en sådan massiv hederlighet i stor stil, en så helhjärtad tro på en kallelse, ett utvecklingsschema eller några abstrakta formler, att grymhet, bedrägerier, gemenheter blir som sandkorn i solen: en av de mest fulländade av dessa ädla brottslingar var Robespierre, men i vår tid är det inte svårt att finna efterföljare i denna magnificens.

UNDER DE SENASTE MÅNADERNA har jag behandlats av en fransk, en österrikisk och en svensk sjukgymnast. Jag söker prata under behandlingen; det förefaller mig, kanske med orätt, nedsättande för en person att under tystnad knåda en annan. Under samtalen upptäckte jag att de tre massörerna, som använde ungefär samma metoder, arbetade med skilda ideologier. En talade om kroppens enhet; mina svagheter i armar och ben berodde på att enheten var rubbad, och krämporna hade alltså en gemensam orsak, så allmän att den blott kunde förklaras i vaga ord av nästan metafysisk storhet. De andra gymnasterna brukade liknande begrepp – spänning, kraft, rytm – och beskrev mina svårigheter i anslutning till dessa ord, som syntes ge hela deras verksamhet, liksom mina besvär, en högre dignitet. Saken roade mig, därför att den påminde om de särskilt inom politiken härskande tendenserna att eskalera från triviala motsättningar i fråga om intressen, värderingar och sakliga detaljer till ideologier, till relativt invecklade och till synes djupsinniga system av stora och genom speciell användning av vissa honnörsord sammanhängande konstruktioner. Våra politiker, som ständigt talar om åskådningar – samtidigt som de har så svårt att finna dem att de betonar nödvändigheten att bevara sitt partis identitet – söker liksom gymnasterna inspiration i högre världar av idéer och abstraktioner. Utan denna rituella utstyrsel känner de sig skamsna, fattiga, halvnakna. De blir samfällt irriterade då någon inte tycker sig se högtidskläderna. De är, liksom präster och förkunnare i alla tider, insnörda i ornat och besvärjelser.

FÖRUTSÄTTNINGARNA FÖR ELLER ORSAKERNA TILL den nya aktivismen, särskilt de revolutionära stämningarna inom vissa studentgrupper, har diskuterats i ett antal undersökningar och betraktelser; i USA har en hel litteratur i ämnet uppstått på några få år. Att studentrevolten omfattar blott en liten minoritet, en relativt kvalificerad och framför allt ytterst aggressiv minoritet, är klarlagt, men att denna minoritet kan göra effektiva insatser och i kritiska lägen spela en ledande roll är också uppenbart. En del generella psykologiska förklaringsförsök är av den vaga beskaffenhet som gör dem användbara i fråga om alla radikala och revolutionära rörelser. Så talas det om generationsmotsättningar och särskilt om fadersprotest eller fadermord – den sistnämnda klichén, som var någorlunda fräsch för femtio år sedan, börjar nu verka väl sliten, i synnerhet som motsättningen mellan föräldrar och barn synes vara ovanligt svag inom de grupper det här gäller. Jag skall i detta sammanhang blott stanna vid några reflexioner av mera politisk inriktning.

Välfärdssamhället, sådant det vuxit fram efter andra världskriget, är något nytt för oss äldre, men är för ungdomen gammalt och vant. Man kan inte begära att unga människor skall glädja sig åt och nöja sig med att folk inte lider nöd, att de gamla har trygghet åtminstone vad gäller livsuppehället, att alla kan få sysselsättning, att möjligheten till högre studier blivit, om än inte lika för alla, så dock ojämförligt större än förr. Allt detta och mycket annat är en självklarhet för människor under trettio år, även om människor över sextio talar om det som ett framsteg att vara stolt över.

Välfärdssamhället rymmer överallt, även i mönsterlandet Sverige, ofantligt mycket av fattigdom, sociala och ekonomiska olikheter och en tråkighet och tristess som innebär dagligt lidande utan att ha svältens och nödens prestige som utmaningar mot andras samveten. I Sverige är sannolikt kontrasten mellan välfärdsideologi och välfärdsskryt å ena sidan, det faktiska tillståndet å den andra,

särskilt stor, eftersom det parti som med sådan kraft arbetat för sociala förbättringar varit härskande sedan årtionden och genom underkännande av det bestående skulle vittna om sin egen inkompetens.

Demokratin har lyckats. Den har drivit på eller åtminstone underlättat de väldiga framstegen, den har under lång tid fungerat utan svårare kriser, den har blivit godtagen av nästan alla. Den har också misslyckats, kan det sägas. Inte bara så att problem blivit olösta och andra uppstått, utan så att den vitalitet i samhällsarbetet, det allmänna intresse för politiken, som man väntade av den medborgerliga friheten och den allmänna rösträtten, inte blivit realiteter. Enigheten i fråga om grundläggande värderingar har i det hela ökats, det kan ingen förkunnare av ideologiernas livskraft förneka, men enighet är, utom i krig, inte någon eldande företeelse. Med de stora motsättningarnas mildring blir taktiken, viljan till missförstånd och felfinnande i detaljer, viktigare än tidigare, och drömmen om drabbningar mellan stora andar och mäktiga idéer viker för en verklighet av finter, intriger, angrepp och kompromisser i röstvärvningens tecken. Till detta kommer att de aktuella frågorna blir alltmera invecklade och att röstningen därför mera måste bero på förtroende för ett parti än på ståndpunkt i en sakfråga.

Att i detta läge unga och ivriga människor måste längta efter att slå spelet i stycken, måste falla för tillspetsade och lättbegripliga frälsningsteser, är inte svårt att förstå. Jag kommer väl ihåg hur jag njöt av två små ideologiska mästerverk: Rydbergs »Grottesången» och Marx' kommunistiska manifest; efter läsningen av den sistnämnda lilla broschyren syntes ytterligare studier egentligen onödiga. Denna tendens att finna formuleringar på några rader eller sidor, som kan användas som lösenord i alla väder, är den enda räddningen för den ärligt förbittrade okunnigheten, och den leder lätt till att den följande läsningen blott blir ett medel att finna bekräftelser. Det är festligt att vara besatt av en tanke eller en trossats, men orden tolerans och demokrati vädjar till motstånd mot denna lyckliga galenskap.

IBLAND ANVÄNDER JAG i dessa anteckningar höga och dunkla ord som frälsning, försoning och fullkomning. Vad menar jag egentligen? Det är inte gott att säga; sådana ord får till en del sin kraft genom en mystik som vi kan förkasta men inte helt skära bort. Vad jag menar, eller åtminstone ofta menar, blir kanske litet klarare genom påståendet att jag tror mig ha en relativt stark, allt oftare återkommande men aldrig – utom möjligen under några minuter av total uttröttning – tillfredsställd längtan till frid, till glömska av oro, samvetskval och bitterhet, till stillhet i hjärnan i stället för surrande och gnisslande. Det är ju döden, kan man säga, men jag föreställer mig en harmoni som rymmer litet liv och medvetenhet. Denna längtan, denna känsla synes mig vara nästan utan ondska: jag hyser inte förakt eller avund mot dem som har nått frid (eller rättare mera frid) och inte heller mot dem som lever utan denna längtan till frid. Att en sådan längtan eller ångest, ett sådant jagande efter frid anknyter till religiös benägenhet är väl säkert. De som har den mycket starkare än jag klarar sig kanske inte utan tro i en mera religiös mening, de verkliga atleterna på området blir väl galna. Många människor, kanske de flesta, tycks leva utan en längtan av denna art; det är inte lätt att ens vid intima samtal nå klarhet på den punkten.

GÖTEBORGS HANDELSTIDNING HADE NYLIGEN en trevlig artikel av Erik Lundberg (en ung lärare, inte professorn) om läsning av Marx' »Kapitalet». Lundberg ställde sig efter genomgång av boken tvivlande till frågan om någon verkligen läst den (utom översättarna). Jag gjorde mig samma fråga då jag för omkring trettio år sedan portionsvis pinade mig igenom ungefär halva boken – att den delvis, såsom i ofta citerade beskrivningar av den engelska industrialismen, är fängslande, hindrar inte att det mesta är svåruthärdligt. Mitt svar på frågan är, i varje fall för Sveriges del, snarast negativt. Det talas om att Hjalmar Branting alltid hade »Kapitalet» i portföljen, men hans skrifter tyder på mycket begränsad kunskap; greppet att alltid föra med sig en bok tyder, som min och många andras erfarenhet visar, snarast på att man inte står ut med att läsa den, har samvetskval över detta och hoppas på en sinnesändring som aldrig kommer. Mina många samtal med svenska socialister, inte minst akademiker, tyder på att jag genom att ha läst halva boken ligger väl framme. Lundberg tycks utgå från att översättarna (i Sandlers edition) läst boken. Det är med säkerhet fel, om därmed menas att någon av dem läst hela boken. Jag läste tillräckligt mycket för att slå fast att vissa av Marx' kärnfraser i skilda delar av översättningen är återgivna på helt olika sätt.

Saken är blott alltför naturlig. Det kommunistiska manifestet är kort och glänsande, en del andra småskrifter är också lättlästa och briljanta. Varför då läsa »Kapitalet», denna långa, ledsamma bok, som till råga på allt måste skapa tvivel på Marx' auktoritet och framför allt på de små, enkla och entydiga skrifternas renlärighet i förhållande till det ryktbara »Kapitalet»?

Den 22 april 1969 reste vi till Israel och stannade där till den 5 maj; större delen av tiden var vi tillsammans med Gerds syster Vera, som med entusiasm för första gången upplevde Israel. Mina intryck och iakttagelser från resan har jag redan skrivit om och skall inte upprepa mig. Det var vår fjärde Israelresa – förut 1957, 1959 och 1966 – och jag kände samma värme, samma kärlek, kan jag lugnt säga, som tidigare. Den väsentliga orsaken till detta är jag inte riktigt på det klara med. Jag tror dock, som jag ofta förklarat i föredrag och skrifter, att föreningen av rationalism och mystik, av kritisk skepsis och ovillkorlig hängivelse fängslar mig som ett ideal, vilket jag alltid drömt om men aldrig kunnat själv förverkliga. Namnen och berättelserna från barndomens läsning bidrar självfallet till att ge skimmer över dagens verklighet, men det viktigaste är att uppleva denna vilja, detta mod, denna förtröstan utan religiös eller ideologisk dogmatik.

Vi reste som vanligt omkring i det lilla landet och besökte en rad orter i de nyligen ockuperade områdena. Samtalen med politiker, vetenskapsmän och militärer var som alltid givande; Israel styres ännu, såvitt jag förstår, mer än något annat land av en elit, av människor som varit förföljda och lever i en halvt omedveten ångest för framtiden, men som känner sig ha valt sitt öde och vilkas hänförelse besegrar ängslan och genomskådande. Läget kan bli ett annat då den äldre invandrargruppen försvinner och framför allt om faran utifrån försvagas eller helt upphör. Men det är freden och friden man måste längta efter, även på bekostnad av spänningen och storheten.

Det formella syftet med denna resa var att delta i invigningen av en »lund» (i själva verket en skog på tiotusen träd) som bekostats genom en insamling i Sverige till Gerds och min heder. Skogen, eller rättare den skog som nu skulle anläggas, låg i en öde trakt i Judéen, ungefär mitt emellan Jerusalem och Tel Aviv. Vi for efter en väl-

komstlunch dit i bilar, fyrtio eller femtio personer, och samlades på några bänkar, med trädplantor att inviga bredvid oss och i bakgrunden berg och skogar så långt ögat nådde. Några israeliska dignitärer höll tal och likaså den svenske ambassadören Bo Siegbahn – exceptionellt välinformerad och starkt engagerad. Då jag talade, med Gerd vid min sida, kände jag några minuter gripenhet och glömska av mig själv. Vår skog var i närheten av Simsons och Delilas möten, och jag kunde börja med att jag, utan att vara en hjälte som Simson, funnit en bättre Delila. Då jag talat en stund, överfölls jag av en rädsla som blivit vanemässig vid föredrag om Israel sedan flera år – rädsla för att falla i gråt. Rörelsen kommer över mig som ett slag, jag måste hejda mig i skräck för att snyftande rusa från talarstolen. Nu skulle det inte hända, tänkte jag – och plötsligt, en minut före slutet, var jag där igen. Tystnad, oro, ängsliga ögonkast, en och annan näsduk på kvinnoögon. Men det gick, jag började igen och – som vanligt – fick jag extra applåder för de återhållna tårarna. Men de för mig pinsamma ögonblicken tycks ha haft verkan för framtiden; jag har inte upprepat mitt »Israelgrepp», som jag kallar det sedan rörelsen efter en stund förbytts i lättnad och ett slags muntert lättsinne.

UNDER ETT PAR VECKOR I SOMMAR har vi läst om det mesta av Hjalmar Söderberg – för tredje eller fjärde gången – i anslutning till Bure Holmbäcks avhandling. Jag var glad att finna att den första svenska romanförfattare som jag blev förtjust i på egen hand fortfarande fängslar mig så starkt. Men då »Den allvarsamma leken» förklaras vara en av de få stora svenska kärleksromanerna – vilket jag en gång också tyckte – kan jag inte instämma. Konkurrensen är, åtminstone från den tiden, obetydlig, men jag kan inte se boken som en »stor» kärleksroman. Den synes mig matt i allt som rör kärleken-erotiken, längtan, svartsjukan, brytningen mellan äktenskapet och lidelsen för Lydia, pinan över den älskades otrohet. Att nå fram till Taunitzer See, heter det i en fras som följt mig mer än femtio år, men jag tycker inte att Taunitzer See finns i boken. Förklaringen är kanske, som någon antytt, att Söderberg visserligen kände något av kärlekens hetta då han började boken, men inte kunde uppleva den igen då han skrev sitt manuskript färdigt. Boken blir ett uppkok på gamla och förtorkade känslor. Ibland frågar jag mig rent av om den inte är skriven mera i äckel än i kärlek, med de obligatoriska arrangemangen som slitet staffage. Till de detaljer som gör det intrycket hör den berömda kärleksmåltiden hos Lydia, där nykteristen och vegetarianen Maria von Platen bjuds på revbensspjäll och Sauternes, en konstig kombination som bör vara prövande även för mera robusta konsumenter. I andra och tidigare böcker är passionen så stark och frisk att den ännu griper, så i »Doktor Glas» och »Gertrud». Det vore roligt om någon efter Reins och Holmbäcks upptäckter använde den nu klarlagda personliga bakgrunden för att bygga upp en annan konstruktion. Vi längtar också att lära känna Söderbergs båda hustrur och att se honom i helfigur. Det var en festlig nyhet då Maria von Platen fördes fram på scenen, men de gjorda fynden får inte, som så lätt händer, prägla hela bilden av Söderberg.

Kärleksromaner är som sagt inte en svensk specialitet. Vi satt några stycken för många år sedan i debatt om de största kärleksromanerna. De flesta vi nämnde, mest franska, är välkända. Jag skall här blott nämna tre författare i genren, som enligt min erfarenhet inte är så allmänt bekanta men, tror jag, förtjänar att vara det: Eugène Fromentin, Raymond Radiquet och Pierre Drieu la Rochelle.

Nyare svensk litteratur känner jag inte tillräckligt, men tror att några noveller av Lars Ahlin och Per Olof Sundman hör till de stora numren.

Ett år före Söderbergsrepetitionen i sommar läste jag om »Historietter» i anslutning till Reidar Ekners spännande bok »En sällsam gemenskap». Särskilt intresserad blev jag av den påverkan från Baudelaires »Petits poèmes en prose» – översatt av Erik Blomberg (»Prosadikter», 1957) – som Ekner trodde sig finna i Hjalmar Söderbergs »Historietter». Man har tidigare, tilldels utan tvivel på goda skäl, betonat Söderbergs beroende av en rad författare: jag själv har i detta sammanhang, liksom många andra, främst tänkt på Maupassant, med novellen »Pälsen» som den mest slående illustrationen. Ekner ansluter sig till uppfattningen att man hos Söderberg finner ett stort antal reminiscenser eller påverkningar från andra, men drar som något nytt fram Baudelaires inflytande och stöder sig härvid på en mängd skäl av olika typ; bland annat nämner han att två av historietterna – »En herrelös hund» och »Mardröm» – först publicerades under rubriken »Två dikter på prosa».

Läsningen av Ekner drev mig att läsa om de båda skrifterna av Baudelaire och Söderberg, den sistnämnda för femte eller sjätte gången. Det blev en stor upplevelse.

Att »Historietter» är ett mästerverk, en av de stora böckerna i svensk litteratur, blev klarare för mig än tidigare. Jag blev övertygad om att Ekner hade rätt, och att de bästa sakerna i »Historietter» – där finns också några lustigheter och kåserier av andra klass – knappast är tänkbara utan bekantskap med, ja inlevelse i Baudelaire. Mitt mest sensationella intryck var emellertid att »Historietter» i

stort sett är en bättre bok än Baudelaires prosapoem, att man hos Söderberg finner det centrala i mera precis och fulländad form än hos Baudelaire. Den sistnämnde verkade rent av litet matt och slapp, läst efter »Historietter».

Skälen, delvis antydda av Ekner – som emellertid inte gör någon kvalitativ jämförelse – kan jag redovisa med några ord. Det finns drag av sentimentalitet, självömkan och en vid sidan av skissernas tankegång stående religiös övertygelse, eller försök till övertygelse, hos Baudelaire som helt, eller nästan helt, saknas hos Söderberg. I de mest baudelaireska historietterna, såsom »Sotarfrun», »Historieläraren», »Registratorn», »Skuggan», »Gycklaren» och framför allt »Mardröm» och »En herrelös hund», är Söderberg lika genomskådande, bitter och förtvivlad som sin store läromästare, men han pekar inte på några utvägar ur eländet, han leker inte stoiker eller hjälte och söker inte reträtt hos Gud eller evigheten eller förintelsen. Det är en stramare men – tycks det – lika plågad man som Baudelaire vi möter, plågad av vad livet innebär, vad ödet tillåter, av sin egen känsla av halvhet och svaghet.

Tanken går för mig vidare till Söderbergs diktning över huvud. Jag tror, liksom Ekner åtminstone snuddar vid, att vi trots allt underskattat Söderberg, att de gamla klichéerna försenad åttitalist, realist, skeptiker, stilist lurat oss att se Söderberg med en smula löje, överlägsenhet, brist på allvar. Jag tar ett typiskt citat från Bo Bergman, Söderbergs gode vän, som efter hans död skrivit mycket om honom, ytterst välvilligt, men just »välvilligt», en smula von oben. Citatet lyder:

»Det är inom novellistiken han nått mästerskapet genom sin suggestiva förening av kvickhet och charm, tungsinne och snabb iakttagelseförmåga.»

På liknande sätt talar Erik Hjalmar Linder om Söderbergs »livssyn med sin rationalism, sitt skeptiska leende, sin begränsning av perspektivet och sin livsångest».

Allt detta är mycket älskvärt, men är det inte också en aning orättvist nedsättande? Söderberg var besatt av medkänsla och pas-

sion; på äldre dagar visade han det genom att – kanske mer än någon annan stor svensk författare – vara helt upptagen av sin skräck för och sitt hat emot det nazistiska Tyskland, en upptagenhet som inte stannade vid symboliska berättelser eller högstämda dikter från fjärran utan krävde kunskap om fakta och mynnade ut i konkreta och våldsamma fördömanden. Och den mannen kallas nästan ständigt skeptiker! Söderberg var en sökare efter mening, klarhet, frälsning – han fann ingenting eller mycket litet, men är det inte lika bra, lika inspirerande som att fångas av fraser och drömbilder? Söderberg var en förtvivlad människa – vad ordet livsångest verkar litet och bohemtrevligt – som i bok efter bok, inte minst i »Historietter», meddelar sin förtvivlan med ett minimum av koketteri, sjuk trivsel och ögonkast till publiken.

Det är möjligt att Bo Bergman och andra inte sett detta riktigt klart därför att de umgicks med Söderberg, enligt många uppgifter en behaglig sällskapsmänniska och ofta en muntergök (liksom Baudelaire på lediga stunder i yngre dar). Men vi som läser Söderberg utan att kunna bedras av hans gemytlighet borde förstå det.

Alltnog: läs om de båda mästerverken av Baudelaire och Söderberg. Det är inte en lång glädje, tre eller fyra timmar med tid för passande funderingar, men det är en intensiv njutning – en sådan som en läsande människa inte finner varje år.

GENOM VÅR HEMHJÄLP, som kommer till oss några timmar varje dag utom söndagar, följer vi i detalj en arbetarfamiljs liv. Josette, nu trettioåtta år ganmal, är en skönhet av vad vi kallar italiensk typ, uppträder med en grace och finess som jag inte sett hos många societetsdamer, pratar med Gerd men också med mig intelligent och nyanserat om alla händelser hemma – sjukdomar, dödsfall, bröllop, aborter, konflikter – och är nog mera totalt obildad än någon annan människa jag träffat i den åldern. Hon läser aldrig en bok, sällan en tidning, ser några minuter om dagen på TV, arbetar ständigt men längtar att få prata om sina bekymmer och sina glädjeämnen. Hon har neurasteniska drag, är ofta sjuk – migrän, magbesvär, neuralgier – och tror sig ännu oftare vara sjuk, men är samtidigt livlig, glad och kokett. Hon är »troende» men inte »praktiserande» katolik, går alltså aldrig i kyrkan och tänker, det kan jag svära på efter alla samtal, inte ett ögonblick på sin tro. Hon vet ingenting om politik och har röstat blott en gång, på de Gaulle efter strejkerna och ockupationerna sommaren 1968. I går inkvarterade Gerd mig en halvtimme hos Josette för att besöka en sömmerska; hon bjöd på ett glas vin och vi samtalade om hennes familj och hennes kattor. Hon bor i ett gammalt hus med fyra eller fem rum, trädgård och djur, mest höns och kaniner. Mannen har gjort reparationer, allt är snyggt och prydligt, med dusch, kylskåp och tvättmaskin. Liksom Gerd är hon »houseproud» och de båda kvinnornas samtal om möbler och mat och husliga kriser är ett fågelkvitter av stillhet och ljus.

Josettes man är murare, inte en arbetsgivare med medhjälpare, en entreprenör, utan en enkel arbetare, som är anställd av en liten entreprenör med en eller två medhjälpare. Han säger aldrig någonting, klagar Josette, han jobbar under fritiden med huset, djuren och trädgården. Han är också envis som synden, påstår hon, en av de vanligaste anklagelserna i äktenskap. Men framför allt är han god som guld, »bon comme le pain». Han är för vek för att döda ett hus-

djur, och det är Josette som utan olust slaktar en kanin eller en höna till söndagsmiddagen. Religiöst och politiskt är mannen likgiltig men han har regelbundet röstat på de Gaulle; våra få samtal har varit innehållslösa. Erotiken, någon gång berörd i samtal med Gerd, och maten ger behag och glädje åt deras tillvaro. Förrätt, varmrätt, ost och frukt till lunchen, soppa, en stuvning, ost och frukt till middagen, massor av bröd, mellan en och två flaskor vin om dagen för mannen – Josette dricker nästan ingenting. Så en stund framför TV och sedan den breda gemensamma sängen.

Nästan varje dag kommer bulletiner om situationer och händelser. En tvist med en kamrat till mannen, som leder till brytning, en nybyggnad som hotar brunnsvattnet, en katt som sprungit till skogs med sin enda skonade unge, krångel med p-piller, läkarbesök. Mannen har ont i en tå, och vi skaffar läkemedel från Sverige; Josette blir trött på gnället och säger till mig: »Monsieur, nu har jag blivit så elak att jag inte längre frågar honom hur han mår»; häromdagen fick vi höra att smärtorna är borta.

De båda makarna träffar nästan bara familjemedlemmar. En flicka på sexton år är det enda barnet. Hon skall avancera socialt och går i en av nunnor ledd handelsskola; hon har sista året blivit en skönhet och är utsatt för manliga närmanden; hennes dygd bevakas noggrannare än en svensk familjeflickas för sextio år sedan. Både Josettes och hennes mans föräldrar har vi träffat några gånger; de har en älskvärdhet och ett slags förnämitet i uppträdandet som gör att jag, enligt pappas terminologi, känner mig som en bondkanin. Nu är Josettes mor död, och hennes far, lika gammal som jag, bor hos dottern och svärsonen med en folkpension av tvåhundra kronor i månaden. Hans intressen är sprit, religion och den döda hustrun. Jag sänder honom ibland ett par flaskor vin, men han är kort hållen och kontrolleras på tillställningar av dottern – »annars super han sig full, monsieur, och det har vi för mycket besvär av», förklarar Josette då jag ber för honom. Kyrkan blir ofta hans tillflykt, och hans tro, hans upptagenhet av tankar på död och frälsning tycks bli allt starkare. Han känner ånger mot den döda hustrun och slutar sin

dag med att kyssa hennes fotografi och vinka till henne då sömnen närmar sig. Andra släktingar skymtar i bakgrunden. De träffas vid helger, på bröllop och begravningar. Matens kvantitet och kvalitet är otroliga; karlarna berusar sig långsamt och i regel måttligt och kvinnorna sköter om dem. Men trots allt får vi vid samtal med Josettes familj och hennes släktingar alltid samma intryck av värdighet, sammanhållning och stil. Vid samtal slås jag av känsligheten och nyanseringen utan spår av sentimentalitet. Kanske är en grupp som denna ett kuriosum även i Frankrike.

MED TANKE PÅ DEN DÖDA HUSTRUN skriver Alan Paton i sina memoarer:

> I hemlighet yvdes jag över att ha sett dig gråta. Vilka barn vi är, alltid vill vi bli älskade, alltid vill vi höra att vi är älskade! Men att älska och bli älskad gottgör allting, gottgör smärtan och frustreringen och lidandet och till och med åsynen av lidande. Sådan vara den läxa livet lärde mig.

Patons ord känner jag helt som mina egna. Kärleken är det stora, ojämförliga värdet i mitt liv. Leenden, goda blickar, smekningar, ögonblick av trygg hängivelse, tårar och försoning, ängslan vid en sjukbädd, det är minnen som binder hop livet och någon gång gör det möjligt att se det i ljus och lycka.

Men Patons ord lockar till analys och kommentarer. Hur uppstår denna kärlek och denna kult av kärleken? Vad innebär den? Är den »god» eller »ond» i sitt inflytande på vårt liv i övrigt, på vår hållning till människor utanför trollkretsen?

För mig – och, tror jag, för de allra flesta i samma läge – är barndomens erfarenhet grundläggande. Beroendet av, samhörigheten med modern är det första steget. Vid en viss grad av värme och intimitet blir denna upplevelse avgörande för livet – i andra fall är upplevelsen svag och blir i varje fall inte ett mönster för livet. Jag kan inte tänka mig en sådan kärlek utan anspråk på ömsesidighet, företräde, monopol. Det är inte fråga om en kärlek till Gud eller till människorna, utan en kärlek till och från en enda människa. Som barn frågade jag mamma om hon inte älskade mig mer än någon annan, och hon svarade ja; hon gav min syster – och kanske min far – motsvarande osanna försäkran. Den kärlek jag talar om hör alltså ihop med egoism och egocentricitet, med tävlan och avund, med kravet på och känslan av ett privilegium.

Frågan om denna barnakärlek eller moderskärlek är färgad av sexualitet synes mig vara av ringa intresse; jag skulle snarast svara ja

på frågan, eftersom det är svårt att skilja mellan sexualitet och vitalitet överhuvud. Erotiken vidgar och stärker den kärlek det här gäller, och ett äktenskap i trohet blir alltså dess fullkomning. Kärlekslös eller låt oss säga nästan kärlekslös erotik är vanlig, men föreningen av erotik och kärlek är för mig otänkbar utan den monopolism, eller det krav på monopolism, som jag nyss berört. Många människor anser sig tydligen kunna leva i stark gemenskap och erotisk obundenhet; för mig är erotiken så starkt sammanknuten med kärleken att en sådan klyvning verkar konstlad eller omöjlig.

Kärleken i denna min mening kan med fog kritiseras som antisocial, självisk, isolationistisk. För mig är sådan kritik absurd, därför att kärleken synes mig vara det enda stora värdet, den enda ljusstrålen i eländet. Må världen gå åt helvete, om min kärlek får leva – det är förvisso inte någon sats att bygga samhällsarbete på, men en hederlig bekännelse. Och likväl visar just Patons exempel att en förening av kärleken sådan jag nyss talat om den med social känsla och passion för olyckliga människor är möjlig. Vad jag skulle önska är att min känsla av kärlek förenades med litet mera »andraklasskärlek», med mera värme och medkänsla mot andra.

Jag tillfogar här den artikel som jag senare skrev om Alan Patons memoarer. Den gör det klarare vad jag menar.

Alan Paton, född 1903 i en borgerlig anglikansk familj i Natal, blev omkring 1950 världsberömd som författaren till två böcker om rasfrågan i Sydafrika: »På lösan sand» och »Järnhård är lagen». Ingen annan sydafrikansk författare har, såvitt jag vet, med samma pregnans och samma behärskade lidelse skildrat rasförtrycket i Sydafrika och dess inverkan på både förtryckarnas och de förtrycktas karaktär och hållning.

Nu har Paton utgivit en kort memoarbok, »Hymn till en älskad». Den är, som titeln anger, främst ägnad minnet av hustrun som dog 1967, men den ger också en överblick av Patons liv och verksamhet överhuvud och bilder av den utveckling som Sydafrika undergått de senaste fyrtio åren.

Paton har varit besatt av två känslor. Den ena är viljan att ändra sydafrikansk politik och de vitas beteendemönster, att mildra och småningom förinta rasförtrycket i hemlandet. Efter en avlagd akademisk grad var Paton några år lärare men blev redan vid ett par och trettio års ålder genom inskridande av den relativt liberale ministern Jan Hofmeyr chef för en uppfostringsanstalt, som omfattade sjuhundra negerpojkar fram till omkring tjugo års ålder. På denna anstalt, Diepkloof, i Transvaal utförde Paton ett märkligt arbete, som i memoarerna skildras ingående och sakligt, nästan utan all självbelåtenhet.

Då Paton kom till anstalten var behandlingen av negerpojkarna ohyggligt hård: ständiga uppställningar eller »parader» för att fastställa om någon flytt, ett strängt och i detalj övervakat arbete, fjorton timmars inspärrning om dagen i sovrum som var överfulla och där de mest elementära hygieniska möjligheter saknades. Paton genomförde under Hofmeyrs beskydd successivt stora reformer: pojkarna fick längre fritid, deras arbete blev en rimlig yrkesutbildning, den nattliga inspärrningen avskaffades, man ordnade lekar, tävlingar och annan fritidssysselsättning, införde en viss grad av självstyrelse, frigav internerna inom så kort tid som möjligt.

Resultatet blev, som även andra än Paton omvittnat, att pojkarna alltmera sällan sökte fly från anstalten, att de trivdes och arbetade med glädje och att de efter straff- eller uppfostringstidens slut kunde få relativt hyggliga anställningar. Då nationalistpartiet kom till makten 1948 avskaffades denna av boerledarna hatade »liberalism», och uppfostran till total underkastelse för de svartas del genomfördes på alla områden som ett led i apartheidspolitikens ideologi.

Från den sociala verksamheten övergick Paton alltmera till politisk förkunnelse. I de förutnämnda böckerna och flera andra skrifter kritiserade Paton direkt och indirekt den sydafrikanska raspolitiken och kom åtminstone under några år att utanför landet framstå som den främste målsmannen för utjämning mellan raserna till framtida likställighet. Han blev en av det på 1940-talet bildade liberala partiets främsta propagandister och under ett par år partiets

ordförande, naturligtvis utan att bli medlem av parlamentet eller få någon officiell ställning.

Då förtrycket hårdnade drabbades även Paton. Han utsattes för trakasserier och husundersökningar, 1960 indrogs hans pass och därmed hans möjlighet att resa utomlands; 1967 förbjöds det liberala partiet. Dessförinnan hade Paton publicerat ett både litterärt och vetenskapligt betydande arbete, som utgör ett monument över den spirande äldre liberalismen i Sydafrika: en stor biografi över vännen och läraren Jan Hofmeyr.

Alan Paton var besatt av kärlek till sina undertryckta landsmän. Han var också, och det har blivit klart först genom denna memoar, besatt av kärlek till en enda människa, sin hustru Dorrie. De båda träffades första gången redan 1925. Dorrie, som var sex år äldre än Alan, var då gift med en annan; Alan, tydligen en exceptionellt oskyldig och renhjärtad ung man, blev förälskad i henne utan tankar på en förbindelse eller ett äktenskap. Kort därefter dog Dorries man, och efter ett skede av blyga och osäkra närmanden i den härskande puritanismens tecken blev Alan och Dorrie gifta år 1928.

Titeln på memoarboken innebär att det är en hymn till, ett slags åkallan av den efter fyrtio års samliv bortgångna hustrun. Det är bilden av kärleksförhållandet och främst av Alans kärlek till Dorrie som ger boken dess storhet. Jag vet mig aldrig i en memoarbok ha läst en så naken, okonstlad och gripande skildring av ett långt äktenskapligt förhållande, där kärleken i form av erotik, längtan och ömhet ständigt, eller låt oss säga nästan ständigt, tycks ha behärskat de älskande. En del erinringar om tvister och kriser, om ljusa återseenden och lycklig förening, om skräck inför sjukdomen och den kommande skilsmässan bildar den hymn om vilken boktiteln talar. Det finns också episoder vilkas återberättande ger ett intryck av trivialitet, småsinthet och kanske någon gång primitivitet. Det är en viss enkelhet över Paton, en brist på skepsis och analys, men denna brist är kanske en förutsättning för den renhet och ärlighet som uppbär denna skildring av passion och gemenskap.

Paton är religiös, mera självfallet och okritiskt religiös än hustrun

synes ha varit. Vad hans religion innebär, får man inte närmare reda på. Den håller enligt anglikansk tradition starkt på det rituella; en beskrivning av de båda makarnas sista gemensamma nattvard präglas av oskuld och fromhet. Det väsentliga i Patons religiösa hållning tycks vara att han tror på »det godas» universella seger under ledning av en avlägsen, gudomlig härskare; han drömmer om ett liv efter detta i Guds och hustruns närhet men väjer tillbaka för all konkret och oroande spekulation. Man tvivlar dock inte på att den religiösa hållningen ger honom något av trygghet, mod, ovillkorlig bundenhet vid en politiskt och rasmässigt liberal ideologi samt en förtröstan och lycka som ger honom förmåga att bära nederlag och lidanden.

För sexton år sedan mötte jag Paton i Botha's Hill, fem mil från Natals huvudstad Durban. Han arbetade då i ett rekonvalescenthem för ett sjuttiotal pojkar och vuxna män – alla negrer. Verksamheten kunde fortsätta genom att Paton skänkt hemmet en stor del av förtjänsten på sin första roman. Om mitt intryck av Paton skrev jag då några rader, som jag här återger:

> Då han går omkring på anstalten, skämtar med männen och leker med pojkarna, verkar han ivrig och vänlig utan koketteri eller nedlåtenhet; för en gångs skull ser vi vita behandla svarta utan ens det grand av översitteri, som ger själva välviljan ett stänk av förtryck. Den stuga, där Paton bor med sin hustru, är enkel på gränsen till torftighet; de leriga fotavtrycken fortsätter i sängkammare och skrivrum. Inte ett ord av sentimentalitet, självömkan eller beklagande av miljön – allt är naturligt, inriktat på saken. Han svarar eftersinnande, intelligent och uppriktigt; inga flotta fraser, ingen profetton, ingen konflikt mellan självhävdelse och ödmjukhet, ingen tanke på den berömmelse han vunnit. Jag tycker mig aldrig förr ha mött en sådan självförglömmelse.

Denna bild av Paton blir starkare och intimare då jag läser hans memoarbok, hans hymn till den älskade.

DÅ JAG SOM BARN, kanske tio år, en gång följde pappa och mamma på besök hos min förmögna morbror, upptäckte jag under namnskylten en liten plakett med orden: »Medlem av föreningen för välgörenhetens ordnande.» På min fråga om meningen med detta svarade pappa, att det var ett sätt att avvisa allt tiggeri; man betalade fem kronor om året till föreningen och betonade genom skylten att välgörenhet i mera direkt, personlig och oordnad form inte kunde påräknas. Jag såg senare skylten ganska ofta på dörren till bättre våningar på Östermalm. Nu är det sedan länge slut på föreningen*, tiggeriet har blivit mindre vanligt och det sägs ofta att välgörenhet har blivit obehövlig.

Många människors hållning i vår tid påminner om de gamla skyltarna. De är medlemmar av ett slags förening för världens ordnande, för mänskligheten väl, och blir därmed frigjorda från kravet på individuell hygglighet – för att begagna det ord som kommit att ersätta det alltför högtidliga och fordrande ordet godhet. Ofta anses det rent av orättfärdigt att göra något för enskilda eller små grupper, därför att man på detta sätt motverkar revolutionen eller frälsningen i stor stil.

Denna utväg är naturligtvis inte ny. Den har alltid skymtat i religiösa och politiska väckelser. Den enskildes lidanden blir av ringa intresse, om en himmel eller en ny guldålder står att vinna genom gudstro eller politisk övertygelse. Men kanske framträder denna alibism särskilt klart i våra dagar, därför att motsättningen mellan en utopiskt färgad framtidstro och likgiltigheten för den enskilda

* Ovanstående notis bör i ett hänseende korrigeras. Föreningen för välgörenhetens ordnande är inte, som jag trott mig veta, upplöst utan finns fortfarande, och dess verksamhet torde enligt auktoritativa uppgifter alltjämt vara av värde. För min tankegång i notisen spelar detta ingen roll, men en rättelse tycks i alla fall vara påkallad.

människan förstärkts av sekulariseringen. Mer eller mindre söker vi alla skydd i föreställningar om kompensationer eller förbättringar för kommande släkten eller åtminstone i undvikande av pinsam kontakt med de svårast trängda ibland oss. Men det finns temperaturstegringar även i helvetet, och vi bör inte gömma oss i föreningen för välgörenhetens ordnande.

VÅR VÄN ELSA BJÖRKMAN-GOLDSCHMIDTS BIOGRAFI över Elsa Brändström blev i stora delar en upplevelse för oss båda. Barndomsbilderna från Linköping tjusade i sin fräscha glädje och erinrade mig om mitt eget liv vid samma ålder på en något lägre social nivå. Elsa Brändström, som jag aldrig sett och snarast tänkt på med ett visst obehag som perfekt i helgongenren, blev i denna teckning en människa som jag tycker mig känna nära och håller mycket av. Jag jämför henne ofta med den heliga Teresa av Avila, som jag några år tidigare fängslats av. De personifierar, tycks det mig, med utomordentlig skärpa två typer av godhet – eller kärlek – i förening med fromhet.

Hos Elsa Brändström nåddes fulländningen i fråga om hjälpsamhet, självuppoffring och medkänsla tillsynes utan några svårigheter. Hon var född med de stora gåvorna och kunde bruka dem utan ansträngning och anspänning så snart hon ställdes inför kravet att sätta in sin egen person. Godheten sammanknöts med en vilja att klara upp situationer, att styra och ordna, och genom detta drag av härskare blev hennes arbete effektivt och hon själv en auktoritet; Sibiriens ängel var tillika en myndig husmoder eller general. Fromhet och förtröstan gav henne småningom en starkare medvetenhet i godheten, kom kanske snarast som helgelse av det utförda verket.

Den heliga Teresa hade det svårare. Hennes i biografierna refererade berättelser om försök och misslyckanden, framsteg och återfall under strävan efter gemenskap med Gud blir ibland nästan olidliga med sin melodi av längtan och klagan, förhoppningar och förtvivlan. Medan Elsa Brändström genast blev segrare, var segrare till sin natur, var Teresas väg till triumfen tung av nederlag och misströstan. Vad de nådde var kanske ungefär detsamma – tillit, självuppgivelse och därmed ett slags självbelåtenhet utan tarvlighet – även om det finns drag av extas och hysteri över Teresas fromhet, som saknas hos Elsa Brändström.

Hos några kvinnor tycker jag mig ha funnit något av den från föresatser och beräkning fria innerliga godheten, som Elsa Björkman-Goldschmidt – kanske till en viss grad i omedvetet självporträtterande – lyckas skildra hos Elsa Brändström. Något liknande känner jag mig aldrig ha mött hos en man. Beror det på den sexuella skillnaden? Antingen så att med det moderliga följer en förmåga av villkorslöst, oreflekterat och intimt deltagande, som karlar inte kan åstadkomma. Eller så att jag som man inte kan förnimma och uppskatta motsvarande förmåga hos andra män.

I SLUTET AV JULI DELTOG JAG, enligt ett på våren givet löfte, i ett möte som några kristliga danska organisationer anordnade på en folkhögskola nära Ringsted. Mötet hölls i anslutning till den stora ekumeniska konferensen i Uppsala och ansågs vara ett slags bihang eller komplement till denna konferens (mini-Uppsala). Jag skulle uppträda som enda representant för förnekelsen i kretsen av troende. Jag hade sagt ja i en känsla av att det vore fegt att inte stå för sin mening. Jag var besluten att klart precisera min ståndpunkt utan att tala om religiösa behov och tendenser, trots de religiösa anlag – för att använda Tor Andræs formulering – som jag otvivelaktigt har. Det har ofta äcklat mig att många politiker, även sådana som synes vara märkvärdigt fria från alla andliga och moraliska anfäktelser, i taktikens tecken talar om sitt intresse för och sin olyckliga längtan till religionen.

Då vi före mitt föredrag träffade några koryféer bland inbjudarna, stärktes detta mitt beslut. Av en tillfällighet tycktes dessa personer tillhöra den värsta kristna typen: säkra och trygga bevarare av himmelrikets nycklar, pansrade mot kritik genom en nyteologi som obesvärat skyfflade mellan symbolism och enkelt försanthållande – med boyscoutgrepp och antydningar om munter sensualism som krona på verket. Jag tänkte på några prästerliga vänner, särskilt i Sydafrika, som inger respekt och tillgivenhet genom sin oro och osäkerhet, som tvivlar på sin egen tro och framför allt på sin förmåga att vara denna tro värdiga.

Mitt föredrag för de kanske femhundra mötesdeltagarna blev alltså en kritik av verklighetsföreställningar och värderingar i kristendomen och framför allt – under anslutning till Butterfield – av de kristna kyrkornas historiska insatser, med framhävande av hur både protestantiska och katolska ledare understött fascism och nazism i Italien och Tyskland. Jag började med en erinran om en föreläsningsserie på 1930-talet. Jag hade då kritiskt analyserat skilda po-

litiska ideologier och slutade med ungefär dessa satser: ni är kanske förvånade att dessa system kunnat fängsla och leda människorna, men de är snarast snusförnuftiga och rimliga i jämförelse med de bilder av människan och hennes historia som religionerna ger oss.

Säkert har jag hållit sämre föredrag, men aldrig har jag uppträtt inför en kyligare publik. Intet tack, snåla applåder, dystra ansikten. Efter en hastig lunch bröt vi upp. Jag fick snart dåligt samvete. Försöket att tala utan varje kurtis av publiken ledde till en ensidighet som närmade sig det oärliga. Men när jag tänker på det glada kristna svamlet kring oss, kan jag inte känna någon djupare ånger.

Den första boken av Stalins dotter, Svetlana Allilujeva, läste jag för två år sedan i USA. Den gjorde inte något starkt intryck på mig; kanske påverkades jag negativt av den ofantliga reklamen och det ofta ytterst överdrivna berömmet. Nu har vi läst Svetlanas andra bok, »Ett enda år», berättelsen om hur hon reste från Ryssland till Indien och sedan hoppade av genom att fly till Europa och därefter bosätta sig i Amerika. Gerd läste boken först och var så entusiastisk att hon nödvändigt ville läsa om den för mig. Jag är glad över att jag drevs att träffa Svetlana en gång till. Boken synes mig både mänskligt fängslande och politiskt betydande.

Svetlanas värme, impulsivitet och självfallna uppriktighet är grundvalen för denna uppskattning. Man tror att hon tänkt och känt allt det hon talar om, att hon är en av dessa naturgoda och ömma människor som möter i de stora ryska romanerna. Bristen på skärpa och kunskap i de religiösa och politiska reflexionerna blir sällan oroande, det är äktheten och anspråkslösheten som räddar dem. Det enda jag har svårt att förstå, som Svetlana trots alla försök inte synes mig ha förmåga att förklara, är att hon kunde överge de älskade barnen. Jag tvivlar inte på att hennes känslor och motiv är ärligt beskrivna, kanske betonar hon kärleken till barnen med en av ängslan och längtan betingad överdrift som gör flykten svårförståelig. Det är möjligt att begäret att komma bort från det ryska fängelset under en tid så helt dominerade henne, att oron för de närmaste fördunklades i det avgörande skedet.

Politiskt synes mig boken riktig därför att den med sådan kraft och inlevelse visar oss skillnaden mellan den hårda diktaturstaten och den fria världen. Den skillnaden är för människor i ett land, där medborgerlig frihet och en hög grad av rättssäkerhet är naturliga, inte lätt att känslomässigt begripa, även om den lätt går att så att säga språkligt förklara. Även för politiskt medvetna resenärer i en diktaturstat är det svårt att fatta vad det gäller: den officiella upp-

visningen tyder på glad enighet, de rädda och förtryckta vågar ingenting säga, det yttre livet ger snarast intrycket att det går till ungefär som hemma hos oss. Svenska tidningsmän, kunniga och respektabla, reste i fascismens Italien och Hitlers Tyskland utan att observera något ohyggligt och förskräckande; jag har träffat goda demokrater som under månader i Sydafrika visserligen iakttagit en viss segregation men inte haft en aning om förtryckets grymhet och totalitet; såvitt jag vet har nästan ingen svensk journalist eller författare kunnat ge en realistisk bild av hur det ryska tyranniet upplevs av människor i farozonen, utan har tvärtom kunnat resa kors och tvärs och bara funnit belåtenhet. En diktatur som nått en viss stadga och precision är nästan undandragen iakttagelser av denna intima och konkreta art.

En reservation bör här göras. Det skräckvälde Svetlana skildrar drabbar åtminstone i lugna tider endast en liten minoritet inom de »högre» grupperna: ämbetsmän, partifunktionärer, författare, lärare och andra personer över det sociala och kulturella genomsnittet. Det är osannolikt att en rysk arbetare lever i samma ängslan som de kretsar i vilka Svetlana rörde sig. Men i kritiska skeden, då de maktägande vill genomdriva en stor förändring eller känner sig hotade av yttre och inre fiender, kan skräckväldet, såsom särskilt tyska och ryska erfarenheter visar, slå ned på eller bli ett aktuellt hot för miljoner. (Frågan klargörs utmärkt i den anonyma boken »Moskva 1969», som jag läst senare.)

De svårigheter för iakttagaren som jag här berört tror jag mig, om också i begränsad omfattning, själv ha upplevt under studier i Italien på 1920-talet och i Tyskland på 1930-talet samt, om också i långt mindre grad, vid en resa i Sydafrika 1953. De personer, främst intellektuella, ämbetsmän och politiker, som jag talade med ville inte berätta om vad de och andra gått igenom, vad de fruktade för, vad som förmådde dem att utåt anpassa sig. Jag hade läst mycket om de regimer jag studerade men det var en annan sak att få en levande och konkret bild. Att jag småningom tyckte mig få en sådan bild, berodde på att en del människor, som jag kände sedan gammalt eller

som var så förtvivlade och förbittrade att de inte kunde hålla tyst, började berätta för mig – deras lättnad över att få tala ut var lika hemsk och gripande som deras fruktan för att göra det. Undertryckandet av den medborgerliga friheten, maktkoncentrationen hos en eller några få, propagandans ensidighet och totalitet – allt detta kan man lära känna i en väldig vetenskaplig litteratur. Men för att förstå godtycket och brutaliteten som följer med den oinskränkta makten, och den dagliga skräcken som många känner inför den oansvariga och nyckfulla statliga gudens bud och straff, behövs den personliga upplevelsen. Här har Svetlana gjort en av de stora insatserna.

FÖR NÅGRA DAGAR SEDAN KOM MONSIEUR Z. på besök. Han är den främste av de hantverkare som för några år sedan reparerade vårt hus, en kanske fyrtioårig man, intelligent, öppen, med något lekfullt och fräckt i blicken; vid våra samtal markerade han politisk och religiös nihilism och antydde gärna att han hade smuggling över den italienska gränsen som en lukrativ binäring. Då han ville ge mig ett knogjärn i present för att jag skulle kunna försvara huset verkade han mera förvånad än irriterad över mitt avböjande svar. Liksom alla de tio hantverkare som deltog i reparationen var Z. helt fri från komplex i uppträdandet; den naturliga känslan av likställighet hörde till umgängets behag.

Nu kom Z. för att bjuda oss på frukostmiddag påföljande söndag – i går – med anledning av de båda barnens, en nioårig pojkes och en tioårig flickas, konfirmation. Jag bjöd på en drink och vi började prata. Då jag så diskret som möjligt uttryckte en viss förvåning över att han lät konfirmera sin barn, svarade han: »Ja, det är ju galenskaper men man måste låta fruntimren råda.» Han nämnde samtidigt att två av dessa fruntimmer, svärmodern och en svägerska, väntade i hans bil utanför villan, och vi bad honom bjuda in de båda damerna att delta i cocktailen. Samtalet kom fortfarande att gälla konfirmationen. Vi fick en liten uppvisning i den religiösa antiklerikalism som jag förut inte sällan mött bland katoliker. Svärmodern och svägerskan sade sig vara troende och fann konfirmationen nödvändig. Men då jag förde talet på präster, verkade de nästan hatfulla mot Guds tjänare. Präster var, med ett och annat undantag, skojare som dels sökte förtjäna så mycket som möjligt vid alla förrättningar, dels förföra alla kvinnor i omgivningen. »Om en präst kommer på besök och husfadern inte är hemma, törs man inte släppa in honom, han jagar ensamma kvinnor som räven jagar hönsen.» Men, förklarade de fromma damerna, prästens medverkan vid en konfirmation var ju oundgängligen nödvändig.

I går gick vi alltså vid tvåtiden, utrustade med passande presenter, till konfirmationsfesten. Den försiggick i Z:s ytterst enkla hem på två eller tre rum, främst en matsal. Gästerna var omkring fyrtio hantverkare, några tjänstemän och handlande, nästan alla släktingar. Cocktails intogs först på den lilla bakgården mellan fallfärdiga hyreshus; trängseln var stor men ingenting fattades – det fanns inte bara sherry, campari och olika sorters vermut utan också whisky. Middagen var fantastisk, med de små bleka och tysta konfirmanderna som av alla övergivna hedersgäster. Först ett ofantligt smörgåsbord, minst ett tiotal kalla rätter, sedan inkokt lax, kalvstek, kyckling, ost, frukt, tårtor, krokan, alltså sju eller åtta särskilt serverade rätter. Röda och vita viner, champagne. Men det var lika tråkigt som på den värsta svenska middag, dock utan tal. De samtal vi hörde på eller deltog i gällde mest maten, framför allt att det var för mycket och att man måste få ont i magen (levern) dagen efter. Vi var de enda utlänningarna och socialt säkert de högsta hönsen i korgen, men behandlades till vår glada förvåning som alla andra. Vår dåliga franska gjorde kanske att vi hade det särskilt tråkigt, men skillnaden kan inte ha varit stor. Vid femtiden, då krokanen kom in, stod vi inte ut längre och tog avsked med ursäkten att vi väntade gäster. Kanske blev det roligare sedan, i varje fall större berusning.

Middagen var tydligen en ceremoni, med ansamlingen av mat som det centrala inslaget. Konfirmationsfesten är inom denna socialgrupp den största högtiden av alla – till och med bröllop och begravningar är sekundära, försäkrar man mig. Det mest slående i tillställningen var att varje hänsyftning på den andliga bakgrunden till det omättliga ätandet och drickandet saknades. I Sverige tycks det i liknande sammanhang vara brukligt att någon, helst prästen, säger något vackert, om också generat och förljuget, om att man egentligen festar för själens skull och till Guds ära.

OLLE HOLMBERG har i »Tankar i en husvagn» format en av de bästa aforismer jag känner: döden kommer som en befriare – från dödsfruktan. Den passar så bra på mig själv att jag blev irriterad och avundsjuk vid läsningen. Den belyser det vettlösa i att ständigt gå i fruktan för upphörandet. Men den hjälper naturligtvis inte. Jag vill inte bli befriad till priset att inte vara. Och nästan alla känner detsamma, även om de inte är professionella fruktare. Ännu en stund på jorden, det är allas bön nästan hur pinsam den stunden än är. Här hjälper bara gift eller religion – och även religionen tycks ha svårt att klara saken.

I BÖRJAN AV ÅR 1969 kände jag mig hopplös, kanske mer än förr eller senare. Då vi fick höra talas om en läkare i Salzburg som skulle ha hittat på en ny och verksam kur för min sjukdom, var det naturligt att göra ett försök med honom. I februari var vi tre veckor i Salzburg och gick igenom den omtalade kuren. Ungefär fyra timmar varje dag, mellan 8 och 12, var vi hos läkaren. Två gånger under denna tid inkallades jag för en serie injektioner. Behandlingen var inte smärtsam, men ytterligt tröttsam. Läkaren var utan tvivel i god tro, men hans lösa prat och professionella optimism var en pina. Efter de tre veckorna ansåg sig läkaren kunna konstatera en förbättring, men den kunde inte observeras av mig och inte heller av de läkare som vi senare tillfrågade.

Senare under året har jag undersökts dels av en skicklig svensk läkare, dels av en berömd specialist i Israel, vars genomgång av ögonen är den ojämförligt grundligaste jag varit med om. De båda läkarna anser att jag inte blir sämre, eller i varje fall mycket sämre, och att jag inte heller, med de medel som nu står till buds, kan bli bättre. Samma besked har jag från specialister i Amerika, som tillfrågats av min vän Tore Tallroth. Man arbetar, sägs det, på flera håll med maculadegenerationens problem men har inte funnit något botemedel, vare sig i form av medikament eller operation; det är tänkbart att man finner på något nytt, och jag fantiserar ofta om den möjligheten.

Under sommaren och hösten 1969 tillstötte andra ålderskrämpor, som jag inte skall stanna vid, främst en reumatism eller artritis eller vad det nu är som gör det svårt att gå utan att var femte minut eller oftare uppsöka en sittplats.

Ytterligare två notiser kring sjukdomen från mera saklig eller teknisk synpunkt. Vid ett besök i Stockholm i september fick jag veta – vilket ingen läkare sagt mig – att De Blindas Förening låter tala in böcker på band, som jämte en bandspelare utlånas åt synskada-

de. Staten ger frikostiga bidrag till verksamheten, och all hjälp man får är kostnadsfri. De intalade böckerna är många tusen, såvitt jag förstår valda med skicklighet och omsorg; skönlitteratur, memoarer, vetenskap – inte bara populärvetenskap – från alla skilda områden. Det är en storartad hjälp för de 15 000–20 000 människor som i Sverige är i samma, eller sämre, läge än jag. För mig har bandspelningen, som det liksom högläsningen tar en tid att vänja sig vid, varit en tillflykt av oskattbart värde.

Då jag första gången för nära ett år sedan uppmanades att lägga mig till med en vit käpp för att få större chanser i trafiken, blev jag obehagligt berörd. Det var att definitivt inregistrera sig bland de blinda, att ständigt förkunna sitt lyte för främmande människor. Men nu har jag anskaffat den vita käppen och är glad över den. Jag går på gatorna med en helt annan trygghet än för några månader sedan. Det är visserligen något förnedrande att ständigt förevisa sitt elände, att liksom be om nåd vid varje steg utanför huset. Men man vinner inte bara i trygghet, utan i medvetenhet om mänsklig välvilja. Den vita käppen blir en olyckans statussymbol, mera värdefull än ordnar och kraschaner, med vädjan till vänlighet och medkänsla, inte till respekt och kryperi. Jag blir snart stolt över min vita käpp: den framkallar godhet, liksom slagrutan sägs finna vatten.

Bland de yttre tecknen på sjukdom eller lyte tycks mig den vita käppen ha en särställning, som det inte är alldeles lätt att förstå. Hörluren och även knappen i örat väcker i motsats till käppen irritation och löje; kanske beror det på att dålig hörsel är så pass vanlig bland gamla människor att den ter sig mera komisk än beklagansvärd och att vi nästan alltid kan klara problemet genom att tala högt (alltför högt, om vi både vill hjälpa och nedsätta). Rullstolen och kryckorna framhäver så starkt den fysiska deformiteten att vi gärna känner obehag likaväl som medkänsla. Blindheten har lytets prestige utan dessa otrevliga biprodukter; den blinde ser normal ut, men vi vet att han lever i ett inre fängelse, och det finns ingen möjlighet att med röst eller åthävor slå sönder gallret.

UNDER SENASTE TIDEN har jag läst en rad brevsamlingar av betydande författare, Strindbergs brev från mitten av 1890-talet – den senast publicerade samlingen – Bo Bergmans och Hjalmar Söderbergs brevväxling, de likaledes nyligen utgivna breven mellan Heinrich och Thomas Mann och mellan Thomas Mann och Hermann Hesse. Olikheterna i stil, hållning och tendens mellan dessa aktstycken är så stora, att de vid en läsning i följd blir nästan mera fängslande än sakuppgifter och situationsbilder. Jag skall stanna ett ögonblick vid dessa jämförelser från starkt begränsade synpunkter.

Strindbergs brev står i en klass för sig genom att de är så direkta, så omedelbara. De ger mera intrycket av tal än skrift. Författaren önskar något konkret – oftast hjälp med pengar, publicering av artiklar, nya förbindelser – och hans hänvändelser präglas helt av syftet; breven är i den meningen rationella, trots alla konstigheter och galenskaper. Men syftet medför inte att breven blir tillgjorda eller falska i någon djupare mening. Skryt och vädjanden till medkänslan finns där men ivern, spänningen, upphetsningen ger ett överväldigande intryck av ärlighet. Strindbergs intensitet gör att man tror på honom, inte på hans uppgifter alltid, men på att han själv trodde på vad han skrev i skrivandets ögonblick.

Det märkligaste i Bergmans och Söderbergs brevväxling är väl den nästan obrottsligt uppehållna trivialiteten. Några få brev från ungdomen är så till vida ett undantag som de i sexuella ting yppar en överraskande grovhet – kanske ändrades tonen under de följande tjugofem, trettio åren, men jag har aldrig skrivit eller från mina långt ifrån puritanska vänner fått brev av denna »ungkarlstyp». Sedan skrev de båda intima vännerna, ofta skilda långa tider, under årtionden brev med nästan ingenting om känslor, fantasier och upplevelser: man tackar för sist, planerar nya sammanträffanden, ger meddelanden om sjukdomar och familj, klagar över trötthet och ledsnad: inga nödrop, inga upptäckter i glädje, inte ens förtal av ge-

mensamma vänner och ovänner. Naturligtvis finns det några undantag, särskilt i Söderbergs brev kring nazismen, men de är både få och i regel av ringa intresse. Läsaren blir tacksam då Söderberg en gång rycker upp sig och riktar vettlösa anklagelser för förräderi mot vännen. Brevens torftighet visar att de båda vännerna var ointresserade av detta slags skrivarbete, att de inte tänkte på publicering; man misstänker också att »den gamla vänskapen» blivit en konvention och att det fanns en aldrig redovisad kyla och kritik bakom de vänliga hälsningarna. Vad Bo Bergman efter Söderbergs död skrivit om vännen förstärker denna bild av deras relationer; kanske uppstod en motsättning bland annat därför att Bergman fick officiell prestige och ständigt goda recensioner utan ett stort rykte, medan Söderberg vann en bred uppskattning under angrepp och skandaler. Att två så begåvade män kunde skriva så mycket och tråkigt till varann är i alla händelser det mest intressanta i brevväxlingen.

Bergman och Söderberg skrev naturligtvis inte med Strindbergs spontanitet och iver, tvärtom, men utan försök att vara djupsinniga eller kvicka. I fråga om bröderna Mann och Hesse ligger det helt annorlunda till. Med undantag av ett par ungdomsbrev från Thomas Mann till brodern – Heinrichs brev från denna tid är förkomna – möter vi här en uppvisning av bildning, självfullhet och idealism. Det finns mycket av sakligt intresse i breven, särskilt då det gäller bröderna Manns politiska utveckling. Men stil och reflektioner domineras av det högtidligt allvarliga, ansvarstyngda och förkunnande. Brevskrivarna framför sina budskap om Tysklands och världens faror och frälsning i abstrakta ordalag, välformade och ofta utsökta, men så utan konkretion att de knappast blir begripliga; det talas om den tyska anden som är ädel men lätt förd på villospår, om frihet och rättfärdighet utan försök till analys och precision. Långa meningar, konstrika och invecklade, aldrig ett ögonblick av spänning, skvaller eller skämt; till och med hälsningarna till familjen formuleras preciöst och seriöst. Självbelåtenheten är så stor att den snarare föder vemod över andras enfald än glädje över den egna klokheten.

Man står på koturnen i sitt ornat av litterära överstepräster, dystert blickande på menigheten i klagan och profetia. Thomas' ryktbara ironi framträder endast i tonfall som antyder att förkunnaren, trots sitt redovisade djupsinne, står över förkunnelsen. Jag är i regel allergisk mot prat om nationalkaraktärer, men här överväldigas jag av »tyskheten», av ett idealistiskt odlat dunkel genom alltför mycket och alltför vördnadsfullt studium av högstämd och suddig filosofi. Det verkar som om brevskrivarna inte kunde tänka annat än i en av Kant, Hegel, Schopenhauer och Nietzsche inspirerad och till en helhet sammansmält jargong.

Detta skrivsätt, som kommer en att längta till Bergmans och Söderbergs trivialiteter, förklaras väl delvis av att skribenterna skrivit inte till goda vänner utan för eftervärlden, att breven är avsedda att ingå i den litterära kvarlåtenskapen. Alla tre är ständigt medvetna om sin storhet, och de ömsesidiga geniförklaringarna överflödar. Men det snille som kom dem att skriva lysande romaner fanns det här ingen användning för och de sökte sannolikt att undvika karaktäristiker och berättelser som kunde vara användbara för det egentliga litterära arbetet. En förklaring är kanske också att det stora flertalet brev skrevs under skeden då vad som hände i Tyskland och världen framtvang en mobilisering av allmänt betraktande och förutsägande. Men inriktningen och tonfallet förblir likartade sedan de yttre händelsernas tryck lättat och helhetsintrycket blir att dessa tre stora författare inte kunde meddela sig med sina vänner på annat sätt.

* *
*

Det sakliga innehållet i de senast nämnda brevsamlingarna har jag nyligen refererat och diskuterat. Brevsamlingarnas titel är »Thomas Mann–Heinrich Mann, Briefwechsel 1900–1949» (S. Fischer Verlag) samt »Hermann Hesse–Thomas Mann, Briefwechsel» (Suhrkamp Verlag–S. Fischer Verlag). Thomas Manns brev har förut i

stor omfattning publicerats, men de nu utkomna samlingarna ger i huvudsak nytt stoff. Brevväxlingen mellan bröderna Mann är visserligen inte fullständig – Heinrich Manns brev saknas fram till 1917 – men den ger dock i stort sett en bild av brödernas relationer. Jag skall först stanna vid denna brevsamling fram till nazismens framträdande; längre fram skall jag gå in på de tre författarnas brev under och efter nazismen. Flertalet brev berör den politiska situationen, och det är främst dessa brev som jag på några punkter skall referera och diskutera.

Bröderna Mann var länge inte bara intima vänner utan också nära befryndade som författare; åldersskillnaden var obetydlig (Heinrich var född 1871, Thomas år 1875) och med kort mellanrum gjorde de båda sina debuter som författare. En del av de tidigare novellerna särskilt från Italien är så pass lika i uppbyggnad och tankegång, att en ordinär läsare stundom knappast kan skilja de båda författarna åt. De levde långa tider tillsammans, bl. a. ett och ett halvt år i Italien, och Thomas Mann skriver senare om detta skede av »bohemeri och overklighet» som de tillsammans genomlevt. Under 1900-talet, redan före första världskriget, blir vissa motsättningar tydliga. Heinrich blev radikal, och i några av hans böcker, såsom »Jakten efter kärlek» och »Den lilla staden», förenas en kritik av överhetsstaten som förebådar »Undersåten» med demokratiska och allmänt radikala uttalanden. Thomas Mann förblev »opolitisk», en skildrare av »livet i dess förföriska banalitet» och framför allt av den ensamhet, det främlingskap och den ångest som subtila, särpräglade och utvalda människor känner inför detta liv. I ett par brev vänder sig Thomas Mann mot radikala idéer, man kan säga mot politik över huvud, och beklagar i detta sammanhang »utvecklingen av din världsåskådning i liberal riktning». I det citerade brevet av den 27 februari 1904 förklarar sig Thomas Mann sakna allt intresse för »politisk frihet» och frågar sig, om inte den storslagna ryska litteraturen blivit möjlig just genom politisk ofrihet. I ett brev den 30 september 1909 riktar han sig likaledes mot Heinrich Manns antydningar om att demokrati skulle fostra betydande människor och

ha något sammanhang med rättfärdighet. Men någon nationalism i ordets ordinära mening märks inte i Thomas Manns brev under dessa år. Med vanlig blandning av självbelåtenhet och självironi beskriver han i ett brev av den 24 april 1912, hur han genom intriger och relationer lyckats bli frikallad från militärtjänst.

Några brev under denna tid tyder emellertid på att Thomas Mann känner en viss avund mot brodern och dennes framgångar och rent av tänkte sig att brodern var den överlägsne författaren. Ett ytterst märkligt brev av denna tid är från den 8 november 1913. Thomas Mann klagar här i allmänna ordalag över tidens, landets och sitt eget elände. Han säger sig vara mera intresserad av broderns arbeten än av sina egna och undrar, om Heinrich i »Undersåten» – som han då höll på att skriva – skulle finna en utväg för människorna. Mest egenartad är en självkritik, som såvitt jag vet är ensamstående i Thomas Manns skrifter och brev: »Jag är utsliten, tror jag, och skulle sannolikt aldrig ha blivit skriftställare. 'Buddenbrooks' var en 'Bürgerbuch' och passar inte det tjugonde århundradet. 'Tonio Kröger' var bara gråtmild (larmoyant), 'Hans kunglig höghet' fåfäng (eitel), 'Döden i Venedig' halvbildad och falsk. Dessa är mina sista insikter och en tröst för dödsbädden.»

Under kriget skärptes motsättningen mellan Heinrich och Thomas, och följden blev en långvarig fiendskap. Heinrich fullföljde sin radikala linje från förkrigstiden och blev, så långt censuren tillät det, en kritiker av den odemokratiska regimen, av nationalismen och annektionsplanerna; särskilt i en essay om Zola år 1915 angrep han de nationella och opolitiska författarna på ett sätt som gjorde Thomas förbittrad. Thomas' utveckling var den motsatta. I en rad skrifter framträdde han som en av den tyska politikens mest extrema försvarare och lyckades i denna hårda konkurrens hedra sig och bli ett av de främsta språkrören för kejsardömet och dess expansionism. Han försvarade överfallet på Belgien, annektionsplanerna, dödandet av Edith Cavell och förenade detta försvar med hätska angrepp på ententen och de tyska demokrater som inte helt följde regeringslinjen. Motiveringen till denna extremism har jag i

annat sammanhang mera utförligt sökt beskriva. Här skall jag blott betona att Thomas Mann alltigenom anknöt till sin tidigare opolitiska eller apolitiska hållning; han kan sägas ha framställt sitt politiska engagemang som en fortsättning av den opolitiska linjen. Konstgreppet möjliggjordes delvis genom att en rad centrala ord användes i skilda betydelser men framför allt genom en egenartad omkastning av perspektivet. Förut hade Thomas Mann skilt mellan borgarna, de förnöjda och stillsamt arbetande människorna, och undantagsmänniskorna, övermänniskorna, de olyckliga diktarna och tänkarna som Thomas Buddenbrook, Tonio Kröger och Gustav von Aschenbach. Nu blev västmakternas folk borgare med en tillsats av ytligt politiskt och ideologiskt tänkande i »civilisationslitteratörernas» gestalt; tyskarna blev de utvalda, musikaliska, djupsinniga, mystiska, grubblande. Litet schematiskt kan det sägas att Thomas Mann gjort om Tyskland och tyskarna efter sitt eget beläte; alla tyskar blev Thomas Mann. Och som kontrast och fiende till tyskheten ställdes »civilisationslitteratören» Heinrich Mann. År 1918 strax före krigets slut utkom de två böcker som klarast representerade de båda brödernas motsatta ståndpunkter: Heinrich Manns »Undersåten» och Thomas Manns »Betrachtungen eines Unpolitischen».

Motsättningen ledde snart till personlig fiendskap. Brevväxlingen upphörde och ersattes av ömsesidiga angrepp, i regel i kamouflerad form, i tidningar och tidskrifter. Båda bröderna beskyllde varandra för opportunism och lycksökeri; det är svårt att inte finna Heinrichs anklagelse starkast motiverad. Den 30 december 1917 skrev Heinrich ett brev som måste uppfattas som ett försoningsförsök, men Thomas svarade den 3 januari 1918: »att mitt uppträdande under kriget varit 'extremt' är osant. Ditt uppträdande var det intill det helt avskyvärda.»

Efter krigets slut fortsatte Heinrich Mann i en alltmer omfattande verksamhet som journalist och essayist på samma linjer som förut. Jag har inte funnit någon uppgift om vilket parti han tillhörde eller röstade på men uppenbart är att hans åskådning skiftade mellan

demokratisk liberalism, socialism och tendenser till kommunism. Thomas svängde ännu en gång, liksom många tyskar av nationalistisk och monarkistisk observans under kriget. Han inte bara godtog republiken och demokratin utan prisade den nya regimen som den ideala statsformen. Men den principiella »opolitiska» ståndpunkten lyckades han bevara. I sitt av ordlekar, reservationer och otydligheter fyllda tal till den tyska republiken 1922 motiverade han sin hållning; grundtanken synes vara att det var möjligt att förena det inre livet med offentlig verksamhet, musik och politik, kultur och stat; de gamla mästarna Schopenhauer och Nietzsche smältes samman med demokratins ideologer och diktare, i första rummet amerikanen Walt Whitman.

Därmed var vänskap de båda bröderna emellan ånyo möjlig. Den första försoningsgesten kom denna gång från Thomas Mann, som den 31 januari 1922 skickade brodern blommor på födelsedagen med orden: »Det är tunga dagar som ligger bakom oss, men nu har vi kommit över berget och kan gå lättare – tillsammans, om du känner så i ditt hjärta, liksom jag själv.» Den återknutna verksamheten var förblivande. Före nazismen var Heinrich ojämförligt mer politiskt aktiv än Thomas, men avsevärda meningsbrytningar tycks inte ha förekommit dem emellan. I de nya upplagorna av Heinrichs essay om Zola och av Thomas' »Betrachtungen eines Unpolitischen», båda utkomna 1922, har ändringar gjorts som särskilt innebär en mildring av de hårda, ömsesidiga omdömen som funnits i tidigare upplagor.

Det bör tilläggas att Thomas Mann i många senare brev och uttalanden berört »Betrachtungen eines Unpolitischen». Han presenterar en blandning av ursäkter, avståndstaganden och försvar, ofta i den s. k. ironiska stil som markerar överlägsenhet även mot egna uttalanden och ger honom en air av att stå högre än hela den debatt i vilken han deltar. I flera brev hävdar han att hans ställningstagande under första världskriget var betingat av hans »nordisk-protestantiska» hållning och av hans etiska individualism, som vid ett tillfälle ställs i motsättning till broderns »romansk-katolska» inställning

och aktivistiska vilja. I ett brev av år 1922 till Bertram skriver han att »Betrachtungen» var för honom »en krigsprodukt i vilken jag idag finner mycket likgiltigt och ohållbart, men vars apolitiska humanitet endast grovt missförstånd kan tolka som ett utslag av reaktionärt tänkande»; han tillägger att talet till den tyska republiken är en direkt fortsättning på »Betrachtungen» – ett av Thomas Manns mest häpnadsväckande påståenden. I »Kultur und Sozialismus» från slutet av 1920-talet kommer en helt annan tolkning: »Betrachtungen» var »en reträttfäktning i stor stil, levererad i full insikt om dess hopplöshet och alltså icke utan ädelmod, levererad till och med i insikt om det själsligt osunda och omoraliska i all sympati med det som är vigt åt döden». Det passionerade försvaret av kejsardömet, nationalismen, erövringarna, skulle alltså ha varit motiverat av en känsla av att allt detta var dömt till undergång – ordet »häpnadsväckande», som jag nyss använde, verkar nästan för svagt som karaktäristik av dessa rader. I ett brev till Hesse den 25 november 1945 förklarar Thomas Mann däremot, att han beklagar och inte vill förneka att han under första världskriget försvarat »den anti-revolutionära och anti-civilisatoriska tyskheten». Men senare, den 8 februari 1947, skrev Mann till Hesse, att han liksom Goethe visserligen ändrat åsikter men inte sinnelag och att han med varm övertygelse i »Betrachtungen» försvarat »en protestantisk-romantisk, o- och anti-politisk tyskhet».

Brevväxlingen mellan Heinrich och Thomas Mann fortsatte med långa mellanrum, som delvis berodde på att de bodde tillsammans eller nära varandra, till Heinrichs död 1949. De relativt få breven efter nazismens maktövertagande är emellertid av begränsat intresse från politisk synpunkt. Bröderna var båda kritiska mot nazismen; de var under många år bosatta utanför Tyskland. Heinrich förde från början i tidningar och tidskrifter en hård kampanj mot nazismen; hans åsikter utvecklades, att döma av memoarerna och breven, i alltmer radikal riktning, och kort före sin död hade han om också efter stor tvekan beslutat sig för att bosätta sig i Östberlin.

Thomas Mann gjorde under nazismens första år uttalanden som antydde hans kritiska hållning, men till en öppen brytning med den nya regimen kom det först år 1936, då Manns förläggare blev tvungen att emigrera och han själv berövades sitt hedersdoktorat i Bonn. Efter brytningen distanserade emellertid Thomas snabbt sin broder som talesman för den tyska oppositionen utomlands och vann särskilt under sin långa vistelse i USA en bredare berömmelse än någonsin tidigare genom att uppträda som liberalismens och demokratins försvarare, ofta under den gamla apolitiska parollen om det inre livets primat. Vissa uttalanden tyder på att Thomas liksom brodern på senare år hade sympatier för kommunismen, och han angrep aldrig den ryska diktaturen på samma sätt som den tyska.

Brevväxlingen och Heinrich Manns memoarer tyder på att de båda brödernas vänskap stod fast även under detta skede, då Heinrichs rykte bleknade och Thomas i berömmelse och inkomster steg mot stjärnorna. Bröderna hyllade varandra i de mest storslagna vändningar på bemärkelsedagar och vid publiceringen av nya böcker. Någon enda gång märks hos Heinrich Mann en viss reservation, såsom då han i memoarerna skriver att Thomas' väsen »var att representera inte att förkasta», men i regel betygade han sin tillgivenhet och beundran på ett sätt som tyder på att han med jämnmod intog en sekundär plats och tidvis levde i ekonomiskt beroende av sin yngre broder. I ett brev den 19 maj 1945 synes Heinrich rent av godtaga den föreställning om den sanna tyskheten som Thomas framförde i skilda situationer. Heinrich citerar några rader i ett föredrag av Thomas: »det onda Tyskland, det är godheten, som gått vilse, det goda i olycka, skuldkänsla och undergång». Heinrich tillägger att denna grundtanke »i sin oförgätliga skärpa skulle rättfärdiga varje författare för hela livet».

Brevväxlingen mellan Hermann Hesse (f. 1877) och Thomas Mann började enligt den publicerade samlingen redan år 1910, men de ojämförligt flesta och viktigaste breven är från tiden för nazismens seger fram till Thomas' död 1955. Hesse hade redan under första

världskriget i avsky för kriget och den tyska regimen emigrerat till Schweiz och senare blivit schweizisk medborgare. Hans böcker var ännu mer än Thomas Manns inställda på det inre livet, med drag av mystik och längtan till stillhet och godhet – ett strålande uttryck är boken om Buddha – i förening med hat mot all hierarki och alla på över- och underordning byggda regimer. I »Glaspärlespelet» skisserar han sin utopi, en syntes av anarki och mänsklig gemenskap. Detta drömda samhälle Kastalien skymtar ofta i brevväxlingen mellan Hesse och Thomas Mann; Kastalien skulle, skrev Hesse, »mot maktens terror efter 1933 ställa ett oövervinneligt andligt absolutum».

Men Hesse var nära nog lika fientlig mot Weimarrepubliken som mot nazismen. I ett brev från slutet av december 1931 skrev Hesse, att han känner »missaktning för republiken, denna stat utan hållning och ande», att 1918 års omvälvning inte var någon verklig revolution; »domstolarna är orättfärdiga, ämbetsmännen likgiltiga, folket alldeles infantilt». På våren 1933 skrev Hesse: »Jag måste erkänna, att jag denna gång inte upplever händelserna i Tyskland så starkt som en gång under kriget och varken är orolig för Tyskland eller skäms för Tyskland utan egentligen är föga berörd.»

Under nazismens första år diskuterade Hesse och Mann ofta sin gemensamma situation: de var fiender till nazismen men hade inte öppet brutit med den och fick fortfarande sina böcker utgivna i Tyskland. I ett brev den 7 augusti 1934 klagar Mann över att hans tankar på nazismens ogärningar hindrar honom att arbeta ordentligt på sin roman. Han framkastar möjligheten av en politisk bekännelseskrift som skulle rädda honom ur samvetsnöden men slutar med att ställa saken på framtiden. I början av februari 1936 förklarar Mann: »Jag borde en gång klart bekänna färg, för allmänhetens skull, ty oklara föreställningar om mitt förhållande till Tredje riket är förhärskande, men också för min egen skull»; han tillägger – med tanke på en publicerad artikel – att han kanske gjort tillräckligt, även om vad han skrivit inte leder till en klar brytning med nazismen. Den 7 mars 1936 skriver Mann, att han inte ännu vill yttra sig

med större klarhet och »hoppas på ert överseende med min samvetseskapad». Hesse instämde i stort sett med dessa uttalanden. Några månader senare blev det emellertid nödvändigt för Mann att bekänna färg, och så skedde i brevet till universitetet i Bonn.

De tre diktare vilkas brevväxling här berörts kan sägas representera skilda attityder i diktarens hållning till politiken. För Heinrich Mann var författarskapet efter några år av »bohemeri och overklighet» ett medel att påverka den politiska ordningen, att ändra samhället i radikal eller socialistisk riktning, för honom som människa och diktare var den politiska aktionen ofrånkomlig. Thomas Mann representerar i många uttalanden den andra ytterligheten; det väsentliga var det inre livet, och det politiska engagemanget var en fara för detta liv, men i känsla av att försvara sitt elfenbenstorn drevs Thomas Mann ständigt till utfall för att bryta den politiska inringningen. Dessa utfall på skilda fronter gjorde honom i olika sammanhang till politisk aktör och propagandist, först i försvar av tysk konservatism och nationalism, sedan för att värja liberalism och demokrati; på senare år visade han också en viss förståelse för den kommunistiska diktaturen. Med tanke på Thomas Manns skrifter under första världskriget kunde det synas naturligt att han, om också med övliga reservationer och otydligheter, kunnat anse även nazismen acceptabel, och hans tvekan under de första Hitleråren tyder på en viss ambivalens – men Mann var vid denna tid starkt bunden av uttalanden under tio år, han fann säkerligen nazismen alltför vidrig för att kunna införas i det vanliga schemat; att hans hustru var judinna gjorde under alla förhållanden en omkastning omöjlig eller meningslös. Den som i praktiken närmast förverkligade Thomas Manns program var Hermann Hesse, som från kejsardömet fram till Bonnrepubliken förkastade de skiftande regimerna och gjorde endast få utflykter från det inre livet; den politiska uppfattning som präglar »Glaspärlespelet» var snarast en bekräftelse av Hesses apolitiska sinnelag. De tre författarnas arbeten klarlägger i stort sett deras hållning och deras medvetna motiv, men brevväxlingarna skärper bilden av motsättning och särprägel.

Reaktionerna inför min sjukdom påminner mig ibland om en episod hos Proust. Furst de Guermantes har just gjort sig färdig att gå på en mondän mottagning, då en vän kommer till honom och berättar att Swann, Guermantes' bästa vän, är döende. Om Guermantes vill träffa Swann än en gång måste han avstå från mottagningen och bege sig till vännen. Guermantes är mera lockad av festen än av sjukbesöket och klarar problemet med gott samvete. Swann har ju alltid varit överdrivet rädd om sin hälsa, säger han, det är naturligtvis överdrivet nu också; jag går till honom i morgon.

Detta spel kring sjukdom och död praktiserade Proust själv, inspirerad av sin egen långa och medvetna dödskamp. Det mest storartade exemplet, nyligen framdraget i en biografi om Prousts introduktör i societeten Robert de Montesquiou (baron de Charlus i romanen), gäller de båda vännernas sista dagar. De båda vännerna påstod att den andre låtsades vara sjuk och Proust förklarade inför meddelandet om Montesquious död, att uppgiften var ett av vännens vanliga påhitt för att imponera och mystifiera.

De reaktioner jag tänker på är inte så spektakulära, men av samma typ. Till en början hette det: »Ja, du har ju en lindrig sjukdom som snart blir bättre, jag har säkert starr, även om jag ännu ser bra, och det är en allvarlig sak.» Vid min försämring fortsatte de för mig uppmuntrande jämförelserna. »Du ser trappstegen utmärkt, jag är alltid rädd för att ramla.» »Du kan verkligen vara glad att du inte har det som X.» »Det är en ålderssjukdom som vi alla lider av och måste vänja oss vid.» Ett vanligt grepp är att efter en hastig fråga om mina ögon utförligt berätta om egna besvärligheter. Jag vill inte påstå att dessa konkurrenter och alibister är särskilt hårdhjärtade. Ibland är det fråga om en automatiskt verkande egocentricitet och oro för att känna medlidande, ibland om en tafatt vilja att trösta, ibland om ett slags skamkänsla inför det pinsamma. Hur ofta har jag inte själv uppträtt på detta sätt? Min kyla inför pappas svårigheter med hör-

sel, mage, rörlighet och även syn, och de tröstegrunder jag i dessa sammanhang serverade, generar mig tjugo år efteråt. Inför den kroniska sjukdomen söker vi skydd i hårdhet och förljugenhet.

Då skräckväldet under franska revolutionen kulminerade, antogs en lag enligt vilken en dödsdömd skulle avrättas inom tjugofyra timmar. Huvudmotivet var utan tvivel att man snabbt och säkert ville göra sig av med farliga politiska motståndare; en längre frist mellan domen och döden kunde leda till att de dömda befriades och rent av tog makten. Men lagen motiverades av många med humanitära skäl. Medkänslan måste, sade man, fordra att de dömda snarast undergick sitt straff och att alltså tiden av ångest inför giljotinen blev så kort som möjligt.

Av liknande skäl har man under senare tid kritiserat lagar och rättstillämpning i de amerikanska delstater där dödsstraffet finns kvar. Det dröjer ofta lång tid, ibland många år, mellan domen och exekutionen, därför att den dömde kan gå till högre instans, i vissa fall från stats- till unionsdomstolar, och därför att den rättsliga proceduren är invecklad och långsam. De regler som utformats för att öka rättssäkerheten och ge de anklagade maximalt skydd har, hävdas det, kommit att förlänga de dömdas plågotid och skärpt dödsstraffets hårdhet. Ett beryktat exempel är den mordsak som togs upp i Capotes bestseller »Med kallt blod»; här fick man i detalj följa de dödsdömda under de många åren mellan mordet och avrättningen.

Debatterna i Frankrike på 1790-talet och i USA under vår egen tid rörande den speciella frågan om tiden mellan dom och straff synes mig med särskild styrka visa att alla är medvetna om fasan inför döden, trots att de flesta förnekar dödsfruktan. Man har klart för sig att döden är det ojämförligt fruktansvärda, men lyckas stoppa undan tanken på den då tiden för förintelsen ännu är obestämd; om tidpunkten är bestämd blir fruktan överväldigande och alla förutsätter att så är fallet. Debatten om dödsstraffet över huvud utgår naturligtvis också från denna insikt, men här spelar andra faktorer in; själv blev jag, som många andra, övertygad motståndare till döds-

straffet genom en utredning av Johan Thyrén, som tycktes visa att straffet ur avskräckningssynpunkt var ineffektivt.

UNDER FÖRSTA TIDEN AV MIN SJUKDOM tänkte jag ofta att om det blir värre måste jag på ett helt annat sätt än tidigare söka tröst i spriten. Varför inte varje kväll uppleva en befrielse, en munterhet, en abandon, en upphöjelse av förtvivlan till tragik, hån och främlingskap, en tomhet utan smärta – detta kanske blott var en fråga om centiliter, och vad hade jag att förlora?

Men någon tendens i den riktningen har inte framträtt. Drinken före middagen, vinet och konjaken vid kaffet och Gerds läsning är glädjeämnen utan att stimulera till excesser. Varför jag visat denna »moral» – för att tala franskt – är oklart för mig. Att jag skulle plåga Gerd, att avlägsna mig från henne på denna väg är kanske det avgörande hindret, även om det inte fått rangen av medvetet och primärt motiv; om jag vore ensam, skulle jag kanske vara en helt annan. Jag tror också att jag genom ett långt liv av arbete och relativ behärskning kommit ifrån möjligheten till ett sådant förfall, och framför allt blivit främmande för den undergångsromantik som jag närmade mig för femtio år sedan. Då vi häromdagen läste Tito Collianders femte memoardel – lika gripande som de andra – slog det mig att hans Parisår, som jag förr skulle ha känt frändskap med, verkar nästan avskyvärda. Även om jag väl förstår att de för honom varit en av etapperna på den frälsningens väg som han haft kraft, tur och lyckligt anpassad andlighet att beträda.

Den första bok som jag läste genom bandspelare gällde den judiska religionen och var författad av den tidigare som överrabbin i Stockholm kände Marcus Ehrenpreis. Jag hade för länge sedan läst Ehrenpreis' memoarer med behållning. Skriften om den judiska läran är i det hela utmärkt, med ett minimum av propaganda och föga av den kollektiva självbelåtenhet som hör religionerna och ideologierna till. Men på en punkt var blandningen av ödmjukhet och högmod, svår att undvika i dylika sammanhang, grov och stötande. Judarna beskylldes ofta för högmod, sade Ehrenpreis, eftersom de ansåg sig vara Guds utvalda folk med kallelsen att förkunna den rätta läran. Beskyllningen förklarades emellertid oriktig; kallelsen från Gud förelåg utan tvivel, men den innebar stora ansträngningar och uppoffringar. Man skulle alltså, det var den inte direkt uttalade slutsatsen, dels beundra judarna som bärare av den rätta läran, dels ha medkänsla med dem för att de pålagts detta värv.

Något tidigare hade jag läst Axel Hägerströms i början av 1900-talet skrivna, först 1968 utgivna föreläsningar om Jesus. Här betonades den överlägsenhetskänsla i förening med intolerans som ingick i Jesu förkunnelse och handlande. Jesus predikade kärlek och fördragsamhet, men dessa känslor, denna hållning var mer eller mindre tydligt begränsade till dem som trodde på honom eller kunde väntas bli troende. Man borde söka älska sin ovän men inte fariséerna och hans fiender.

I SIN TREVLIGA OCH LÄRORIKA SAMLING KÅSERIER och betraktelser »Stjärnornas barn» har Olle Hammarlund några artiklar om läsning. Bland storläsarna nämns också jag själv, med anledning av de uppgifter om min bokkonsumtion som jag givit i memoarerna. Enligt dessa har jag under de senaste årtiondena läst omkring tvåhundra böcker om året, alltså ungefär en bok varannan dag; de två senaste åren är jag nere i halva den siffran. Åtskilliga läsare anser sig vara uppe i vida högre siffror.

En fråga är hur man läser. Några av mina bekanta läser, i vissa fall på grund av systematisk träning, avsevärt fortare än jag; de hinner på en timme flera sidor utan att hoppa över något. Andra når ännu finare resultat, men de snarare ögnar igenom än läser böckerna, de ser kanske halva antalet ord på en sida men får en god föreställning om innehållet. Betänkanden och utredningar blir väl i allmänhet lästa på det sättet. Att läsa lyrik, dramatik eller filosofi i den takten är väl för de flesta orimligt; ibland måste mesta tiden ägnas åt funderingar över meningen och fantasier kring det lästa. Min egen läsning har till större delen gällt relativt lättbegripliga saker: empiriska och historiska böcker kring politik, idéer och sociologi. Att läsa biografier och memoarer, studier över författningar och partier eller berättande romaner är inte särskilt ansträngande eller tidsödande. Kunskapsteori eller teoretisk nationalekonomi ligger på ett helt annat plan, och någonstans mitt emellan placerar jag de flesta politiska idéböcker, från Platon till Hegel, Marx och Max Weber.

Med tanke på arten av min läsning finner jag mina prestationer aktningsvärda, men inte på något sätt märkvärdiga. Genomsnittligt under trettio eller fyrtio år drygt 100 sidor, med låt oss säga 2 000 bokstäver på sidan, har varit dagens ranson. Det blir ungefär 40 000 sidor om året eller bortåt två miljoner sidor under min livstid. Min kurs i statskunskap fram till licentiaten beräknar jag till högst 50 000 sidor, min läsning för jur. kand. till hälften av detta. Men då

var det till stor del fråga om inlärning nästan utantill.

Denna läsning har tagit två à tre timmar om dagen. En riktig storläsare kan väl hinna dubbelt så mycket. Även en sådan läsare måste inskränka sig till några ämnesgrupper, ett litet urval av den allmänna litteraturen. Inom vetenskapen publiceras nuförtiden på några år lika mycket som under hela den föregående tiden. Jag kunde som licentiand läsa det mesta av värde inom mitt ämne; nu skulle jag på samma tid hinna blott en tiondel eller mindre. På detta sätt ökas den relativa okunnigheten med förfärande snabbhet även bland storläsarna.

Vi har med stor glädje läst Birger Sjöberg-Sällskapets årsbok. Karl Ragnar Gierow har lyckats att av sina ganska få och föga märkliga kontakter med Sjöberg skapa en fängslande helhet, fulländad av meddelandet att de båda författarna blir grannar på gravplatsen. Ingemar Wizelius' analys av Sjöbergs litterära hämningar är också ett mästerstycke. Till den uppsatsen frestas jag att göra några kommentarer.

Sjöbergs fiasko i skolan – har någon femteklassist slutat med så usla betyg? – och hans avsaknad av alla lärdomsmeriter präglade enligt Wizelius hans hållning och ambition som poet. Han kände sig osäker och rädd inför de »riktiga» poeterna, som på den tiden nästan genomgående hade akademisk examen eller åtminstone hade tagit studenten. Därför startade han med och fortsatte länge i en sentimentalt självironisk stil, som skulle vara ett skydd mot kritik och elaka jämförelser; om han inte tog sig själv på allvar skulle väl inte heller andra göra det. Framgången med Fridas visor drev honom att försöka sig i en högre stil, de nakna, bittra och förtvivlade bekännelserna i »Kriser och kransar». Det fruktade och väntade straffet för denna hybris kom omedelbart, då några vederbörligt meriterade diktare och kritiker klandrade Sjöberg för dålig syntax och svag logik. Sjöberg kastades tillbaka då han ville »vara sig själv» eller »ett högre själv» genom att gå från visorna till den stora dikten – den totala segern kom först efter hans död.

En kompletterande förklaring av Sjöbergs författarskap, som skymtar här och där i den rika litteraturen kring skalden, är att han förblev en i jämförelse med tidens respekterade författare ovanligt obildad man, och att detta förhållande alltigenom präglade hans produktion. Hans vänner var i regel illitterata och märkte inte någon iver att läsa hos den trevlige kamraten, hans kåserier och artiklar snuddar knappast vid litteratur. Vad man vet att han läste är aktningsvärt men inte mycket: några skådespel av Shakespeare, bi-

belställen, Dickens, naturligtvis »De tre musketörerna» och, som Gunnar Helén betonar, »Läsebok för folkskolan». Denna obildning kan ses som väsentlig för hans originalitet. Om Sjöberg levt med Baudelaire, Rilke och Ekelund hade han kanske skrivit lika betydande dikter, men det är osannolikt att nödropen blivit så nakna, hjälplösa, nästan oartikulerade och därigenom så gripande.

Liknande reflexioner kan göras om Abraham Lincolns läsning och talekonst. Att Lincolns skolgång var minimal – även för den tiden – och att hans juridiska studier var korta och slarviga är man ense om. Hans gamla vänner från Springfield hörde honom inte tala om böcker (däremot var han flitig tidningsläsare). Likväl har det ofta påstått att Lincoln måste ha haft ett slags hemlig bildning; han läste i smyg. För några år sedan slog en historiker ihjäl den myten. Lincoln läste sällan böcker; vad han med säkerhet kan sägas ha läst är Bibeln och en del Shakespeare – de böcker ur vilka den tidens politiker hämtade sina citat. Hans tal, eller rättare några av hans tal, blev storslagna genom direktheten, den frambrytande äkta passionen, det på en gång enkla och goda i tankarna. Vid gravarna i Gettysburg talade före Lincoln en mycket mera bildad och intellektuellt orienterad man, professorn och ambassadören Everett. Dennes tal, bortglömt och inte sällan förhånat, innehöll fina reflexioner och formuleringar men det tyngdes av lärda associationer och antydningar. Lincolns få ord, som blivit världslitteratur, var ett rop av smärta och förhoppning – ett väl enkelt tal, tyckte många efter Everetts glansnummer.

Jämförelsen mellan Lincoln och Sjöberg kan vidgas. Innan Lincoln undergick presidenturens formalisering – en process som aldrig helt lyckades – och Sjöberg drog sig undan i sorg och grubbel, var båda bland vänner och kamrater kända som sällskapsbröder och muntergökar. De spelade enmansteater, berättade roliga historier, älskade upptåg och utklädning, spred glädje och fest inom en krets som ingen kunde misstänka för andlighet och djupsinne. Den aggressiva gemytligheten firade triumfer bland advokaterna i Springfield likaväl som bland affärsherrarna i Hälsingborg. Om skämten

och narrspelet var ett skydd mot ensamhet och ängslan vet man inte; säkert är att det fanns ångest och mörker hos dem båda. Det är, synes det mig, överdrivet att i sådana fall tala om en märkvärdig kluvenhet eller motsägelse; världen vimlar av muntra prissar med förtvivlan i hjärtat.

En framstående socialdemokratisk akademiker yttrade för ett par år sedan att den som höll på en sak skulle vara redo att dö för den. Så var det i varje fall, antydde han, förr i tiden, i hans ungdom, nu tycktes den revolutionära eller i en viss fråga engagerade ungdomen inte vara beredd till sådana offer. Det var, kan man väl utan tvekan påstå, ett vettlöst uttalande. Att hålla på en sak, att ha en bestämd ståndpunkt, har varit vanligt och med upplysning och debatt blivit allt vanligare, men att vara redo att dö för den saken, att ens ta någon stor risk för att främja den, har varit ytterst ovanligt. Att gå ut som frivillig i ett krig som man funnit rättfärdigt, att söka döda en person vars undanröjande man ansett vara i nationens eller mänskligheten intresse – sådana handlingar har utförts eller vågats av några få – ofta i en blandning av idealism, förtvivlan och förfall, medan den stora majoriteten, eller rättare sagt nästan alla, hellre levat vidare i förtryck och förbittring eller stillsamt missnöje än att våga det liv som varit deras dyrbara och älskade egendom.

Det nämnda yttrandet mottogs emellertid, såvitt jag kunnat finna, med en viss respekt, i varje fall inte med ett hånskratt. En påtaglig förklaring är att uttalandet var riktat mot den ungdom som genom demonstrationer och andra aktioner protesterade mot USA:s Vietnampolitik. Varför skulle de inte riskera livet som frivilliga i stället för att skrika i Stockholm – den frågan uppfattades som en träffsäker replik hur slapp och tanklös den än var.

Men ett annat drag i tidsdebatten, i »tidsandan», spelade säkert in i reaktionen. Under inflytande av yttre och inre konflikter ute i världen har uttryck och tankar, som under en tid levat i skymundan, blivit gångbara och populära. De mest slitna av dessa honnörsord är väl engagerad och engagemang: det gäller att ha bestämda åsikter och att vara ivrigt och reservationslöst bunden vid dessa åsikter. Var och en har numera, enligt en av nyvänsterns ideologer, tillräcklig insikt för att ha åsikter på ett stort antal områden,

och det gäller att utnyttja denna potentiella rikedom. Andra föreställningar och satser ingår i schemat. »Handlingen» är, som jag nyligen läste i en ledande och till de intellektuella vädjande tidning, det högsta; grubbel och känslor har man inte användning för – inte heller inför detta stolleri tycks någon ha osäkrat sin revolver. Några hjältar har blivit heliga, deras namn har blivit besvärjelser, uttalade i vördnad och bävan. Inom vissa grupper har tolerans blivit ett skällsord – har man rätt behöver man inte visa tolerans. Krig är, för att åberopa en kanske mera exklusiv grupp, rättfärdiga om de främjar det rättas seger, alltså min eller vår seger; Maos satser i frågan citeras som om de vore nya och/eller vettiga. Det finns alltså en tendens till våldsdyrkan eller åtminstone handlingsmystik, alltså antirationalism; hur omfattande och viktig den är kan ingen opinionsundersökning klargöra, men den innebär en förändring av det andliga klimatet i jämförelse med låt oss säga 1950 eller 1960. Den religiösa idealismen godtar naturligtvis inte de vaga läror eller föreställningar som här skymtar, men det finns tecken på att man uppskattar de mystiska och antirationalistiska inslagen – allierade i hetsen mot förnuftstron är alltid välkomna.

De historiska parallellerna dras ofta fram, både i fråga om ungdoms- och studentrörelser och mera allmänna och slagkraftiga sociala aktioner. Vid min ålder är jämförelsen med 1930-talet självfallen. Vad jag tänker på är dels »vänstersocialismens» planer på vad Léon Blum kallade »en suspendering av demokratin» (en idé som jag själv lockades av), dels och framför allt fascismen och nazismen. Dessa rörelser innehöll, vilket man alltför ofta glömmer, enligt traditionellt språkbruk radikala likaväl som konservativa element; då nazismen vid en debatt i Uppsala 1932 prisades av Myrdal och Mackenroth som ungdomens revolution, var det sannerligen inte antisemitism och militarism man tänkte på. Men det väsentliga för jämförelsen är föraktet för den tröga demokratin och den självförtärande rationalismen, tron på handlingen, konflikten, omstörtningen. Att med vrål hindra en motståndare att tala, att med stöveltramp avbryta en föreläsning var lika karaktäristiskt som det

heroiska svamlet. »Åskådningen» – några tiotal till slagord nedbantade ideologiska formuleringar – kunde bevaras i sin enkla renhet endast genom intolerans, vägran att läsa, lyssna och debattera i allvar och heder.

Flertalet ungdomar tänker och talar kanske inte om »livet» i största allmänhet utan om mera konkreta och närliggande frågor, politik, studier, anställning, erotik. Mina närmaste jämnåriga och jag pratade för femtio år sedan mycket om »livet», medan jag med andra mest sysslade med mindre upphöjda ting. Bilden av livet var trist och bitter: det gällde att slå sig fram, att arbeta med ledsamma saker, framför allt att bli ordinär, fri från oro och spekulationer, med inriktning på det vardagliga och närliggande. Vi trodde oss bära på eller ha en gnista av något högre och finare än det liv som väntade oss, något som vi fann i en del äldre filosofiska skrifter – inte hos Hägerström och de stora antimetafysikerna – i litteraturen, i vänskapen och kärleken. Livet i vanlig mening var anpassning efter ett socialt mönster, karriär, beräkning, själlöshet, kort sagt ett helvete som vi ofta uttryckte det. I denna hållning fanns ett stycke religion, trots att vi förnekade den, en längtan efter något som kan översättas till frälsning och fulländning. Livet, det liv som erbjöds oss, var det onda, därför att det inte hade plats för detta högre utan måste förstöra det.

Några fullföljde den linjen, om också med ofrånkomliga kompromisser, de bevarade det inre livet vid sidan av det yttre, nyttjade världen utan att uppslukas av den, blev konstnärer och därmed ärliga och någorlunda rena parasiter på det onda livet, förföll i sprit och funderingar, begick självmord. Jag tillhörde dem som småningom, om också mot en bakgrund av ängslan, förakt och längtan till något annat, klarade det så kallade livet, först genom den relativt oskyldiga variant som kallas forskning, sedan genom politiskt engagemang och utåtriktad aktivitet – med en snarast behaglig reserv av kritik och tvivel på det hela, av måttligt besvärande och tidskrävande drömmar om något annat. Nu, när jag levat livet och fått pension i dess tjänst, blir min ungdomshållning mera aktuell och

fängslande än på länge; jag har tid till den igen, och det yttre livet drar sig från mig. Jag upplever alltså ett slags återgång till ungdomen, med mycket av samma förtvivlan och förbittring men utan den glans av trots och hopp som ändå fanns för länge sedan.

Den ungdomsrevolt som nu diskuteras tror jag mig därför ha en viss förståelse för, alldeles oberoende av om dess protester och projekt tycks mig rimliga. Men en skillnad mellan förr och nu synes mig så avgörande, att min förståelse inte färgas av någon starkare sympati. Det i våra dagar framträdande missnöjet tar i sina manifestationer exklusivt sikte på en förändring av det yttre, av stat, samhälle och ekonomi, det innesluter, synes det mig, mycket litet av reaktion och hat mot det onda hos människorna. Antagligen beror detta på att de rester av religion och metafysik, som levde även i min egen nihilistiska ungdom, numera inte ens är en vag inspiration bakom idéerna. Utopierna bakom revolten påminner mera om »Du sköna nya värld» än om Marx', Bakunins och Sorels sparsamma utflykter i framtiden. Att förbättra människan och avstå från förbättring av samhället är en av de gamla slitna konservativa grundsatserna. Men att bara tänka på samhällets förbättring – möjligen i tro att människans förbättring blir en självfallen konsekvens – tycks mig vara lika godtyckligt. En irrationell moralisk idealism synes mig svår att undvara, så kan jag enkelt formulera min pessimism.

I DEN TREVLIGA NYA BOKEN OM ERNEST THIEL (av Brita Linde) finns några sidor om hur begreppet livstro som en detalj i populär nietzscheanism kom till Sverige. Ordet är väl inte så gångbart nu som för några årtionden sedan, men det används fortfarande som en paroll med krav på att innehålla en smula filosofi eller i varje fall något meningsfullt. Uttrycket hör till de mest trista av alla religionssurrogat. Man skall tro på livet, vörda livet, älska livet utan vidare spisning – ingen Gud, inget mål men en liten antydan om att livet har något av det gudomligas förmåga att leda och frälsa. I regel tycks människor som brukar ordet – ofta säkert i total tanklöshet – vara nietzscheaner i den hårda meningen; livstron är en tro på det egna jaget, på att det har ett drag av övermänniska, alltså på att allting är tillåtet. Men det finns också en mjuk variant, lika oskyldig som oreflekterad. Livstron blir bara en liten vänlighet, en liten ursäkt för livet. Jag har sett människor lysa upp vid förkunnelsen att »vi måste ändå tro på livet». Det är beaktansvärt att en tröst kan vinnas i en så perfekt platthet.

I GÅR HADE VI EN PUNKTSTREJK IGEN. Dessa strejker återkommer här tre eller fyra gånger om året och varar i regel en dag. Det kan gälla posten, elektriciteten, gasen, renhållningen och trafiken; en gång i våras strejkade butiksägarna. Denna gång gällde det gas och elektricitet, men någon riktig fart blev det bara på elektricitetsstrejken; att stänga av gasen medför svårigheter och faror, som man ofta, trots utfärdade proklamationer, väjer för. Hur dessa strejker verkar kan jag inte bedöma. Allmänheten blir irriterad, de strejkande känner sig kanske mera självständiga gentemot statens och företagens väldiga maskineri, kanske eggar strejkerna ibland till löneförhöjningar och andra eftergifter från »de härskande».

Vid varje strejk tänker jag på Georges Sorel, den ideolog som jag så passionerat läste för mer än fyrtio år sedan. Georges Sorel framträdde vid sekelskiftet som generalstrejkens förkunnare. Genom en sådan strejk, inte genom politik, förhandlingar och kompromisser, skulle arbetarna besegra staten och införa det aldrig beskrivna men lidelsefullt åtrådda socialistiska samhället. Men egentligen var, skrev Sorel, generalstrejken en myt som aldrig skulle bli verklighet; liksom det napoleonska väldet symboliserades av den stora armén, skulle socialismen efterlämna legenden om strejkerna. Huvudsaken i strejkrörelsen var att motsättningarna mellan socialgrupperna skärptes, att de stridande blev passionerade och aggressiva och att de i sin anspänning utvecklades till en högre moral, blev modiga, offervilliga, sammanknutna, dygdiga – äktenskapets trohet, »kyskheten», prisar ateisten Sorel med ett helgons glöd. Bakom det stora ideologiska verket, som inspirerat socialister, kommunister, syndikalister, fascister och i någon mån nazister, låg mycken läsning, mycket grubbel, en ursinnig intolerant moralism och inte minst kärleken till den hustru ur arbetarklassen, med vilken den framgångsrike ingenjören Sorel gift sig och som dött många år före sin man – först sedan hustrun gått bort och Sorel själv blivit pensione-

rad blev han i stor stil verksam som ideolog. Jag har inte träffat många som läst Sorel; de flesta avskräcks av omständligheten och den tunga stilen. Men ur de tunga blocken bryter satser fram som brinner av hänförelse och ändå är precisa som formler. Man måste gå till klassiska ställen hos de Maistre, Hegel och Marx för att finna något liknande. Det märkliga och tjusande hos Sorel är att hans socialistiska strejkideologi kan kallas en anti-ideologi; det är ansträngningen, längtan, lidelsen han vill ge, men ideologin, utopin är legender, myter, som aldrig blir verklighet, den sociala frälsningsläran är innerst ett moraliskt budskap.

Då vi blir retade av en punktstrejk och då jag ibland pratar med någon av de strejkande om varför man slagit till och vad man hoppas på, tänker jag på Sorels motiveringar och särskilt på den innersta av hans kinesiska askar, säkerligen okänd för de flesta strejkledare och för nästan alla deltagare i strejkerna. Jag inbillar mig ibland att Sorel i alla fall får rätt vare sig strejken lyckas eller inte – själva aktionen ger en känsla av frihet och djärvhet, av moralisk överlägsenhet som berikar deltagarnas personliga liv.

I SLUTET AV JANUARI 1970 var vi några dagar i Paris, den stad som vi alltid längtade till och ofta besökte mellan de stora krigen men som vi bara ett par gånger under några få dagar hälsat på efter bosättningen i Frankrike. Syftet denna gång var att deltaga i en konferens som skulle verka för judarnas rätt att utvandra från de tre fientliga staterna Egypten, Irak och Syrien. Min enda svenska kollega på konferensen den 24 januari var min gode vän Harald Wigforss.

Jag har sällan, och med stigande motvilja, besökt internationella konferenser. Före världskriget deltog jag i ett par halvt vetenskapliga, halvt politiska kongresser i Madrid och Paris arrangerade av Rockefellerstiftelsen för diskussion om »peaceful change», alltså om frågan hur man genom lämpliga eftergifter gentemot fascismen och nazismen skulle förhindra ett krig. Förljugenheten och den falska optimismen satt i högsätet, som jag sökt skildra i mina memoarer. Efter kriget, som chefredaktör i Dagens Nyheter, var jag med i liknande sammanhang: vid konferenser anordnade av Föreningen för kulturens frihet och de s. k. Bilderbergkonferenserna, med prins Bernhard av Holland som åtminstone formell initiativtagare och skicklig förhandlingsledare. De sistnämnda konferenserna eller kongresserna är de bästa jag varit med om, men den yviga pratsamheten, den för tillfället anlagda tron på allas goda vilja och möjligheten att genom tal och samtal främja samförstånd och fredsvilja var även i dessa fall så prövande att jag ofta kände mig sårig i hjärnan och måste störta ut för att hämta mig.

Men den lilla och korta konferensen i Paris gladde jag mig åt efter lång ensamhet – ett hundratal deltagare från omkring tjugo länder, en enda dags diskussion, ett konkret syfte, som alla inbjudna var ense om och som just genom sin starka begränsning kunde tänkas möjligt att främja. I några hänseenden blev förhoppningarna infriade. Vi fick lyssna till sakliga och skickliga redogörelser för judarnas ohyggliga läge i de tre berörda länderna, vi antog en resolu-

tion om hänvändelser till FN och till deltagarnas regeringar om judarnas frigivande. Vi hade på lunch och raster samtal med reflekterade människor, samtal som fick ett särskilt behag genom vår enighet om en stor sak. Men konferensdebatten, med ett tjugotal inlägg under sju till åtta timmar, var ett crescendo av odräglighet. Då ett antal relativt framstående personer från skilda länder skall framföra sina åsikter i ett allmänt problem, blir det naturligt att upprepningar överflödar och att de mest pratsamma dominerar, och härtill kommer en tävlan i det abstrakta, högtidliga, lidelsefulla och floskulösa som närmar sig ett slags kollektiv galenskap. Detta hade jag upplevt och genomlidit några gånger förr, men vid detta tillfälle stegrades, tror jag, absurditeten genom att ämnet för överläggningen var så klart begränsat och genom att alla var helt ense och endast hade att variera temat av moralisk upphöjdhet och moraliskt fördömande.

Den amerikanske ambassadören Goldberg, ett av konferensens stora namn, angav tonen i ett vältaligt anförande, i vilket höga principer om människovärde, rättfärdighet och samhörighet ältades med en självbelåten entusiasm som påminde mig om tandborrning utan bedövning för sextio år sedan. Ibland trodde man att nu måste karlen sluta, men han ryckte upp sig, serverade sina förgyllda plattheter i lätt retuschering, såg sig omkring med den tränade frasmakarens uttryck av finsmakeri och vädjan om bifall. En engelsk labourlord var mästare i användningen av ett populärt konferensgrepp. Vi pratade för mycket, sade han under tjugo minuter, vi måste handla i stället, vi måste offra oss för det stora målet – och så föreslog han att vi alla skulle konstituera oss som en kommitté. En indier anförde i en förening av upphöjd sorg och nästan dräglande självglädje att mänskligheten sedan årtusenden gått fel; det gällde att återfinna stillhet, inre liv och kontemplation – en konst som han och en del av hans landsmän behärskade, antyddes det i vaga vändningar. I fråga om den kombination av internationalism och nationell självuppskattning som är vanlig i dylika sammanhang tog en brasilianare priset: Europa och Asien skulle av Brasilien lära sig att skilda raser

kunde leva i fördragsamhet och sämja. Gång på gång under dessa orationer kände jag mig lockad att begära ordet och råskälla, men lugnades av Harald Wigforss, som lyssnade i klok spefullhet, och jag sprang ut i ett annat rum då det blev för svårt. En viss nationell eller rättare skandinavisk självbelåtenhet fick också jag känna: den danske tidningsmannen Mogens Kofoed Hansen gav den ojämförligt bästa framställningen av judarnas läge i ett av de berörda länderna (Irak), och förre norske utrikesministern Halvard Lange avbröt deklamationerna med några ord av saklighet och skärpa. Min enda insats var att efter resolutionens antagande hos presidiet kräva att mötesdeltagarna inte som avsett var skulle kallas »leaders of community»; min med löjlig ilska framförda begäran godtogs då jag fick stöd av ett par italienska tidningsmän.

Så blev ändå lunchen en glädje. Jag kom att sitta bredvid en mörklagd herre med distingerade drag och gråsprängt skägg; jag trodde först att han var rabbin, men han var österrikisk kompositör av preussisk härkomst. »Min släkt består av preussiska generaler men jag har suttit i fängelse under både Hitler och Dollfuss», meddelade han efter en stund utan en aning av skryt. Genom en tillfällighet kom von Einem (vars farbror blev berömd 1914 som erövrare av Liège) och jag att tala om litteratur. Han kände sedan ungdomen väl till och hade i regel personligen träffat författare som jag, med något undantag, endast läst: bröderna Mann, Hesse, Wassermann, Roth, Musil, Werfel, Hofmannsthal och andra. Det blev, i varje fall för mig, ett sådant samtal som man drömmer om vid inmarschen till en bjudning och som man sällan får uppleva. Utbyte av reflexioner och sakuppgifter, med inslag av personliga minnen från hans sida: jämförelser mellan bröderna Mann och Hesse, varför avskydde Musil Thomas Mann, varför söp Roth, hur engagerad var Schnitzler i judefrågan? »Ni måste läsa den nyss publicerade brevväxlingen mellan Mannarna och mellan Thomas och Hesse» – det rådet följde jag ett par dar senare.

PÅ HÖSTEN 1952 LÄSTE JAG »Maria Cross» av Donat O'Donnell, en samling lysande essayer om katolska författare, såsom Léon Bloy, Claudel, Péguy, Mauriac och Graham Greene. Jag tyckte att boken skulle passa Dag Hammarskjöld, med vilken jag då hade mycket vänskapliga förbindelser, sände honom boken och bad honom läsa den. Efter någon tid fick jag boken tillbaka med uttryck för Hammarskjölds stora uppskattning. Jag skrev om boken under titeln »Diktaren och korset» i Dagens Nyheter i november samma år. Något senare reste jag till Irland för första gången. Då jag besökte det irländska utrikesdepartementets pressbyrå, talade jag med dess chef Conor Cruise O'Brien, och på en fråga från honom svarade jag att den irländare jag var mest ivrig att få träffa var Donat O'Donnell. »Det är jag», svarade O'Brien, som enligt reglerna i den irländska förvaltningen publicerat »Maria Cross» under pseudonym. Det lilla missförståndet gjorde helt naturligt att vi snabbt blev goda vänner, och under de följande årtiondena har vi träffats åtskilliga gånger; jag ordnade med en föreläsning av honom i Stockholm, och han skaffade mig en inbjudan att föreläsa vid Trinity College i Dublin. Då vi på senhösten 1967 var i New York, läste O'Brien upp för oss den första akten av sitt skådespel om Hammarskjölds verksamhet i Kongo och hans död. Då skådespelet kom ut under titeln »Mordänglarna», läste jag det och skrev om det i Göteborgs Handelstidning. Nu på våren 1970 skriver jag om saken igen, därför att jag på några punkter är missnöjd med min tidigare artikel.

Enligt skilda uppgifter, som jag inte kan kontrollera, var läsningen av »Maria Cross» en väsentlig orsak till att Hammarskjöld långt senare anställde O'Brien i FN:s sekretariat; denna uppgift förekommer också i »Mordänglarna», där Hammarskjöld förklarar att han fått boken av en av sina fiender, och i en not meddelas att denne fiende skulle vara Herbert Tingsten. Säkert är att O'Brien anställdes i FN på hösten 1960 och under månaderna maj till sep-

tember 1961 var organisationens representant i Katanga, den provins som åtminstone under formell ledning av Tshombe vägrade att ansluta sig till den nya staten Kongo; om sina erfarenheter i Katanga skrev O'Brien den även till svenska översatta boken »Uppdrag i Katanga». Kort tid senare slutade O'Brien sitt arbete i FN; sedermera har han varit universitetskansler i Ghana och innehavare av en av Amerikas främsta professurer samt hör sedan något år till ledarna av det irländska arbetarpartiet, designerad till utrikesminister vid ett regeringsskifte. Jag vill nämna att O'Brien utom de nämnda skrifterna utgivit en rad betydande arbeten, så om den irländske nationalistledaren Parnell, och att han under det senaste året givit mycket uppmärksammade föreläsningar vid universitetet i Cambridge. O'Brien är katolik – eller säger sig åtminstone vid samtal vara till drygt femtio procent troende – och samtidigt politiskt radikal med åsikter som i åtskilligt erinrar om varianter av den svenska nyvänstern.

»Mordänglarna» behandlar Kongokrisen och Förenta Nationernas aktioner i Kongo mellan sommaren 1960 och september 1961. Vad som gjorde boken till något av en skandal är att Hammarskjöld framställdes som en »mordängel»: han skulle av åtminstone för honom själv ideella skäl ha vidtagit de åtgärder och givit FN:s tjänstemän och militärer de order som ledde till mordet på Lumumba, i full insikt om de resultat som hans åtgärder och befallningar måste få. Hammarskjölds död i flygolyckan trekvarts år senare beskrivs också som ett mord – inte av »änglar» men av målmedvetna politiker, av representanter för det belgiska bolag och dess verktyg bland negrerna som opponerade mot FN:s vid denna tid »Katanga-fientliga» enhetspolitik i Kongo. I ett utförligt förord och i ett antal noter diskuterar och kommenterar O'Brien sitt eget skådespel.

Jag skall här blott helt kort stanna vid teckningen av Hammarskjöld. Den är i ganska ringa grad byggd på personlig bekantskap – O'Brien träffade naturligtvis Hammarskjöld flera gånger men kände honom inte närmare – utan grundar sig i huvudsak på studier av Kongokrisen och på det självporträtt som Hammarskjöld givit i

»Vägmärken». Hammarskjöld beskrivs som en idealist med messianska föreställningar och alltså en ovillkorlig tro på sin egen kallelse.

I en scen har Hammarskjöld ett samtal med sin sekreterare Diop rörande frågan huruvida Lumumba, den kongolesiske frihetsledaren, bör undanskjutas eller undanröjas för att säkra världsfreden. Diop anmärker att våld är lika ofrånkomligt i människans liv som mat och dryck; han avser därmed att försvara eller ursäkta Lumumbas aktioner. Hammarskjöld svarar: »Tror du att jag inte har tänkt på det? . . . Men jag har valt – eller, som jag tror, blivit vald – att handla som om det inte vore så. Att handla som om anden kunde påverka den grova materien, som om det enda liv som är värt att leva vore ett liv i tjänande av anden, den eviga kampen för att sätta Guds stämpel på materien.»

I en annan scen uttrycker sig Hammarskjöld än mera extravagant: »Ja, jag är Kristi tjänare. Jag kan synas vara Pontius Pilatus. Men jag representerar Kristus . . . Historien är – som Bloy skriver – Guds vandring i mörkret. I denna mörka vandring söker jag alltid hålla i min Mästares hand.» Då sekreteraren, till vilken Hammarskjöld talar, förskräckt utropar: »Oh Jesus, du har förlorat förnuftet!» blir svaret: »Jag vet, Diallo (sekreterarens Diops smeknamn) . . . man måste förlora sitt förnuft för att nå in i sin själ.»

I dessa och andra av skådespelets repliker formar O'Brien en bild av Hammarskjöld som kunde tilllämpas på många religiösa och politiska ledare. Hammarskjöld förklarade sig vilja tjäna en stor sak, inte bara freden utan ytterst Kristus och Gud. De uppställda målen är emellertid så vaga, friheten i väljandet av medel så total, att i själva verket Hammarskjöld måste se sig själv, sitt eget samvete, som den avgörande faktorn. Tjänaren förvandlas på detta sätt inte bara till ambassadör eller ställföreträdare för Den Högste utan blir dennes ersättare och språkrör, blir i praktiken Gud själv. Från ödmjukheten till högmodet blir det blott ett steg, ödmjukheten är en trappa till eller en slöja för högmodet.

Att denna teckning av Hammarskjöld berör väsentliga drag i

hans karaktär och ideologi – särskilt enligt »Vägmärken» – synes mig svårt att bestrida, men dels finner jag överdrifterna så stora att det gör framställningen skev, dels är jag övertygad om att Hammarskjöld aldrig av sina Messiasfantasier skulle ha drivits till en sådan handling som det låt vara indirekta mordet på Lumumba. För övrigt uttryckte sig Hammarskjöld såvitt jag vet aldrig i samtal i stil med »Vägmärken». O'Brien söker i förordet försvara eller ursäkta sig med att han tror på den tecknade gestaltens och handlingens möjlighet men att han inte vill bestämt hävda att Hammarskjöld begått mordet; skådespelets Hammarskjöld blir alltså en fiktionsgestalt, även om författaren subjektivt snarast tror på denna gestalts realitet. Det synes mig vara ett svagt försvar. De som ser eller läser skådespelet måste bibringas uppfattningen att Hammarskjöld var en »mordängel» liksom den enligt min mening lika ogrundade föreställningen att Hammarskjöld var en praktiserande homosexuell. Detta utesluter inte att skådespelet i sin fanatiska ensidighet ger synpunkter och perspektiv av betydelse, men jag anser det omöjligt att ta del av det utan en känsla av olust och moralisk kritik mot O'Briens utnyttjande av en ryktbar person och en märklig situation.

De tankar på mord, förräderi och gemena handlingar överhuvud i Den Högstes tjänst som O'Brien tillskriver Hammarskjöld är ett fängslande inslag i idéhistorien – såvitt jag vet aldrig behandlat generellt och systematiskt. Då människorna når en sådan grad av medvetenhet att maktviljan och egoismen måste smyckas med moraliteter, är det självfallet att massdödande måste ideellt motiveras. En religion måste värjas och utvidgas med tanke på mänsklighetens frälsning, en stat eller en nation måste fylla sin mission eller åtminstone bevara sin egenart, en ideologi – religionernas blygsamma ersättare – måste föras till seger, även om det kräver mångas död före triumfen och fulländningen. I allmänhet ter sig målet så stort att man inte anser det lönt att beräkna offrets omfattning; man kalkylerar inte hur många som måste dö för att katolicismen eller protestantismen skall bli härskande i ett område, hur många som måste

stupa för att en stats självständighet skall bevaras, hur många människoliv en nazistisk eller kommunistisk omvälvning får kosta.

Men de prelater, statsmän och ideologer, som med den största kraften och säkerheten förkunnar massdödandets värde, synes mig alltid ha ringa känsla för människors lidanden. De talar och skriver med sådan entusiasm om behovet av offer i Guds, statens eller idéns tjänst, att man inte ser dem bara som passionerade idealister eller Messiasgestalter, som är behärskade av tron på ett stort mål. De verkar hårda och ofta onda människor, som inte plågas av tanken på andras plågor och död utan så helhjärtat kan hävda en idé därför att de saknar godhet och medkänsla. I senare tids diktaturideologier, som kräver en våldsam omvälvning för att nå fulländningen, möter man, synes det mig, ofta sådana gestalter. Man kan kalla dem idealister, men man är ofta mera benägen att kalla dem dåliga människor. Den främste i genren under vår tid har varit Hitler, men hos Lenin, Mussolini och andra revolutionens förkunnare finner man ofta samma hjärta av sten – liksom hos religionsförföljelsernas talesmän och de statliga och nationella krigens försvarare. Tanken på stora offer för ett stort mål är ofrånkomlig, men dess profeter är inte något trevligt sällskap. Till den gruppen hörde inte Hammarskjöld.

I fråga om det individuella mordet – i motsats till massmordet – möter man mera sällan ett ideologiskt försvar. De flesta av oss har väl vid några tillfällen varit glada över ett politiskt mord eller hoppats på ett sådant mord; för min del tänker jag främst i det sammanhanget på Hitler. Men ett privatmord motiverat av så att säga privatideologiska skäl anses allmänt fördömligt. Den enda roman jag kommer ihåg som handlar om ett sådant mord är Dostojevskijs »Raskolnikov». Den unge studenten anser sig moraliskt berättigad att mörda änkan, därför att han har större behov av och bättre kan använda hennes pengar än hon själv; Dostojevskij skildrar med inlevelse denna ideologi, men till det mästerliga i romanen hör hans avslöjande av Raskolnikovs hårdhet – inte bara hans rädsla och hans samvetskval – och hur han kan finna frälsning endast genom ett liv i yttre elände tillsammans med den av livet pinade unga flickan. Den

enklaste men förvisso inte gångbaraste motiveringen för ett privatmord – att man själv är bättre värd att leva än den mördade – erinrar jag mig från en gammal tysk versstump, i vilken den anklagade mördaren försvarar sig inför domarna: »Ich hab' meine Tante geschlachtet, meine Tante war alt und schwach, aber Ihr, meine Richter, trachtet meine glühende Jugend nach.»*

* »Jag har mördat min faster, min faster var gammal och svag, men ni, mina domare, traktar efter min glödande ungdom.»

VARFÖR SKRIVER JAG? Den frågan ställde jag och sökte besvara i den lilla dagboksanteckning från Bern i februari 1968 som inleder denna bok. Särskilt sedan jag blivit sämre i ögonen kommer frågan upp på nytt för mig själv och den antyds någon gång av Gerd och goda vänner, helt naturligt då jag ofta tänker på och klagar över hur besvärligt det är att ungefär varannan morgon författa någon eller några sidor.

Först måste jag slå fast att skrivandet ibland är en stor glädje och det är denna glädje jag alltid hoppas på då jag börjar. Jag glömmer för ett par timmar vad som plågar mig, eller rättare, jag omvandlar det, jag övervinner det genom att fånga upp det i formuleringar. Denna författarglädje känner väl alla som skriver, den innebär, för att uttrycka det med ofrånkomlig dunkelhet, en seger över det yttre, över den del av jaget som man ansätts av.

Men till stor del är skrivandet en vana, det enda sättet att fördriva tiden – utom läsning – som jag kan ägna mig åt. Och denna vana är förenad med en ovillkorlig känsla av plikt att arbeta. Det liv i pratande, festande och njutning som jag drömde om i ungdomen kan jag inte åstadkomma, och dessbättre kan jag inte ens längta efter det. Skrivandet och funderingarna kring skrivandet är ett tvångsarbete som är inbyggt i mig själv. Att jag under senare år förtjänar en del på vad jag skriver, är naturligtvis trevligt, men som motiv spelar den saken knappast någon roll; min pension och mina besparingar – för att använda ett vackert uttryck för inkomsterna av mina memoarer – är mer än nog för oss och för de bidrag jag vill lämna till annat håll.

Ett motiv som jag tror är äkta, även om det kan verka litet konstlat, är att skrivning i linje med den här boken kan vara av värde för andra, som känner liknande saker och/eller lever i liknande situationer. Mina böcker av denna typ har lett till att jag fått en massa brev, som vittnar om att läsningen kunnat vara till hjälp eller, om

man så vill, uppbyggelse. En direkt och öppen framställning av hur man står inför de allmänna mänskliga problemen tycks vara en frigörelse för många. Jag svarar sällan på breven – det är för besvärligt och ofta pinsamt – men de ger mig en uppmuntran och en känsla av samhörighet, som sällan förmedlas ens av förstående och intelligenta recensioner.

Roquebrune 25 mars 1970

DÅ JAG SKRIVER de sista av dessa notiser, tror jag mig ofta vara på bättringsvägen i fråga om det lidande som den dåliga synen givit mig. Inte så att ögonen blivit bättre. Men dels så att jag hoppas att jag inte skall bli sämre; sedan nära ett år tycks mig sjukdomen vara stationär och jag anser det möjligt, och ibland sannolikt, att processen, som den israeliske läkaren antog, nu är fullbordad och att jag alltså får behålla den syn jag har. Dels så att jag börjar vänja mig vid min olycka. Detta innebär skilda saker. Jag har anpassat mig efter mitt läge på så sätt att jag omedvetet övat mig att göra det bästa av min kvarstående synförmåga; jag har lärt mig att hitta saker bättre och framför allt att skriva tämligen klart fast jag inte kan läsa vad jag skriver. Likaså har det blivit naturligt att lyssna till högläsning och bandspelare, vilket i början var besvärligt. Viktigast är dock en annan sak. Jag har till en viss grad i psykisk eller moralisk mening vänjt mig vid sjukdomen. Den är inte på samma sätt som förut en ond makt utanför som hotar och plågar mig, den är en del av mig själv, och jag kan klara detta omvandlade jag utan att hela tiden se ändringen som en abnormitet, ett intrång, ett lyte. Stunderna av överväldigande förtvivlan, med gråt och skrik, har blivit mera sällsynta och det finns dagar då jag inte pinas mycket mera av oro och ångest än förr i tiden. Att fråga om en boks titel eller att söka urskilja en människas drag förenas inte längre – eller i varje fall inte alltid – med en känsla av förnedring och förbittring. Det är, som jag förut berört, en resignation, men först på sista tiden har jag förstått att en resignation av detta slag innebär ett slags förvandling av personligheten.

Några underligheter, som kanske är välkända för läkarna, har utvecklats i samband med denna förbättring. Jag är nu skumögd även i

mina minnen och mina drömmar. Då jag tänker på möten och samtal för några år sedan, tycker jag mig se personerna suddigt som nu och jag anstränger mig för att få fram dragen ordentligt. Drömmens »skumma och sällsamt förvirrade färg» har blivit en realitet så till vida som jag i drömmen, likaväl som i livet, anstränger mig för att urskilja och klart uppfatta. Då jag mår som bäst, tycker jag rent av att hinnan för mina ögon fått sin motsvarighet i en hinna för känslan och att jag kan tänka på svåra saker i det förflutna med mindre skärpa, med mindre smärta än jag gjort under många år. Dödsfruktan i dess värsta form har blivit mera sällsynt under dessa stämningar av sakta försvinnande, och något liknande gäller samvetskvalen, ilskan och ängslan för världens gång. Kanske överdriver jag en smula, kanske skriver jag om detta just i dag därför att jag förnimmer min utveckling starkare än vanligt och haft ett par veckor av relativt lugn, men att tendensen är den jag här noterar, tvivlar jag inte på. Hur länge skall detta vara, hur länge skall jag vara – det lönar sig inte att fundera på – och underligt nog gör jag det inte så ofta.

Men längtan efter en förändring, eller glädje i stillhet, står kvar som alltid. Jag tycker mig ha haft så litet av detta, ser mitt liv som ett hetsigt jagande utan mål. I detta väsentliga har jag aldrig lyckats, och nästan alla böcker jag läser och de människor jag möter – främst Gerd – påminner mig om misslyckandet.

FLYKTFÖRSÖK

Notiser 1971–1972

Att skriva om mig själv och mina svårigheter är numera inte bara den enda utvägen, utan ett slags tillfällig frälsning. Jag tvingas till betraktelser och insikter, som ger tröst och en känsla av existensberättigande. Jag vill tillägga att jag tror mina skriverier vara till glädje och nytta för andra i samma läge eller liknande sinnestillstånd. Över huvud tror jag – för att använda en kraftigare generalisering – att memoarer och självbiografier nu för tiden i regel ger för litet av bikt, bekännelse och självanalys. Man kan läsa omfattande och betydande minnesböcker av politiker, författare och publicister utan att få en föreställning om deras inre liv, om sökandet efter en åskådning, om förtvivlan, ängslan, glädje och kärlek. Det är som om man vore rädd att blotta och blamera sig, som om det vore oanständigt att kasta av livsuniformen.

I fråga om sanningen eller rättare den personliga hållbarheten i mina mest öppna meddelanden och reflexioner är det svårt att döma. Det går inte att skriva i djup förkrosselse, inte heller i stunder av stillhet och resignation.

Till den nu berörda typen av memoarfragment sluter sig två andra. Jag återger en del uppsatser, av vilka några publicerats i pressen, som synes mig uttrycka tankar och iakttagelser i väsentliga frågor och som jag finner centrala för min egen inställning. Ytterligare har jag bifogat några bilder från vårt dagliga liv och den miljö vi lever i. Så gott som allt i boken har skrivits under sommaren och hösten 1971 och våren 1972.

I EN ANTECKNINGSBOK SKRIVER JAG ibland upp ämnen, som jag hoppas kunna behandla i en av dessa notiser. Sedan länge står där några ord om godhet, »längtan att bli god», »att bli en god människa», men det är svårt för mig att få ett grepp om min egen mening, att ge en klar och enkel bild av vad jag åsyftar trots att tanken förföljer mig.

De sista dagarna har jag fått en eggelse att ta upp saken. Jag har på band hört en memoarbok av en gammal prästman, Axel Hambræus. Det är förvisso ingen problembok, inte ett försök till analys av begrepp eller handlingsnormer. De religiösa föreställningar som boken utgår från är otydligt presenterade – hade de varit mera tydliga, skulle min kritik kanske hindrat min uppskattning. Vad som fängslat mig är det nästan utan all förhävelse och självbelåtenhet tecknade självporträttet av en god människa, god utan grubbel och medvetet sökande, lycklig i sin naturliga godhet.

Det är sällan, tycks det mig, som denna godhet möter i den stora litteraturen. Främst bland våra svenska skildrare – och kanske främst av alla jag läst – sätter jag Selma Lagerlöf; hos henne finner vi ständigt gestalter, som är genomträngda av godhet eller vilja till godhet, med ett anspråkslöst drag av besatthet, utan omhuldade drag av martyrium och offrets gloria. Till de yngre svenska författarna med något av samma gåva hör enligt min tanke Stig Claesson och Per Olof Sundman. Dostojevskij har skapat Aljosja och furst Mysjkin, men de är så fulländade i sin glada osjälviskhet, att helgonet och idioten blir en enhet. Tolstoj har givit oss åtminstone en gammal kvinna – jag minns inte namnet – vars godhet är mindre strålande och mera mänsklig. Låt mig också nämna Bernanos och Mauriac, som hos sina utvalda beskriver en godhet, så starkt präglad av längtan till frälsning, att något rituellt och dogmatiskt smyger in i bilden.

Vad menar jag då med godhet? Sannolikt är kristna föreställ-

ningar från barndomen bestämmande. Att älska sin nästa som sig själv – Gud är kärleken – Guds rike är friden. Jag tänker på en ömhet och en medkänsla, som vill lindra, hjälpa och trösta, som finner detta vara inte bara en plikt, utan en längtan, en nödvändighet. Och till detta kommer kanske en droppe metafysik – godheten, kärleken anar något stort och ofattbart som orsak och mål, står i tjänst hos en okänd givare.

Men var finner jag denna goda cigarr? Jag skall älska min nästa såsom mig själv. Men kan jag älska mig själv? Naturligtvis är jag egoist, jag känner högfärd över vissa verkliga eller inbillade egenskaper hos mig själv, jag samlar så gott jag kan motiv till självtrivsel. Men att kalla detta myller kärlek är inte rimligt, allra minst då blandningen utökas med samvetskval, själväckel och självömkan. Och ändå kan jag inte älska min nästa såsom mig själv, utan även i lyckliga ögonblick blott åtskilligt mindre. På sin höjd kan det vara fråga om en obesvarad kärlek till kärleken.

Godheten framstår alltså – liksom den religiösa känslan enligt Tor Andræ – som ett anlag, en av »naturen» given förmåga. Om andra människors godhetsgrad är jag i regel oviss, men jag är säker på att några av mina vänner har mera av den förmågan än jag, medan andra är ännu fattigare. Att lära sig att bli god synes mig inte gärna tänkbart, utom möjligen genom en religiös omvändelse eller, i en framtid, genom medicinsk behandling. Att imitera godhet genom behärskning, artighet och hjälpsamhet är till en viss grad möjligt.

Hur högt sätter jag egentligen denna saknade och efterlängtade godhet? Är det bättre med A i godhet och C i intelligens eller tvärtom? På någon korrelation av godhet och enfald tror jag inte; några av de goda jag känt har varit lysande begåvningar, andra tvärtom. Principiellt eller ideologiskt är godheten överlägsen, men som sällskap i prat och umgänge föredrar vi väl alla ett hyggligt mått av begåvning och bildning.

Avkristningen och kanske än mer den religiösa förtunningen har väl medfört, att frågan om godhet, liksom den mera sekundära frågan om moral, förlorat åtskilligt i betydelse för många människor.

Att drömmen om godhet skulle lämna människorna är för mig en ohygglig tanke. Men kanske måste denna dröm förenas med ett stycke mer eller mindre orimlig metafysik. Utan villfarelser går det inte, brukar jag påstå, och villfarelser kan vi inte tillverka som medikamenter.

DETTA SPEL ÄR ETT OVÄRDIGT SPEL: denna sats har jag som rubrik på två kapitel av mina memoarer, med citationstecken i första delens sista kapitel, utan citationstecken i fjärde delens slutkapitel. Då jag går igenom dessa mycket personliga och öppna avsnitt igen, är jag någorlunda belåten. Jag beskriver starka och varaktiga stämningar och trosföreställningar utan att, tycker jag, verkligt betänkligt vika för frestelsen att skryta, att upphöja mig själv, att göra livets ovärdighet till en bakgrund för min egen värdighet eller finess.

Men jag känner ändå en viss kritik mot min hållning vid skrivandet och har ett behov av att nu, omkring tio år efteråt, kommentera mig själv. Det finns ett drag av omedveten och obefogad högfärd i delar av framställningen. Då jag fann livet med dess småaktighet, tävlan, karriärism, lystnad efter framgång och glädje ovärdigt, berodde det, mer än jag då tänkte och skrev, på att jag själv, trots min insikt om eller inställning till problemet, var förgiftad, var ovärdig och därför rätt väl lämpad för livet. Jag kunde efter min svåra tid av olycka, förakt och livsfientlighet tänkas ha blivit mera resignerad, stillsam, likgiltig för det yttre, ett stycke av munk eller eremit, för att uttrycka saken en smula överdrivet. Men ganska snart rörde jag mig i den miljö jag kallade ovärdig med vitalitet, energi, framgång och ganska stor trivsel och belåtenhet. Visserligen var dykningar ned i den ordinära och principiella nihilismen vanliga, men kanske inte värre än många andras anfall av trötthet, hopplöshet och förbittring. Det fanns en tendens, förklarlig och ursäktlig, att begagna den förtvivlade moralismen som fälttecken och alibi. Det fanns därför också en tendens att i min egen livsduglighet se något främmande och tillfälligt, att fly till negativismen som ett fäste och ett slags tröst i krislägen, att anse livet ovärdigt, då det var tungt och besvärligt. Denna bild av mig själv skymtar utan tvivel i memoarerna och ibland är den ganska medvetet antydd, men jag tycker ändå nu

efteråt att jag skyller för mycket på livets ovärdighet och inte tillräckligt observerar min egen, att min beskrivning och min självanalys stundom färgas av ett självbedrägeri, som kanske var ett inslag i förmågan att någorlunda klara det ovärdiga livet. Jag spårar ett slags dubbelhet: livets ovärdighet överskuggar helt min egen ovärdighet – i samma mening av ordet.

Jag plågas inte mycket av dessa små upptäckter i efterhand. Minnet av de svåra stunderna och perioderna är så starkt, medvetenheten om ärliga kriser så tydlig, att jag på den här punkten frikänner mig själv med en anteckning i marginalen.

VÅR KÄRA JOSETTE KOMMER fortfarande varje morgon för att städa och bädda. Hon för med sig en fläkt av behag, fräschör och glädje, trots att hon nästan alltid – med iver och gester – berättar om ledsamheter: sin sömnlöshet, sina sjukdomar (hastigt växlande och alltid ofarliga), besväret med mannen och den koketta och flirtiga nittonåriga dottern.

Häromdagen utbrast Josette under min tefrukost: »Det är otroligt, monsieur, men i dag har jag varit gift i tjugo år. Allting har gått så fort. Tänk bara på min dotter, som kom redan efter en månad.» Jag blev häpen över detta meddelande från den troende och dygdiga Josette men sade blott, att det var raskt marscherat, madame, och att flickan alltså måste vara tjugo år. Josette blev road och förskräckt över min missuppfattning: havandeskapet hade börjat efter en månad men naturligtvis hade flickan kommit till världen i laga tid – hur kunde jag tro något annat? Jag lugnade henne med att hemma i Sverige var det vanligt med samlevnad före giftermålet och att vi knappast kände några ungdomar, vilkas första barn inte kommit för tidigt. Josette slutade blidkad med att nämna, att hon hört talas om förvildningen i Sverige, men inte kunnat tro att det var så illa.

I dag, tredjedag jul, pratade vi om hennes matbestyr under juldagen – den stora festdagen – och annandagen. Hon hade av särskilda skäl varit tvungen att ha släktingar hos sig båda dagarna. Det blev sex personer extra: svärföräldrarna, systern och hennes man, murare liksom Josettes man, men nu invalid, deras son, välbeställd kassör med fyra svarta tjänare i en av de nya afrikanska staterna, och dennes hustru. (Josettes föräldrar är döda, fadern var som änkling en pina för döttrarna, som han omväxlande bodde hos, och pinades själv av samvetskval mot den döda hustrun och vacklade mellan kyrkans och krogens oaser.) Josette berättar utförligt och stolt om middagarna, fast hon själv inte dricker vin och dessa dagar knappast kunde äta. Juldagen: smörgåsbord med tolv assietter kallt och små-

varmt, kalkon med tillbehör, mellanrätt, ost, tårta. I går på annandagen: gåslever (en present för tvåhundra francs från systerns arbetsgivare), ostron och musslor, lammstek, mellanrätt etc. Före middagen en rad aperitifer, till middagen rödvin i tre literflaskor, efter middagen likörer och konjak. Karlarna söp och åt rejält och började efter behörig konsumtion prata och berätta historier, fruntimren drack och åt försiktigt och hade fullt att göra med matlagning och servering. Det var mycket tröttsamt och ganska ledsamt och karlarna drack för mycket men jag kan försäkra monsieur att allting var mycket lyckat – ungefär så sammanfattar Josette festerna.

»Det finns inte en människa i hela Polen i dag som inte är rädd.» Orden är en nyckelreplik i Brandstaetters berömda pjäs »Att tiga»; handlingen utspelas i Polen 1951, och pjäsen kunde under den polska »tövädersperioden» 1956–1957 publiceras i en polsk teatertidning och – en enda gång – uppföras på en polsk scen. Sedan gavs den på teatrar i hela den fria världen. Rädslan är rädslan för att säga något farligt, att bli misstänkt som stats- och partifiende, att bli fast för säkerhetspolisen. Under detta system är varje »avvikande» människa »skyldig», heter det i en annan om Kafka påminnande nyckelreplik; den »skyldige» skulle helst vilja »ha ett råttansikte, grådaskigt och intetsägande, han skulle helst vilja krypa under jorden och be sina medmänniskor om ursäkt för att han vågar finnas till och leva». Hur välgrundad den allmänna fruktan är illustreras av intrigen i dramat: författaren Ksaweri Ponilowski hyser för några dagar en av polisen efterspanad vän, hans sjuttonåriga dotter blir angiverska, och Ksaweri, som måste välja mellan att spela förrädare mot sin vän och att likvideras som kontrarevolutionär, drives till självmord.

Miljön är inte ny. Viktor Rydberg beskriver den i »Romerska kejsare i marmor» i essän om den andre av de enväldiga kejsarna. »Tiberius system var enkelt: då alla misstänkes av alla, gripes samhället av den förlamande rädsla som är tyrannens sköld. Angivarskapet är det Medusahuvud han håller fram till sitt värn. Genom alla samfundslag, in i alla hem, treva vidundrets polyparmar och känselspröt. Man misstänker en lyssnare i varje dödlig, en snara i varje ord, ett försåt i varje leende. En fader har skäl att misstro sin son; en make sin maka.»

Men så perfekt, inom så stora områden, har systemet inte tidigare härskat som i vår samtids tyrannier. Nazismens och kommunismens diktatorer är från den synpunkten värdiga efterföljare till de romerska caesarerna. Kommunikationsmedlen – från telegraf till

television – och läsförmågan har ökat risken för de härskande; de har också givit dem möjligheter att observera, undersöka och förfölja, som inte fanns under mera primitiva tidsåldrar. Då huvudpersonen i Brandstaetters pjäs är skriftställare – författare och tidningsman – åskådliggör detta varifrån hotet mot tyrannerna främst kommer och mot vilka de därför i rädsla och raseri vänder förtryckets vapen. Den fria tanken är det hotande svärdet, mot vilket man söker skydd bakom polisens och angiveriets sköld.

Ksaweri går under som författare och människa, långt innan han i fysisk mening förintas. För att leva, säger han i en blandning av cynism och kapitulation, måste människan kasta av sig »den där järnkorsetten som kallas karaktär . . . Det är enda sättet för henne att leva och överleva, att viljelöst underkasta sig yttre processer och händelser.» I förtvivlan och trots säger han: »De har krossat mina möjligheter. De befallde mig att skriva på ett sätt som jag inte kan skriva på. De befallde mig att se på livet på ett sätt som jag inte kan se det på. De befallde mig att vara likadan som dussintals andra författare, som inte har någon egen personlighet, inte ett eget tänkesätt och inte en egen stil . . . Vem ger mig tillbaka mina förlorade år? Vem betalar mig för den andliga massaker som de har låtit gå ut över min karaktär?» Utvägen blir *att tiga*.

Terrorn och rädslan är dock inte begränsad till dem vilkas yrke är att tänka, tala och skriva, till de intellektuella. Den omfattar alla människor: de lever i rädsla för ett misstag eller ett felsteg, för ett förfluget ord, för en gest som kan tydas som protest eller ironi. Då tigandet blir grundsats blir det lilla man ännu vågar säga om allmänna ting misstänkt; till och med de av regimen helgade orden blir på grund av sin dubbeltydighet oroande; sättet att uttala orden, minspelet och åtbörderna blir vittnesbörd om skuld. Till synes vinnes trygghet genom att med entusiasm prisa de härskande. »När dessa oräkneliga fega eller övertygelselösa», skriver Rydberg, »förnummit från ovan det tongivande ordet och därmed fått veta, hur man borde tala och handla för att vara under maktens och nådens hägn, så var det ur deras hop de värsta skränen uppgåvos mot män med

samvete, och de starkaste bifallsropen ljödo, när en hederlig mans huvud blött för bödelssvärdet.» Men var, men är trygghet att vinna ens genom denna förnedring? Kejsarna och tyrannerna växlar, och den följsamma hyllningen av i dag kan i morgon leda till förvisning eller avrättning.

Finns det någon grupp som ärligt tror på detta tyranni? Det är slående att man i litteraturen knappast finner trovärdiga porträtt av män som hängivet tjänar det bestående, tyrannerna. Pasternak har i »Doktor Zjivago» några sådana teckningar, men de gäller den tidiga revolutionsperioden, då hoppet om framtida lycka kunde skyla onda handlingar; Koestler har i »Natt klockan 12 på dagen» beskrivit de tävlande byråkraterna, men inte lyckats skildra, inte fått oss att tro på deras passion för det system de tjänar; Gyllensten ger oss Senatorn som olycklig människa, men inte som förtryckets förvaltare. Den öppnaste kritiken har kommit under senare år i samband med en viss uppmjukning av den ryska diktaturen; jag avser naturligtvis Solsjenitsyn. Vittnesbörd från diktaturerna, från kommunism, fascism och nazism, tyder på att även tyranniets betjänter lever i en rädsla som gör varje samvetsprövning svår eller omöjlig, eller i ett slags tjänandets likgiltighet, som står främmande för syften och idéer; kanske lever även tyrannerna, som under caesarernas och de franska revolutionsmännens tid, i den skrämsel som, enligt Harald Hjärne, kan förklara deras skrämmande handlingar. I »Att tiga» företrädes den härskande byråkratin av en allmän åklagare, Felix, som en gång med lidelse tjänat partiet, men vars drömmar nu är fyllda av »ruiner av mänskliga existenser, krossade människoliv, utbrända livsöden». »När jag vaknar – tiger jag. Jag måste tiga. Hur skulle jag kunna ropa ut min smärta, min förtvivlan?» Det mest positiva han kan säga är att det bestående systemet är den luft som han andas. »Därför tar min bitterhet inte död på min tro, och min tro tar inte död på min bitterhet.» Skulden har, säger han, »de människor som vill spela allsmäktiga». Men hur skulle ett totalitärt system undgå att driva fram sådana människor till makten?

»Att tiga» är ett drama som inte bara gäller tyrannierna. Det gäl-

ler oss alla. Att tiga: det är en tillflykt undan fördömandet av det som sker, en metod att komma ifrån den pinsamma insikten, att göra försoning med ondskan uthärdlig, att undvika ansvar med ett inte alltför stunget samvete. I tyrannierna är tigandet en ohygglig nödvändighet, hos oss är det en skam.

I STORT SETT HAR JAG HAFT GOD SÖMN, tarvligt god sömn kan jag kanske säga med tanke på att ängslan och förtvivlan knappast kunnat ge mig en sömnlös natt. Jag brukar avvärja kritiken med den något psykoanalytiskt färgade satsen att man vid en viss grad av depression inte orkar med den extra belastningen att vara vaken på nätterna. Men de stormästare i sömnlöshet som jag känner förkastar mitt försvar och finner i min goda sömn, liksom i min arbetsförmåga, ett bevis på begränsningen av min olycka och min känsloförmåga, ett tecken på sundhet och medveten eller undermedveten trivsel.

Under de senaste åren har det blivit annorlunda. Inte så att jag ligger sömnlös en hel natt, men så att sömnen är sämre, att ostörd och lång tid av total medvetslöshet blivit sällsynt. Jag kan knappast märka något sammanhang mellan svårigheten att sova djupt och graden av ledsnad och ångest under de vakna timmarna. Liksom hos många andra gamla som jag rådfrågat, tycks det snarare vara fråga om en sjukdom, ett ålderssymtom vid sidan av förändringarna i den vakna tillvaron. Genom sömnmedel, som jag tillgriper med rädd sparsamhet, kan obehaget hållas inom rimliga gränser, och jag har ännu ganska stor möjlighet att ersätta förlorad nattsömn med korta, men djupa sömnstunder under dagen. Fruktan för natten – välkänd sedan barndomen – är kanske svårare än natten själv.

Formerna för sömnlöshet är ganska olika. Det värsta är att ligga vaken under repetition av pinsamma händelser och tankar. Denna pina är rätt sällsynt, men kanske ohyggligare än någon vånda under dagen. En mildare form är vaka utan tankar, en tomhet med så mycket medvetande i behåll, att man lider av tomheten. Mitt vanligaste grepp är mardrömmar från vilka jag vaknar i skräck; om den proceduren upprepas tio eller femton gånger, uppstår en fruktan för att insomna, som tävlar med fruktan att ligga vaken. Några ofta återkommande mardrömmar utgår från gamla minnen och oroskäns-

lor: Jag föreläser utan att veta vad jag skall säga, jag går miste om professur, jag omges av fiender, som en gång varit vänner, jag simmar bland ormar, jag väntar på döden inom en timma eller en dag. De vanligaste och kanske svåraste drömmarna bygger på att jag är skild från Gerd, ser henne, men inte kan komma henne nära, hindras att möta henne genom människor eller stängda dörrar; ett par missöden vid tågresor kommer ständigt tillbaka.

En svår dag leder, tycks det mig, inte ofta till en svår natt, men en natt i mardrömmar och med ett minimum av sömn förgiftar den följande dagen. Därför blir fruktan inför och efter natten de mest vanliga pinomedlen.

Under några dagar före septembervalet 1958 låg jag på sjukhus för behandling av den ögonsjukdom, som tio år senare berövade mig förmågan att läsa. Jag var under denna tid vid ovanligt gott humör, skrev ivrigt politiska och litterära artiklar, kände, som jag betonat i memoarerna, en förening av inre stillhet, distans och passion, som höjde mig över konflikterna. Jag tolkade länge denna stämning som ett resultat av avspänning inför sjukdomen och av min isolering genom ställningstagandet i pensionsfrågan som ledde till brytning med både tidningens ägare och folkpartiet.

Något låg det kanske i denna tolkning, men jag har senare blivit övertygad om att en annan, högst trivial orsak var den väsentliga. Jag fick varje kväll på sjukhuset ett då ganska nytt sömnmedel, som framkallade inte bara god sömn under natten, utan också en upprymd och självsäker arbetsvilja under dagarna. Att det nya sömnmedlet på många, inte på alla, har denna effekt, fick jag småningom reda på genom vår läkare, som uppmanade mig att använda medlet med stor försiktighet. Jag har lytt hans råd, men har under de följande åren begagnat medlet i extrema fall, då jag under en tid känner mig särskilt nere och helt oförmögen att skriva. Kanske tar jag ett sådant sömn- och arbetspiller tjugo gånger om året. Ännu tycks det vara effektivt; jag vaknar med en känsla av spänning och kraft och skriver några timmar i ett slags eufori. Ibland frågar jag mig, om

detta helt beror på pillret eller om jag också påverkas av självsuggestion – »nu måste du skriva, annars kan du inte längre tro på pillret». Det är i varje fall skönt med denna tillflykt, med detta tvång att skriva, med denna lätta berusning över arbetet. Då jag väl kommit i gång, kan jag i regel fortsätta några dagar – isen är bruten, det orimliga och olidliga i arbetet viker för iver och glädje.

DET ÄR NU ÅTTA, NIO ÅR SEDAN jag skrev ner minnen och reflexioner från tiden i Dagens Nyheter. Olika händelser har drivit mig att tänka över min hållning och mitt handlande på nytt, att göra ett andra och mindre tidsbundet försök till självrannsakan. I stort sett har försöket, som var att vänta, resulterat i ett frikännande med acklamation, men på några punkter har jag i viss mån reviderat min uppfattning. Jag går i detta sammanhang blott in på principfrågor och allmänna bedömanden av mitt handlingssätt.

Att jag i allt väsentligt stod självständig mot folkpartiet och mot tidningens ägare finner jag ostridigt. Men ett par kommentarer och reservationer är behövliga. På hösten 1957 kom folkpartiets ledare och jag efter hårda konflikter fram till ett slags uppgörelse i pensionsfrågan. Då jag senare, efter valen i juni 1958, ändrade kursen och snarast helt godtog den socialdemokratiska linjen, anklagade mig Bertil Ohlin; enligt Ohlin skulle jag ha lovat att inte frångå den linje, som vi var ense om i slutet av 1957. Varken jag eller min närmaste medarbetare i saken, Kurt Samuelsson, har något minne av detta men det är möjligt att Ohlin har rätt, att han med fog kunnat se den uppgörelse, som för oss var en tillfällig samlingslinje, som en överenskommelse på lång sikt.

Min avgörande konflikt med Bonniers berodde, som jag tillräckligt utrett i memoarerna, på två motsättningar. För det första krävde jag i den på vintern 1957–1958 uppkomna striden Kreuger–Bonnier en utredning av frågan – liksom jag gjort i liknande fall 1952 – och vägrade att dessförinnan ta definitiv ståndpunkt; självfallet var jag mycket glad då den utredning som jag starkt bidragit till att framkalla gav Bonniers rätt. För det andra var Bonniers – i varje fall Tor, styrelsens ordförande och min gode vän i familjen – starkt emot min linje i pensionsfrågan efter junivalen 1958: följden blev att jag med 1959 års utgång, ett år i förväg, gick i pension på styrelsens förslag – något tvång fanns inte men av många förut redovisade skäl

ansåg jag min ställning besvärlig, bland annat på grund av att jag var rädd för den blindhet, som kom först långt senare. Att jag berör detta beror närmast på, att Tor Bonnier, som jag fortfarande känner mig vara god vän med, i ett brev häromåret påstod att jag visat min ilska mot Bonniers redan på våren 1957 genom att övergå till Wahlström & Widstrands förlag, vars förbindelse med Bonniers jag då inte kände till. I själva verket var detta helt oberoende av min allmänna relation till Bonniers och orsakades av en tvist emellan Gerard Bonnier och mig.

På min ståndpunkt i skilda frågor har jag inte skäl att här ingå – men jag vill stanna vid ett par reflexioner, som de senaste åren ofta trängt sig på. Att jag i mina kampanjer var starkt engagerad måste nog alla ha märkt; då jag någon gång sade att man på femtioen procents övertygelse måste bygga en hundraprocentig iver, var det ett ögonblicks infall – ivern fattades mig sannerligen inte. Men en annan svaghet är värd att bekänna. Det har sagts att jag var en »förlorare», att mina kampanjer alltför ofta misslyckades. Det skäms jag inte för; att segra genom att följa majoriteten och vara lyhörd för dagens opinion är för mig ingenting avundsvärt. Men en svaghet finner jag i att mitt engagemang så väsentligt var en tro på att jag hade rätt, inte så mycket på en vilja att få rätt. En misslyckad kampanj kändes inte som ett stort nederlag; jag tröstade mig lätt med tro på de egna argumentens styrka och att mina inlägg påverkade hela debatten. Det var en brist på sakligt – i motsats till intellektuellt-dialektiskt – engagemang i detta, som jag nu kan se som en svaghet. Segern i meningsskiftet var för mig alltför viktig i förhållande till realiteten – ett fel som efter behag kan sättas i sammanhang med nihilism, professoral attityd eller intellektuellt högmod. I samband med detta står att mitt skrivsätt ofta var ur taktisk synpunkt olämpligt i sin hetsighet och sin utmanande personkritik. I huvudsak var detta inte effektsökeri; adrenalinet rann till då jag skrev och ursinnet kunde kännas som en mara. Men formuleringsglädjen blev också alltför stark och ledde inte sällan till överdrift och därmed osaklighet. Det namn jag oftast tänker på i det sammanhanget är Östen

Undén. Det var naturligt att jag angrep honom som utrikesminister, men det skedde för ofta, för skarpt och för personligt. I viss mån förklaras detta av att jag tidigare starkt uppskattat honom och börjat se honom som en vän och ett rättesnöre (något i stil med Axel Brusewitz) och att jag blev oerhört missräknad vid balternas utlämning 1945; i Undéns tal och uppträdande låg också en del som eggade den lystna illviljan. Men mannens demokratiska fasthet, hans redbarhet och hans ovilja mot politiska konstgrepp och publikkurtis borde ha hejdat mig. Parentetiskt vill jag tillägga att det numera – genom Undéns eget och andras vittnesbörd – blivit klart att han var principiellt emot och plågades av baltutlämningen; för mig är det dock svårt att tro att han inte genom hot om avgång kunde ha hindrat beslutet, allra helst som tre av regeringens främsta jurister (Quensel, Zetterberg och Danielsson) genom att reservera sig klarlade sin motvilja mot beslutet och sin åsikt, att det inte var en ofrånkomlig konsekvens av tidigare förhandlingar med Ryssland. Att Undén i detta sammanhang i en riksdagsdebatt nedsatte de av Ryssland ockuperade staternas politik, finner jag efter vad som sedan framkommit än mera svårbegripligt och obehagligt.

Mitt korta syndaregister bör avslutas med ett ord om relationerna till kamraterna. Mitt intryck var, och är fortfarande, att jag och mina närmaste medhjälpare i stort sett arbetade i vänskap och till och med intimitet – undantagen har jag i memoarerna noterat. Men jag erkänner, att jag ofta var för bestämd av viljan att leda tidningens politik, att jag granskade och korrigerade för mycket i detaljer, att jag ibland uttryckte mig för kritiskt, och att min irritation inte alltid betvingades. Det hör till mina sorger att kamratskapet upplöstes och att vänskapen kunnat förbytas i fientlighet eller främlingskap.

DÅ OCH DÅ HÖR JAG uppgifter om och uttalanden av mig själv som är både felaktiga och obehagliga. Sedan mer än tio år finner jag mig ibland åberopad som författare till ungefär följande sats: »Att tala logik med en kvinna är som att läsa en tidning i blåsväder.» Några tycks anse frasen kvick, andra, bland dem jag själv, finner den dum. Säkert är att jag är oskyldig till uttalandet, som borde härstamma från tidningen Strix för omkring sextio år sedan. Då jag nyligen läste, att mina ord intagits i en bok med sentenser från skilda författare, bad jag vår vän Corinna (Greta Bolin) att i sin recension avfärda påståendet om min skuld. Retsammast är de idiotiska bekanta, som under skratt och nojs berömmer mig för min kvickhet och som enda bevis nämner »din lysande reflexion om kvinnornas tankeförmåga».

Bland de felaktiga uppgifter som irriterat mig på sista tiden nämner jag ytterligare två. En memoarförfattare, som jag varit god vän med och har sympatier för, påstår att jag under min tid i Dagens Nyheter erbjudit honom »guld och gröna skogar», om han ville bli tidningens kulturredaktör. Redan på grund av mannens ställning och ålder hade ett sådant erbjudande varit orimligt, den oriktiga uppgiften är för mig otrevlig eftersom den tenderar att förfalska mina relationer till publicister på tidningens kultursida.

I en liten bok om finansminister Sträng, son till en renhållningsarbetare i Riddersvik, frågar sig författaren, om jag kan tänkas ha lekt med Sträng i min barndom – min far var ju chef för denna avdelning av Stockholms renhållningsverk. Svaret blir nej, och motiveringen är att jag säkert inte hörde till de överklassbarn som kunde leka med arbetarbarn, att jag var en liten snobb, kort sagt. Mina memoarer visar att jag ständigt lekte med arbetarpojkar – de var för övrigt i min tidiga barndom de enda kamrater som fanns att tillgå, men dementien kan göras precisare: Sträng är ungefär tio år yngre än jag och var inte född, då min familj 1904 flyttade till Stockholm.

Vid mera allmänna och vidlyftiga förvrängningar och förfalskningar skall jag här inte stanna. I regel undviker jag att läsa elaka saker om mig själv, mina nya försök till självrannsakan hindrar inte, att jag i dessa fall blir alltför ledsen och förbannad.

MAN DREV EN HEL DEL POLITISK PROPAGANDA, mest omedvetet, i min skola, Nya Elementarskolan i Stockholm. Det var särskilt naturligt att så skedde under mina sista skolår, åren före första världskriget, med Staaffs av Branting stödda regering, borggårdskuppen och striderna om rösträtt och parlamentarism. Det mest påtagliga exemplet jag minns var då vår kanske bäste lärare, Henning Wijkmark, inför klassen talade om, att han vid en titt i taxeringskalendern funnit att Branting deklarerat en inkomst av tolvtusen kronor. Alltså: socialismens ledare, jämlikhetsmannen framför andra, förtjänade ungefär lika mycket som våra egna pappor, inte mycket mindre än ett statsråd, dubbelt så mycket som en professor, säkert tio gånger så mycket som en kroppsarbetare. Vilket förbannat skoj; ned med socialismen, leve högern.

I våra dagar har samma »diskussion» (för att uttrycka sig artigt) tagit ny fart. Inom den segrande socialdemokratien och dess folkrörelser har formats en liten överklass, med höga inkomster och ibland med kapital; litet elakt kan sägas att man nått pengar och status genom att förkunna jämlikhet. Motståndarna pekar med ilska och förakt på denna dubbelhet, liksom några av våra förfäder jämförde vällustiga kyrkofurstar med bergspredikans Jesus.

Det moraliska problemet är inte så lätt att bedöma. Att fördöma en hög levnadsstandard och samtidigt njuta av den är sannerligen inte något nytt; inte heller att begära större jämlikhet (ja till och med att prisa fattigdomen) och samtidigt värja sin försvarliga andel av kakan.

Det är naturligt att kräva en allmän reform eller förändring utan att börja med nyordningen på hemmaplan, att begära likställighet utan att göra personliga uppoffringar, som medför osäkerhet och främlingskap i den egna omgivningen och lätt fattas som en form av självreklam. Jämlikhetsprincipen, ställd på framtiden, kan ge ett någorlunda gott samvete utan att störa den vardagliga välmågan.

Ett mera olustigt och förljuget drag i denna dubbelhållning är en stundom framträdande tendens att låtsas som om jämlikhet redan vore uppnådd eller nästan uppnådd genom arrangemang och konventioner utanför ekonomien. Vi känner oss alla jämlika, från chefen till vaktmästaren, ungefär så hörde jag för några år sedan ett statsråd uttrycka sig i en debatt; man talar om den muntert vänliga tonen, om att alla är du, om glädjen i samarbetet. Det är utmärkt, om – eller kanske att – gamla tiders högdragenhet och servilitet viker för en kamratlighet (utan den uppstyltade gemytlighet som gärna tränger in i bilden), men vi skall inte inbilla oss att problemet därmed närmar sig lösningen. »Vi är alla lika, fattiga syndare inför Vår Herre»; med detta grepp klarar sig numera varken prelater eller politiker.

Ett argument i debatten av helt annan art är framhävandet av att det är omöjligt att uppnå genomförd jämlikhet och att det över huvud är ytterligt svårt att ge en relevant bild av de ekonomiska olikheterna i ett samhälle. Denna tankegång, särskilt klart framställd av Kurt Samuelsson i skriften »Det fördömda kapitalet», är väsentlig, men kan inte rimligen leda till att frågan om jämlikhet blir meningslös, att det är omöjligt att göra något åt saken. De allmänt erkända olikheterna mellan skilda tider och länder utgör ett tillräckligt bevis för att problemet kan lösas på skilda sätt, att man kan arbeta för och genomföra förändringar av betydelse. Att total jämlikhet är omöjlig är en annan sak; det är rent av svårt att förstå meningen med denna utopiska tanke.

Att jämlikhetsfrågan under de senaste åren aktualiserats är väl begripligt. Produktionsökningen och socialpolitiken har höjt levnadsnivån och till stor del avskaffat den svåraste fattigdomen och därmed har önskemål som länge stått i bakgrunden fått ny aktualitet. Vad som gjorts under den långa och framgångsrika reformperioden har utan tvivel medfört en viss social och ekonomisk utjämning: gamla, sjuka och arbetslösa har både absolut och relativt fått det bättre än förr. Men i stort sett har olikheterna i fråga om

egendom och inkomst blivit bestående. Kapitalkoncentrationen inom den dominerande privata sektorn är minst lika stor som för några årtionden sedan. Inkomstskillnaderna har inte starkt påverkats. Beräkningar på denna punkt kan göras med olika metoder och därför leda till skilda generaliseringar; man kan exempelvis jämföra de lägsta och de högsta inkomsttagarna eller uppdela befolkningen i en rad skilda grupper från ett minimum till ett maximum av inkomst. Enligt några beräkningar är Sverige ett land med relativt stor jämlikhet, särskilt i jämförelse med USA och Ryssland, men för var och en står det klart, att olikheterna även hos oss är betydande; en ordinär ålderspension ter sig för de mera välbeställda som ett bidrag nästan utan betydelse.

Det kan, tror jag, med fog påstås att inkomstskillnaderna i vårt land varit mindre skriande och upprörande än på en del andra håll. Den ostentativa lyx, som Veblen skrev om i USA under kapitalismens genombrottstid, har inte varit så flagrant hos oss. Möjligen beror det på att Sverige ovanligt hastigt förvandlades från en byråkratisk bondestat till ett industriland med utifrån hämtade krav på socialreformism. Rikedomen har inte haft samma överväldigande prestige som i USA; en byråchef var länge – och är kanske ännu – lika »fin» som en direktör med tio gånger så stor inkomst. Med den snabbt framgångsrika socialreformismen har måhända följt en viss rädsla för extravagans i fråga om levnadssätt och statussymboler. Chefer i eller ägare av verkligt prima företag söker inte imponera genom fantasibjudningar eller lustbarheter och brukar hellre en Volvo än en Rolls Royce. Återhållsamhet eller rent av enkelhet är distingerat. Det har rent av blivit taktlöst att tala om rika och fattiga och det lär vara svårt att hitta en kapitalist, som talar om sin rikedom och inte om sitt tunga arbete.

I våra dagar synes jämlikhet mest vara ett hönörsord, även om det ofta används med ironi just på grund av sin till intet förpliktande popularitet bland de besuttna. En del säger visserligen att jämlikhet redan finns eller att den inte kan uppnås, men ingen säger att det är bra med stora skillnader i egendom och inkomst.

För strävan att ändra samhället i jämlikhetens intresse inställer sig sedan århundraden diskuterade möjligheter. Mera utopiska spekulationer, till exempel om en i detalj gående reglering av arbetet och konsumtionen, skall jag inte beröra, inte heller de detaljförslag, som inom den nu bestående ordningens ram syftar till att genom socialpolitik och skattereformer genomföra mindre jämkningar.

En gammal linje är arvsrättens principiella avskaffande. Idéhistoriskt är detta snarare ett liberalt än ett socialistiskt krav. För de äldre liberaler, som fordrade »fritt lopp för alla dugliga» (även om fan skulle ta dem som blev efter), var det ofta naturligt att ifrågasätta det privilegium som arvet innebar för en minoritet; för socialismen, särskilt i dess marxistiska form, gällde det att överföra all egendom till samhället eller till medborgarna gemensamt, och arvsrätten var alltså inte något speciellt problem. I Sverige är Eli Heckscher den mest berömde talesmannen för en liberalism, som på en gång försvarade den privata äganderätten i strid mot socialism och energiskt kritiserade arvsrätten.

Ett motiv för arvsrätten, som inte minst för en rad liberaler var av betydelse, utgick från tanken, att en man eller en familj som blivit rik kunde väntas få avkomlingar som väl skulle förvalta denna rikedom. Denna social-darwinistiska synpunkt lär väl sedan länge – utom möjligen i stilla samtal inom rika familjer – vara helt övergiven. Då jag för några år sedan var med på en elitkonferens av industriägare och industriledare, träffade jag en person som trodde sig vara kvalificerad för sin rikedom genom arv och miljö, men hans kolleger tycktes vara helt främmande för dylika fantasier. Vi tror inte längre att generalssöner bör bli generaler eller professorsbarn professorer. Vi tror inte ens att en statsledares son passar till statsledare; visserligen bevaras den ärftliga monarkien och kungen betecknas med något grov ironi som statschef, men förutsättningen är att kungen inte har någon makt, inte ens något att göra.

Arvsrätten synes mig vara ett gott exempel på de problem som möter vid jämlikhetstankens tilllämpning. Jag tror att de flesta finner arvsrätten i traditionell omfattning svår att försvara och för

många framstår den, då det gäller stora värden, som en ren absurditet, men ändå är även radikala grupper inom socialdemokratien tveksamma eller motvilliga inför en aktion i saken. Detta beror tydligen på att en reform framstår som oförenlig med hela den bestående, någorlunda väl fungerande ordningen och att man därmed kan glida in i en omvälvning, som det är svårt att överblicka och vars resultat ter sig farliga från andra och allmänt godtagna värderingssynpunkter. I en väsentligen industriell produktionsordning måste arvsrättens avskaffande på längre sikt medföra avskaffandet av privat äganderätt till produktionsmedlen. Detta innebär en socialisering som hittills i ganska ringa mån genomförts i Sverige. Vi har i välfärdsstaten, som Assar Lindbeck betonade i ett föredrag i mars detta år, haft en omfattande inkomstsocialisering – staten har genom skatter till stor del tagit hand om inkomsternas användning men produktionsmedlen har huvudsakligen stannat i privat ägo. En socialisering av produktionen är i varje fall endast med svårighet förenlig med bevarandet av den politiska demokratien. Även om Hayeks och andras prognoser för några årtionden sedan ter sig tvivelaktiga, är kombinationen av dominerande statsdrift och folkstyrelse svår att tänka sig. Demokrati är praktiskt taget överallt förenad med kapitalism eller blandekonomi, medan socialisering förenas med den maktkoncentration som vi kallar diktatur. Det enda undantaget av betydelse är Israel, där demokratien upprätthållits i samband med en långt driven kollektivisering. Men det måste observeras att denna kollektivisering endast i begränsad omfattning innebär förstatligande – fackföreningar och kooperativa företag äger mer än staten – och att den kommit till stånd under högst särpräglade förhållanden och består i ett ekonomiskt och politiskt särläge. Det bör tilläggas att jämlikheten i Israel synes vara större än i alla andra stater, demokratier liksom diktaturer.

Vid sidan av den berörda frågan framträder en rad andra problem i samband med förstatligande eller kollektivisering av produktionsmedlen. Kan en sådan ordning tänkas utan uppkomsten av en ny ekonomiskt-politiskt ledande klass, som blir minst lika privilegie-

rad som de stora ägarna av produktionsmedel i ett land som Sverige? Är en ekonomisk demokrati, som gör de inom vissa företag arbetande till ledare av dessa företag, förenlig med någorlunda stor självständighet för företagen gentemot staten? Är, som vissa uppgifter från några östländer anger, en marknadsekonomi i vår mening möjlig under en socialistisk regim? Kan man räkna på en någorlunda lika snabb ökning av produktionen i ett sådant samhälle som hos oss? Hur skulle en större jämlikhet säkerställas under en sådan ordning?

Härtill kommer, som Lindbeck påpekar i sitt nyssnämnda föredrag och som också Tor Ragnar Gerholm klarlägger i sin senaste bok »Futurum exactum», att under senare tid ekonomiens internationalisering – främst i den fria världen – leder till ett beroende staten, företag och kommersiella verksamheter emellan, som binder de enskilda ländernas, och i synnerhet de små ländernas, handlingsfrihet. Att beräkna en stor strukturförändrings konsekvenser från denna synpunkt torde vara omöjligt och därav följer en ofrånkomlig tendens till konservatism, trots de enskilda staternas och partiernas djärva paroller. Det blir allt svårare att bedöma resultatet av en aktion, att klarlägga det inbördes förhållandet mellan dylika aktioner, inomstatligt och internationellt.

Jämlikhetstanken, några årtionden gömd bakom det allmänna framsteget men ånyo vitaliserad, är föga lämpad för en saklig debatt i dagens svenska politik. Partierna synes mer än någonsin, i brist på stora sakliga motsättningar, vara inställda på att vinna en smula av de få marginalrösterna och att sålunda genom snabba utspel i detaljer behålla eller erövra inte makten, men väl regeringsinnehavet eller en del av detta. Begreppet jämlikhet ingår visserligen i den lilla arsenal av honnörsord som vid festliga tillfällen kallas ideologier, men dess innebörd lämnas i ett för aktörerna lämpat dunkel.

Saken borde, både i klarhetens och realitetens intresse, tas upp mera allvarligt. Inte i en offentlig utredning, med om röster tävlande partimän, utan i en krets av vetenskapsmän, intellektuella, före-

tagare och arbetare utanför de egentliga partibyråkratierna. Jämlikhet hör till de gamla och stora idéerna, och möjligheten att komma närmare målet är värd ett arbete utanför röstjakten.

Men det är möjligt att hela jämlikhetsproblemet, vad ett land som Sverige angår, efter en kort aktualisering snabbt blir föråldrat. Frågan om den väldiga olikheten mellan rika och fattiga länder har i viss mån redan trätt i det gamla problemets ställe. Härtill kommer den redan berörda internationalisering av produktion och handel som begränsar en enskild stats reella handlingsfrihet, samt frågan om nya former för utnyttjandet av de på vissa punkter avtagande naturtillgångarna. Det är tänkbart att dessa problem som gäller hela mänskligheten kommer att överskugga fördelningsproblemet i varje enskilt land.

JAG ÖVERVÄLDIGAS OFTA AV LÄNGTAN att skingra dimman omkring mig, jag spänner mig för att knäcka gallret och får ett anfall av förtvivlan, en drömlik skräck, vid misslyckandet. Jag försöker att i mitt inre frampressa bilden av de människor jag inte kan se; jag minns dem ju, varför kan inte minnet ersätta synen? Det går mycket dåligt för mig; seendet behövs och kan i någon mån uppnås, då jag på nära håll – en halv till en meter – ser från sidan och alltså använder gränsområden på näthinnan som är relativt friska. Underligt nog har jag intrycket, att jag inte riktigt kan i minnet återkalla händelser och människor under den tid jag kunde se. De blir litet dunkla och diffusa, liksom världen jag lever i.

Förenat med mina gamla tendenser till melankoli och psykiskt självplågeri blir detta läge ibland svåruthärdligt. Jag inbillar mig att det inte går längre, att jag måste göra ett slut på eländet, att pinan i mitt huvud måste tystas. Men jag tror blott något ögonblick på dessa fantasier. Gerd är kanske ett hinder, som skulle vara avgörande, om fantasierna hade mera realitet. Men jag lever nog lugnt kvar redan på grund av min gamla stabila dödsfruktan. Den plågar mig så, att den snabbt kryper fram för att fördärva stunder av lättnad och utflykt, men den är också en trogen väktare.

Tröst och glädjeämnen saknas inte. Främst är Gerd livet, räddningen – vårt liv, med ömhet, ängslan, väntan och slitningar.

Blad utan rot, sparv utan
bo är jag
Blott jag går utom ringen
av din smekning.

I ANDRA DELEN AV SIN HISTORIA ägnar Vilhelm Moberg ett stort och med lidelse skrivet kapitel åt Dackefejden, den småländske bonden Nils Dackes uppror mot Gustav Vasa i början av 1540-talet. Moberg betonar att hans egen starka sympati för Dacke ingår i en svensk, särskilt småländsk tradition. Själv har jag stött på varianter av denna tradition, som jag en stund skall stanna vid.

Då jag läste om Dacke i skolan, blev jag överraskad av att han inom familjen och släkten var ett aktuellt och beundrat namn. Pappa talade om Dacke som »en stor smålänning», kanske det högsta berömmet i hans ordförråd. Men framför allt var det genom min farbror generalen, släktens stolthet, som jag blev flyktigt introducerad i en Dackekult, vars politiska och ideologiska bakgrund jag senare tyckt mig begripa. Farbror Lars kallade sig till tio procent lekfullt, till nittio procent allvarligt »Dackesonen» och skrev eller åtminstone påbörjade ett skådespel om Dacke, ur vilket han till min pina uppläste valda stycken. Något närmare om Dackes personlighet kände farbror Lars tydligen inte till; det centrala var att Dacke var småländsk bonde, liksom våra gemensamma förfäder, och att han modigt och självständigt bekämpat en hård och förtryckande överhet.

I hyllningarna till Dacke åberopades ofta två andra framstående Dackesöner, Eric Trolle och Alfred Petersson i Påboda. Alla tre var vid denna tid ministrar i Arvid Lindmans regering men avgick snart (farbror Lars och Påboda 1907, Trolle 1909) ur ministären på grund av konflikter med statsministern. Farbror Lars och Påboda var klara smålänningar, Trolle var östgöte från Smålandsgränsen. Men vad som främst band dem samman var oviljan – för min farbrors del kan jag säga hatet – mot regeringschefen. Lindman jämfördes inte med Gustav Vasa och att nedsätta Gustav Vasa ingick inte i dessa korrekta Dackesöners fraseologi, men bitterhet mot överheten motiverade Dackekulten och höll de tre lekkamraterna samman.

Dacke kan i denna kombination, kanske en smula extravagant, påstås ha blivit symbolen för en gammaldags fientlighet mot industrialism och kapitalism. Lindmans regering var den första i vårt land som i sin spets hade företagare och affärsmän – jämte Lindman själv främst finansministern Swartz – och som var positivt engagerad i vad man kan kalla det kapitalistiska genombrottet. Dackesönerna representerade nästan idealtypiskt grupper som höll på att försvagas eller i varje fall att mista sin centrala sociala position. Trolle var aristokrat och godsägare, farbror Lars hög militär av gammal soldat- och bondesläkt, Påboda välbesutten bonde. Affärer, bolag, industrier var något främmande och betänkligt. Bönderna var folkets kärna; att industrialism och emigration blev räddningen för den ständigt växande majoriteten av allmogen, som saknade egendom, hade man ingen föreställning om. Direktörn lika väl som industriarbetaren var något nytt och oroande. Dackesönerna kallade kapitalisterna och deras politiker »fyrkar» och »burkar», och deras förakt för det professionella sysslandet med aktier och investeringar delades av många i det ämbetsmanna- och bondesverige som gick mot försvinnandet.

Ett nytt led i Dacketraditionen formades av Fabian Månsson med hans 1928–1930 publicerade böcker om Dacke och Gustav Vasa. Till min förvåning köpte eller lånade pappa – antagligen också farbror Lars – dessa böcker, och jag gjorde på pappas uppmaning ett försök att läsa dem. Jag kom inte långt. Långrandigheten och detaljrikedomen blev snart avskräckande, trots det stora greppet och den redliga forskningen. Jag fann emellertid hos Månsson en ny variant av Dackeideologien. Dacke, böndernas man, blev en föregångare till den jämlikhetssträvan, den frihetskänsla och den förbittring mot »herrarna» – fogdar, godsägare, militärer eller kapitalister – som var kärnan i Månssons socialism. Då jag i riksdagen vid några tillfällen hörde Månsson dundra, en ståtlig uppvisning i temperament och social medkänsla, blev han mer än de intellektuellt tränade ledarna en personifikation av folkligt ursinne mot de styrande och besittande, »tronen, altaret och penningpåsen». Det var en vag

socialism, men den var äkta.

Hos Vilhelm Moberg möter, synes det mig, den mest rena och förenklade Dackebilden. Dacke vill, det är förutsättningen, liksom sina grannar leva i stillhet och fred, i gemenskap och solidaritet med de småländska landsmännen lika väl som med bondebröderna på andra sidan den danska gränsen. Men han och hans anhängare får inte vara i fred; de pressas av nya trosregler, av pålagor, utskrivningar och godtyckliga ingrepp från den dunkla överheten långt uppe i norr. En frihetskänsla, som med teoretiskt underlag skulle blivit ett slags statsfientlighet och anarkism, driver dem att gripa till vapen hellre än att stanna i den stillhet, som alltid står underkastelsen till buds. Moberg kan inte berätta mycket om Dackes karaktär, men att Dacke liknar Moberg själv kan inte undgå läsaren. Dacke är den Moberg, som offrar lugnet vid skrivbordet för att i artiklar, böcker och skådespel värja den enskilde mot överheten utan annan ideologi än tro på »lag och rätt». Sådana Dackesöner är världens salt.

Moberg skriver ironiskt om hur sällsynt och dyrbart Vasablodet blivit. De växlande svenska kungaätterna söker visa sin härstamning från Gustav Vasa som om detta gåve värde och legitimation. Detta är naturligtvis riktigt. Men det må tillåtas mig att avslutningsvis stanna vid en annan sida av Vasaättlingarnas problem: för bortåt femtio år sedan utkom en bok om Vasaättlingar, med uppgift om tusentals personer av denna kategori. Min farbror köpte den dyra boken – trots sin motvilja mot alla inköp, inte minst av böcker – därför att han själv återfanns i förteckningen; Dackesonen och Vasaättlingen fann lätt varandra i prestigens tecken. Jag upptäckte emellertid sedan att pappa, jag och andra släktingar utan tillräcklig status däremot inte var nämnda i boken – antalet svenskar med någon droppe Vasablod måste kunna räknas i hundratusental men någon i släkten måste vara socialt eller ekonomiskt kvalificerad för att bli upptagen i det fina sällskapet. Jag blev alltså Vasaättling mindre på grund av de famösa blodsdropparna än därför att min farbror var general. Men litet belåten är jag i alla fall.

Vid läsning av svensk press och deltagande i privata och officiella debatter i Sverige under senare tid slår mig gång efter annan en jämförelse mellan ett starkt om också inte förhärskande drag i vår hållning till nazismen mellan maktövertagandet och krigsutbrottet och till Israel efter sexdagarskriget. Samma förljugenhet, samma vilja att komma ifrån ett ställningstagande, samma önskan att gömma sig bakom osäkerhet och okunnighet framträder i båda fallen.

Den svenska debatten under åren före andra världskriget var förvisso inte pronazistisk. De klara nazisterna var en liten och lågstående minoritet, de allra flesta tog avstånd eller undvek i varje fall att applådera Hitler. Men år för år blev stämningen mera sval, mer avvaktande, mera benägen att referera i stället för att fördöma. Det fanns många undantag i ledande tidningar. Jag nämner här blott Torgny Segerstedt, Z. Höglund och Johannes Wickman.

Att Segerstedt fick en särställning, ibland kritiserad, ibland hyllad, nu allmänt betraktad som en heder för vårt land, berodde inte på att han med större skärpa än andra analyserade läget och förutsåg vad som skulle komma. Det väsentliga var att han var ständigt upptagen av vad som skedde, att han hatade ondskan i Hitlers och nazismens gestalt med en lidelse som förkastade skepsis och tvekan. Han var ensidig, sade man, och den lilla anmärkningen var riktig; han var ensidig i sin besatthet och denna besatthet gällde en god och stor sak.

Med några ord skall jag stanna vid drag i debatten som nästan alla nu finner förhatliga men som då ofta ansågs vara bevis på klokhet, sinne för realiteter, förmåga av ett nyanserat bedömande. Att regeringens uttalanden var vaga, neutrala och ofta överslätande är naturligt. En regering måste till dess kriget står för dörren behandla till ministrar och diplomater utklädda brottslingar som kolleger och anständigt folk; det är regeringens plikt att tiga och pressens att tala i lägen som dessa, har det sagts. Det är hos föredragshållare,

skrivande resenärer och publicister som man finner glidningen och den stillsamma, ofta säkert halvt omedvetna övergången till ett förräderi mot den egna ståndpunkten.

Var Hitler och nazismen verkligen så förskräckliga? Siktade den tyska regimen till krig och erövringar, förutom möjligen några gränsrevisioner i nationalitetsprincipens anda? Hitlers »Mein Kampf» innehöll visserligen påståenden, löften och hotelser som syntes ohyggliga, han och hans adjutanter talade om kriget som nationernas ära och de tyska segrarna och det tyska väldet i framtiden som mål för hans politik. Men, förklarade initierade, man menade inte riktigt vad man sade. Propagandan var till för masskonsumtion hemma i Tyskland, den skulle stimulera efter nederlaget tjugo år tidigare, möjligen skulle den också förmå motståndarna till eftergifter i skrämselns tecken. Korrespondenter i det tredje riket betygade hur bra det var ordnat. Resenärer med världsrykte meddelade, att till och med koncentrationslägren var komfortabla, en av våra storbanker konstaterade i sin årsberättelse 1939 i gillande ordalag Hitlers och Mussolinis nyordning av Europa. Att Hitler »egentligen» var en stor fredsvän betygades i rapporter och analyser även av några radikala skribenter. Då och då kom en nyhet som ingav skräck, men i vardagslag läste man om sociala förbättringar, minskad arbetslöshet och yviga fester hos det tredje rikets dignitärer.

Judefrågan kunde av de flesta ses med jämnmod. Ibland kom nyheter som väckte fasa utom hos härdade antisemiter, men det var lätt att släta över med ursäkter, och framför allt att glömma. En bok som innehöll noggranna uppgifter om de vid denna tid ännu inte till massmord drivna judeförföljelserna omnämndes knappast i den svenska pressen. Biskopar och professorer meddelade, att judarnas inflytande och uppträdande i Tyskland varit sådana att Hitler måste göra någonting; i regel tillades att han dock sannolikt gjort sig skyldig till överdrifter. Den svenska diskussionen stimulerades av den tyska rasismen; i riksdagen betonade talare av olika partier att invandringspolitiken måste skärpas och att faran för invasion av främ-

mande och tvivelaktiga folkelement måste bemästras.

Vid de små grupper av svenskar som blev nazister eller bestämda nazistsympatisörer under detta skede skall jag inte stanna. Frågan är vad som låg bakom godtagandet och slöheten, varför man inte kände ursinne inför en rörelse, vars dokumenterade målsättningar var så helt i strid med svensk genomsnittsopinion. En huvudorsak är naturligtvis att det var skönt att inte bli upprörd, att inte behöva ta ställning, att inte med alltför stor oro se på framtiden. Det var behagligt både för skribenter och läsare att, som det alltid hette, se saken realistiskt, att betrakta den från olika sidor, att kunna bevara ett hälsosamt mått av den tveksamhet som förädlades genom ordet neutralitet. »Det är inte ens skuld att två träta», »man får inte se saker bara i svart och vitt», sådana förnumstigheter var aptitliga – att se Hitler och nazismen som de var betydde hat, smärta och ångest och sådana känslor var det bäst att slippa. Sekundärt inverkade säkerligen mycket annat, inte minst en antisemitism som upphört att vara salongsmässig men fortfarande trivdes i intellektuella skräpkammare.

Mycket i de senaste årens svenska debatt om Israel och arabstaterna synes mig vara lika förnedrande. Jag tror att en överväldigande opinion snarast är proisraelisk, men styrkan i ställningstagandet har försvagats, den behagliga osäkerheten har brett ut sig och vad som omväxlande kan kallas antisionism och antisemitism har blivit en faktor att räkna med. »Jag håller på att Israel skall få existera», det hör till de mest gångbara och olustiga formerna för alibism. Man kräver inte, nobelt nog, Israels förintande och uppnår alltså ett slags mellanställning; denna lilla allmosa till det hotade Israel kan förenas med låt oss säga nittioprocentigt instämmande i arabernas påståenden och krav.

På senvåren 1967 blev det ständiga hotet mot Israel mera intensivt. Terroristgrupper från de kringliggande arabstaterna var en fara inte bara i gränstrakterna. Men det viktiga var andra ting. I strid mot slutna fördrag och folkrätten spärrade Egypten Akabaviken

för israeliska fartyg, man förmådde FN-trupperna att utrymma Gazaområdet och sände dit en stor del av den stridsberedda egyptiska armén, man fick militär hjälp eller löfte om snar militär hjälp från arabstater utanför gränslinjerna; i tal efter tal förkunnade statsledarna och radion att Israel nu skulle utplånas och förintas och man betonade rent av att kriget redan börjat genom de åtgärder som vidtagits.

I detta läge slog Israel till, inte genom terrorister utan genom militär. Några år efteråt är det inte ovanligt att höra att Israel var den skyldiga staten; motiveringarna är delvis lögnaktiga, delvis fantastiska i sitt sökande efter ursäkter för de ansvariga. Det sägs, att Nasser inte menade allvar, att han talade om det kommande kriget blott för att – liksom Hitler trettio år tidigare – pigga upp sina anhängare, att tal om förintelse, utplåning, förstörelse är arabiska fraser som inte får tas allvarligt, att Israel gott kunde reda sig även om de andra började kriget; man bortser från omöjligheten för Israel, med ett land och en befolkning som är några procent av fiendens, att hålla gränser och huvudpunkter besatta till dess motståndarna övergick från terroristkampanjer till öppet krig.

En annan antiisraelisk kampanj bygger på rapporter om tortyr av arabiska fångar. Alla anklagelser i den riktningen som jag läst om har tillbakavisats, och det är ostridigt att arabstaterna vägrat FN att göra undersökningar i dessa frågor, medan Israel i princip sagt ja. Men detta är inte det väsentliga. Det är möjligt att misshandel av araber ägt rum i Israel – det finns väl inget land där inte sådan polisbrutalitet förekommer – men det är omöjligt att förneka att de judiska minoriteterna i arabstaterna hindras att lämna landet och underkastas fängelse, tortyr och ohygglig diskriminering. Men hängningarna i Bagdad relateras som en nyhet och tycks sedan bli glömda, medan debatten om några påstådda fall av israeliska övergrepp fortsätter.

Israel begär förhandlingar med arabstaterna om fred och reglering av gränserna och flyktingfrågorna. Från arabiskt håll svaras att man inte kan erkänna, inte förhandla med, inte tänka sig en fred

med Israel. Men även på denna punkt försvaras eller ursäktas arabstaternas hållning. Israel borde utan vidare lämna tillbaka sina erövringar 1967 eller åtminstone genomföra stora reträtter från dessa områden – det är en gångbar uppfattning trots att den arabiska linjen är, att man först skall få tillbaka vad man förlorade under sexdagarskriget och sedan, i ett förbättrat strategiskt läge, förbereda Israels förintande.

För många blir konsekvensen av denna propaganda att båda har rätt eller att ingen har rätt, alltså att det finns ungefär lika mycket rätt på båda sidorna. Att denna tveksamhetens, neutralitetens, likgiltighetens och billiga goda samvetets linje godtas av så många, beror sannolikt i huvudsak på samma skäl som gjorde motsvarande synpunkter för trettiofem år sedan, när det gällde Hitler och nazismen, till en betydelsefull faktor i svensk opinion. Ett speciellt skäl, som delvis också gällde det nazistiska Tyskland, är väl, att möjligheterna till rapportering av saklig natur från arabstaterna är ytterligt begränsade. I Israel råder fri debatt, journalister kommer in utan svårigheter och har tillfälle att orientera sig genom samtal och undersökningar; i arabstaterna är debattfriheten förkvävd och det är mycket svårt för andra än välsinnade iakttagare att få informationer.

På sista tiden har jag läst några artiklar där kravet på återhållsamhet, försiktighet och sträng måttfullhet i alla omdömen programmatiskt förkunnas för den svenska debatten. Man närmar sig ibland det beryktade officiella slagordet från andra världskriget »en svensk tiger». Vad som händer är, säger man, inte något som man bör bli alltför upprörd över. Jag tror att många med mig tvärtom längtar efter satirer och ursinne, efter personer som är lika förbittrade, lika våldsamma och lika outtröttliga som Torgny Segerstedt. Beskedligheten just nu i en stor del av pressen hör till det otäckaste som jag upplevt i svensk debatt.

Vid ett par och tjugo års ålder fick jag idén att skriva aforismer. Egentligen drömde jag om att bli riktig författare, men tentamina, avhandlingar och sekreterarsysslor tycktes hindra mig; de korta sentenserna eller tankekornen borde jag däremot hinna med. Småningom insåg jag min oförmåga att skriva vare sig romaner eller aforismer.

Den sistnämnda genren har jag blivit alltmer skeptisk emot. Min tanke att försöka den inspirerades av La Rochefoucauld, fortfarande, tror jag, stormästare på området. Men alltmera sällan fann jag en aforism njutbar. Det gäller att formulera en kort sats, som antingen uttrycker något riktigt eller åtminstone rimligt med slående pregnans eller blandar absurditet och vettighet till något överraskande, belysande och festligt. Detta måste bli allt svårare, liksom det blir besvärligare att hitta mål för upptäcktsfärder. Men redan utdelningen hos La Rochefoucauld och hans berömdaste yngre konkurrenter synes mig vid förnyad genomläsning vara högst begränsad, med kanske fem eller tio procents lyckokast. Nutida svenska tillverkare av sentenser, såsom Olle Holmberg och Magnus von Platen, faller trots sin stora begåvning för frestelsen att höja antalet prestationer genom alltför liten sovring. I regel behövs det dessvärre mer än en sats, ofta mer än en sida, för att uttrycka något, som på en gång är tänkvärt och en smula fräscht.

Min favoritaforism nummer ett är av La Rochefoucauld: »Alla klagar över sitt dåliga minne men ingen över sitt dåliga förstånd.» Den passar mig, därför att jag har eller åtminstone har haft ett mycket gott minne. Jag är därför benägen att slå ihop minne och förstånd; hur kan man reflektera och resonera utan att minnas en massa tankar och fakta? Människor, som inte snabbt kan mobilisera uppgifter och synpunkter, är benägna att tala om sitt dåliga minne som om denna förmåga vore något underordnat och nästan tarvligt (såsom god sömn eller god mage) i jämförelse med förståndet, som

de anser sig besitta i rik mån men inte riktigt kan utnyttja på grund av glömska. Förr i tiden hände det att jag drog fram La Rochefoucaulds sentens i strider, där motparten talade om sitt dåliga minne och nästan antydde, att ett gott minne gärna förenas med ett svagt förstånd; denna elakhet har jag sedan sökt undvika. Att aforismen är slående riktig kan väl ingen förneka. Jag har aldrig hört någon klaga över sitt dåliga förstånd; alla skyller på ett dåligt minne eller möjligen på någon annan egenskap, som innebär ett handicap i samtal men i grunden är något ganska förnämligt – såsom ett behov att tänka grundligt på fartens bekostnad eller en skepsis, som hindrar bestämda åsikter och gör en melankolisk tystnad (svarslöshet) överlägsen.

Så kommer jag fram till en egen aforism, mycket enkel men med ett betydande sanningsvärde, synes det mig. »Att vara lycklig är att ha ett gott humör.» Med lycka menar jag här naturligtvis inte någon stormande känsla av kärlek, upptäckt eller fulländning, inte heller sinnesro och frid. Med lycka menar jag en glädje, som ger ljus och iver, som gör vardagen spännande utan överdrifter i längtan och ängslan. Sentensen vill säga att denna lycka beror mera på anlag för gott humör än på yttre händelser, att den bevaras trots sjukdom, kärlekssorger och ekonomiska bekymmer.

Ett gott exempel fann jag häromdagen på en bilresa från ett sjukhus. Chauffören och jag kom helt naturligt att tala om sjukdomar och han berättade, att hans hustru just skulle undergå en svår hjärnoperation; sjukdomen kunde inte botas men kvinnans liv och förstånd hade bevarats genom upprepade svåra och farliga ingrepp. Berättelsen – och en del detaljer, som jag går förbi – skakade mig, och jag kunde inte låta bli att säga: »Hon måste vara mycket olycklig.» »Nej, inte alls», blev svaret, »hon har alltid varit glad och vid gott humör, och i går bjöd hon på en liten fest, innan hon talade om den nya operationen.» Gång på gång de följande dagarna kom samtalet i mina tankar och gjorde mig glad.

På närmaste håll har jag tillfälle till jämförelser i lycko- och humörsfrågorna. Jag tror mig själv – som jag sökt visa i memoarerna –

ha stora anlag för olycka: dödsskräck, missnöje med mig själv och andra, en hopplöshet, som jag söker betvinga genom arbete, ett slags äckel inför mitt jag, som nödtorftigt kompenseras med högmod och aggression. Men denna mera presentabla och rent av prestigebetonade olycka förenas med en annan: dåligt humör. Detta begrepp är enligt vårt språkbruk inte direkt en motsats till gott humör utan omfattar en tendens till elakhet och fientlighet, medan det goda humöret knappast behöver innefatta godhet i vidare mening. Vad jag här menar med dåligt humör är överdriven ledsnad och besvikelse vid motgångar och bekymmer, hetsighet och häftighet, retlighet i småsaker, otålighet, pedanteri, misstänksamhet; är hon inte färdig snart, vi hinner inte med tåget, detta resonemang är vettlöst, hur ska jag stå ut med nästa rakning, nästa samtal, nästa resa? Detta dåliga humör beskrivs väl oftast i ilskna fadersbilder; jag har glatt mig åt Virginia Woolfs lysande och varma porträtt av sin alltför ömtålige och därför irriterade och inbundne fader Leslie Stephen i »Mot fyren».

Gerd, som jag mest träffar och framför allt mest iakttar och tänker på, är i regel offer för dessa oarter. Hon är inte min motsats, långt därifrån; hon kan dela min allmänna pessimism, hon blir inte sällan själv otålig och arg, hon väljer hellre gräl än underkastelse, men hon har det goda humöret, är så mycket ljusare och gladare. Hon läser böcker och tidningar med iver, deltagande och en medkänsla, som väckes redan vid uppgifter om en bilolycka i Frankrike eller tusen döda i ett avlägset krig. Framför allt lever hon med en glad iver att göra konkreta saker: att skriva ett brev, att ordna med maten, att sköta blommorna. Hon har kärlek till och glädje i livet, går omkring i livet som i ett hem, och jag lever en smula frusen vid en ständigt värmande eld.

Om den »stora» olyckan, tendensen till dystra betraktelser, som växlar mellan skilda replipunkter, och det »lilla» dåliga humöret med dess kverulans, tjat och småängslighet ytterligare ett par ord. Någon skarp gräns dem emellan finns knappast, och jag tror dessutom på en viss korrelation: en allmän olycka föder bitterhet och

ger dessutom ett slags sanktion åt eländet. Självklart är att den olycklige ibland kan ha roligt och bli festligt glad: samtal och upphetsning blir utflykter i det gröna. Möjligen finns, eller har funnits, i den generation och den samhällsgrupp jag tillhör en skillnad mellan kvinnor och män – inriktningen på hem, barn och man har kanske gjort kvinnorna mera enhetliga och omedelbara, medan männen varit missnöjda fångar i karriärism, avund och tråkigt arbete.

FRAMSTEGSTRON ÄR, kan man med ett gammaldags uttryck säga, en »naturlig» dotter till kristendomen. De religiösa historiefilosoferna hade lärt att Gud i stora drag ledde historien till mänsklighetens bästa, särskilt genom att belöna de välsinnade och straffa feltänkare och ondsinta. Men det väsentliga var för de kristna det enskilda livet och den enskilda tron, som ledde till fördömelse eller salighet och som gjorde lyckan och lidandet under det korta jordelivet till småsaker i jämförelse med den oändliga framtiden efter döden. Framstegsmännen avskaffade Gud eller gjorde honom till en avlägsen iakttagare och möjligen till en garant för det jordiska framsteget. Detta skulle skötas av människorna själva och sikta på att göra dem på en gång lyckliga och goda på jorden, att göra denna till Augustini himmelska stad.

Att bedöma om den gudomliga eller den mänskliga framstegsläran beredde – för att begagna vagast möjliga uttryck – större trevnad synes mig orimligt att söka avgöra. Framstegstron i egentlig mening – den nya varianten – undergrävde helvetestron, men också tron på en evig salighet. Beredde den större eller mindre förmåga att uthärda livet och att utan skräck se fram mot döden? En vinst med det nya kan sägas ha varit, att man inte längre – eller i varje fall inte ofta – slog ihjäl varandra i västerlandet på grund av dogmatiska motsättningar, men dels hade historien visat att krig utan sådana motsättningar kunde föras med tillbörlig intensitet, dels framträdde inom den nya framstegsläran varianter, som var väl skickade att bli krigsorsaker och/eller att förgylla krig och våldshandlingar.

Grundtanken i de härskande, ofta till en suddig helhet sammansmälta framstegslärorna var att människorna skulle ha det bra på jorden, oavsett möjligheten av ett kommande liv ovanefter. En mängd teorier och begrepp uppfanns och mobiliserades för att beskriva det sökta samhället och egga till arbete för dess upprättande. Den utan jämförelse mest använda tesen var nyttoideologien och

dess bihang nyttomoralen; det gällde, inte bara inom den egentliga utilismen, att planera en så nyttig (eller lycklig) mänsklig samlevnad som möjligt – »största möjliga lycka för största möjliga antal» heter det i Benthams berömda, en smula ologiskt formulerade sats – och varje enskild människa borde i sina handlingar bestämmas av detta syfte.

För mig är det omöjligt att i nyttoläran finna stöd för något handlingsprogram. Efter läsning av de mest anlitade handledningarna i ämnet är det mål man avser fortfarande lika oklart. Gäller det att göra människorna lyckliga, fria från oro och smärta, eller skall man ha kvar och alltså uppmuntra en problematik, som är oförenlig med denna svinaktiga belåtenhet (för att tala med J. S. Mill), eller skall man gynna godhet och medkänsla eller avser man uteslutande den materiella välfärden? Frågor av denna typ kunde mångdubblas och i något mer komplicerade skrifter möter skilda svar. Och även om en allmän och inte totalt intetsägande målsättning kan formuleras, finner jag det i stort sett omöjligt att i uppkommande sakproblem ange, hur jag och andra enligt denna målsättning bör handla. Det behövs ofta inte bara en apparat av distinktioner, utan också en enorm detaljkunskap och lika enorm förmåga av förutseende, för att från en given målsättning nå bestämda handlingsdirektiv.

För att få belägg för dessa svårigheter är det nog att gå igenom några riksdagsdebatter, praktiskt taget från vilken demokrati som helst. Alla stöder sig på i stort sett samma värderingar, alla åberopar dem för sin åsikt i frågan och beskyller motståndarna för att svika eller inte omfatta, inte begripa dessa värderingar. En mera kvalificerad handledning i svårigheterna möter i Ingemar Hedenius' inlägg om nyttomoralen. Hedenius prövar med sin skarpa och tränade intelligens skilda handlingar från nyttomoralens – eller sin nyttomorals – synpunkt och kommer fram till bestämda domslut. Jag respekterar denna vilja att finna lösningar, men anser att det i varje fråga finns en viss oklarhet om domarens »lag» och ännu mer om hans lagtillämpning. Nyttomoralen duger bra när det gäller folkmord, slaveri, misshandel av barn och annat som nästan alla moral-

lärare fördömer, men den samling motiv, som vi mer eller mindre medvetet tillämpar på de flesta problem, kan inte rimligen betecknas på detta sätt.

I framstegs- och nyttolärarnas katalog av honnörsord intog »freden» i regel en dominerande plats. Men ofta kunde det påstås, att kriget mot vissa stater eller folkgrupper var det godas enda väg att besegra det onda och att därmed på lång sikt säkra freden. Redan under franska revolutionen var tankegången fullt utvecklad. De franska arméerna kunde med gott samvete krossa och erövra reaktionära stater, till och med undanröja folkvalda men i sin ståndpunkt betänkliga regimer: »Le régiment de Sambre-et-Meuse marchait toujours aux cris de liberté.»*

Imperialism och kolonialism blev nödvändiga medel att uppfostra de efterblivna folken, och dessa gjorde motstånd och uppror under hänvisning till den självbestämningsrätt, som också ingick i den härskande lärans ideologi. Inrikespolitiskt kunde liknande framstegsargument användas. Orden folkstyrelse och demokrati blev småningom inslag i den härskande överideologien. Men kände folken verkligen sitt eget bästa? Behövdes inte, liksom när det gällde »vildarna», förmyndare, som bättre än menige man förstod dennes intresse: antingen en klass av bildade och som styresmän erfarna, eller en grupp, som tänkt igenom vad som krävdes för att ordna framtidens lyckorike och därför bättre än vanligt folk kunde bedöma vad som låg i allas intresse och som alltså i grunden önskades av alla? Även ett fåtal kunde sålunda åberopa sig på den »egentliga» folkviljan och med gott samvete och vilka medel som helst genomföra denna vilja. Även statsmän som kom till styret med folkets stöd kunde efter en tid finna att folkviljan i dess primitiva form måste tämjas och dirigeras för att folket skulle nå lyckan; ett gott exempel är Nkrumah, som i sina memoarer fram till maktövertagandet framstår som en pålitlig och nästan pedantisk demokrat, men sedan enligt O'Briens och andra skildringar blev en despot –

* »Sambre-et-Meuse-regementet tågar alltid under rop om frihet.»

naturligtvis i »folkviljans» tjänst.

Det är onödigt att fortsätta exemplifieringen. De förnämsta honnörsorden – framsteg, lycka, nytta – är otydliga, och de sekundära är både oklara och konkurrerande: välstånd, frihet, jämlikhet och broderskap, demokrati, kultur, humanitet, samhällsintresse och individualism etc. Att motivera en ståndpunkt – nästan vilken som helst – genom att använda skilda honnörsord och skilda tolkningar av dessa är en teknik, som lätt inlärs och med ett anständigt mått av hederlighet kan tillämpas av statsledare, diplomater och politiker. Debatterna liknar de teologiska tvisterna, argumentationen på den gamla goda tiden, med bibeln och kyrkofäderna ersatta av upplysningsfilosofer och ryktbara politiska talare.

Några gånger har jag ironiserat över de otaliga författare, som säger sig leva i en övergångsperiod, en tid av brytningar och stridande tendenser, som gör förutsägelser och till och med ställningstaganden besvärliga. Nu är jag benägen att tro, att jag själv och min generation sitter i den fällan. De gamla lösenorden blir alltmer ohanterliga eller meningslösa. Under passionerade, och säkert uppriktiga, bedyranden av sin fredskärlek rustar man för ett krig med förstörelsemedel, som kan utplåna mänskligheten; folk söker tröst i ett FN som i bästa fall påminner om ett bönemöte, men som inte kan handla. Den lilla minoriteten av välfärdsstater beklagar de fattiga länderna och ger dem allmosor, som mildrar samvetet hos de givande utan att avsevärt hjälpa de nödställda eller stilla deras bitterhet. Den enklaste och kanske mest effektiva grunden för framstegstron, möjligheten av en teknisk utveckling som nästan automatiskt höjer välståndet, är hotad genom överbefolkning, miljöförstöring och framför allt avtagande naturtillgångar. Just då jag skriver detta, förklarar framstående naturforskare, att vi inom ett par århundraden måste gå tillbaka till jordbruk, boskapsskötsel och fiske. Att glädja sig åt framtida generationers lycka har väl alltid varit en sällsynt form av godhet, men just nu tycks den närma sig galenskap. Samtidigt läser vi om de triumfer i luftfärder till främmande världar, som Reade profeterade om för jämnt hundra år sedan.

I FEMTE DELEN AV TITO COLLIANDERS MINNESBILDER möter jag en gammal bekant från barn- och ungdomsåren, som på ålderdomen ånyo kommit mig närmare. Jag avser vad jag i mina memoarer kallar »jag är jag-problemet» och som jag berör främst i samband med erinringarna om samtal med min äldste vän Olle Hedberg. Colliander börjar sitt lilla avsnitt om frågan med att berätta att hans mamma en gång i hans barndom »leende, nästan skämtsamt» givit honom uppmaningen: »Du kan börja med frågan varför du är just du.» Frågan har förföljt Colliander. Vad innebär den? »Jag undslipper aldrig mig själv och behovet att utforska, pejla . . . någonting som jag måste klargöra, och jag själv vet inte vad det egentligen är. Ett slags förhållande mellan mig och yttervärlden – är det så? Eller mellan mig och allt det som rör sig osett inom mig? En spänning och en disharmoni.»

Själv skriver jag i min första memoardel om saken: »Till vissa envisa funderingar hörde vad vi kallade 'jag är jag-problemet', den hisnande förnimmelsen som uppstår vid tanken på att allt ryms inom ens eget huvud och att man är fången i detta 'jag', aldrig kan komma utanför – det blev lite senare en förlösning att läsa Frödings gallersånger, men jag kan fortfarande på ett par minuter leda in mig själv i den gamla skräckstämningen.»

> Förgäves skall jag böja, skall jag rista
> det gamla obevekligt hårda gallret
> – det vill ej tänja sig, det vill ej brista,
> ty i mig själv är smitt och nitat gallret,
> och först när själv jag krossas, krossas gallret.

Vad jag refererat och citerat upplever jag fortfarande, med vissa nyansskillnader. Känslan av inspärrning, av »galler» har naturligtvis nötts av åren, men på en gång har den kanske blivit starkare

och mera tragisk: inte ens samlevnaden med en älskad människa under årtionden kan bryta inspärrningen. Likaså har nog skräcken eller den hisnande känslan inför jagkänslans innebörd blivit så sliten, att den inte ofta blir frisk och aktuell igen.

Att jag skriver dessa rader beror på att det försök till beskrivning som jag berört inte tycks mig täcka saken. Vad jag nu ibland tänker på eller överfalles av är inte så mycket jagets otydlighet och ensamhet utan det konstiga i själva jagföreställningen. Det jag, som tänker, känner och handlar, är så föränderligt att jag inte kan få tag i det. Det »egentliga» jaget blir då blott ett medvetande om min identitet och en samling observationer av det mera tillfälliga jaget. Det egentliga jaget kommer alltså att sakna individualitet och står på gränsen till intighet. Denna uppdelning är förvisso inte originell, men jag tror mig ha en pinsam förmåga att uppleva den. I buddhistiska skrifter tror jag mig finna antydningar till skilda lösningar. Dels en omformning av det tillfälliga jaget genom disciplin, en koncentration på vissa tankar och verksamheter, varigenom detta jag blir underordnat och nästan försvinner, dels en total seger för det rena jagmedvetandet genom en stillhet i själen, som föregriper och närmar sig döden. Jag är inte lockad av dessa möjligheter, men kanske beror detta främst på att jag inte har tid kvar till dem.

MAN SKRIVER INTE NÄR MAN SKRIKER; vid ett visst mått av smärta eller förtvivlan saknas viljan och i varje fall förmågan att meddela sig med andra. Barnaföderskan och den torterade kan inte tala om vad de känner, den styvaste ångestatlet tystnar då han är som värst ansatt. Amiels självbiografi, den tristaste jag känner, förmedlar tröstlösheten men inte stunderna av total hopplöshet. Då Schopenhauer formade sin intighetslära, inte bara ett metafysiskt försök utan också en självbekännelse, eldades han av perspektivets nyhet och storhet och skrev med en stolt passion, som måste ha närmat sig lycka. Dostojevskij var snabb i övergången från förkrosselse till litteratur, men alla läsare har intrycket att han inte kunde tolka Raskolnikovs skräck under dagarna mellan mordet och häktningen eller furstens förstörelse efter natten vid dödsbädden. I regel blir det genom att beskriva händelserna bakom lidandet, ramen för galenskapen, avrättningen och självmordet som författaren tvingar läsarens fantasi att någorlunda förnimma våndan. Den största effekten nås kanske, då stönandet och skriken serveras med ett minimum av insyn och kommentar – såsom i några bibliska texter. Men att helt riva sönder förhänget går inte. Mina minnen av egna och andras svåraste stunder är omgivna av en döljande och mildrande dimma.

Då de Gaulle tågade in i Paris på sommaren 1944, hade André Malraux sedan någon tid intagit en framstående plats i motståndsrörelsen: de båda kände emellertid inte varandra. Något senare gjorde Malraux ett besök hos de Gaulle som relateras i hans »Antimemoarer». Han tycks genast ha blivit imponerad intill självuppgivelse och undergivenhet. Hans skildring av sammanträffandet är såsom så mycket av vad han skriver dunkelt och högtravande men tyder på en äkta känsla. Det storslagna hos de Gaulle var »först och främst hans tystnad». de Gaulle påminde honom om religiösa personer och dignitärer, som bakom triviala ord ger intrycket av en stor kallelse.

Ingen har, skriver Malraux, verkat så betydande på honom som de Gaulle, utom möjligen Mao Tse-tung som i ett annat sammanhang beskrives på ett liknande sätt. Sedan dess har Malraux varit en av de Gaulles trognaste och mest hängivna beundrare och medhjälpare, framför allt som kulturminister eller snarare kulturambassadör under de Gaulles tid som statschef. Själv fick jag, vid ett sammanträffande med Malraux i mitten av femtiotalet, då de Gaulle syntes ha för alltid lämnat sin ledande roll inom politiken, en föreställning om Malraux' känsla av att vara den store mannens lärjunge eller kanske snarare tjänare. Då jag frågade om motiven till hans hållning svarade han med utsträckta armar och med ett uttryck av tillbedjan: »Monsieur, General de Gaulle, det är Frankrike.»

I de memoarer av de Gaulle som utgavs efter dennes avskedstagande men före hans död talar generalen om Malraux med kanske större aktning än om någon annan, även om på denna punkt som överallt i memoarerna känslan av distans och överlägsenhet markeras. de Gaulle skriver om »närvaron vid sin sida av denne geniale vän, brinnande inför sina höga uppgifter»; »den föreställning, som detta ojämförliga vittne hade om mig själv, var en styrka för mig»; »jag vet, att i debatterna kring allvarliga frågor hjälper hans ypper-

liga omdöme mig att skingra skuggorna».

Efter de Gaulles död har Malraux utgivit en bok om sin samvaro med generalen, »Les chênes qu'on abat . . .» Redan kompositionsmässigt är denna bok mystifierande. Den ger bilden av ett samtal – i realiteten ett koncentrat av många samtal – mellan generalen och Malraux vid och efter en middag i Colombey-les-Deux-Eglises. De båda hjältarna har endast Madame de Gaulle som åhörare; generalskans uppmaningar att äta en bit till och hennes sällsynta sakliga uttalanden ger ett intryck av naturlighet och vardaglighet som eljest helt saknas. Ofta vet man inte om det är generalen eller Malraux som fäller en replik eller berättar om en händelse. De enda avbrotten i samtalen är de några gånger återkommande orden »Snön fortsätter att falla», som tycks vara instoppade för att ge läsaren en antydan om att han verkligen lever i en yttre värld.

Samtalen är en duett i självförgudning. de Gaulle är naturligtvis guden men Malraux' profetställning är så stark att man kommer jämställdheten nära. de Gaulle säger »Malraux» och Malraux säger »Mon Général», men växelsångerna är fria från varje disharmoni, varje tecken på rangskillnad. Jag tror mig aldrig ha läst en dialog så fylld av högfärd, broderad med högtidlighet. Andra berömda konversatörer som haft goda avlyssnare, såsom Goethe eller Napoleon, verkar lekfulla och gemytliga i jämförelse med denna ödesmättade värdighet. Stilen är som alltid hos Malraux patetisk och glansfull, men för mig, och enligt recensioner och uttalanden för åtskilliga andra, är det naturligare att tala om ett ädelpekoral än om ett mästerstycke. Humor, självironi och självkritik har aldrig varit de illustra konversatörernas starka sida, men i denna dialog dominerar på varje sida det till andakt stegrade allvaret.

de Gaulle och Frankrike, det är den huvudfråga som ständigt återkommer i samtalet. de Gaulle är Frankrike, den saken är klar, men på vilket resonemang kan satsen stödjas? I en passage skrivs att de Gaulle ofta har haft fransmännen emot sig och att hans mission är att forma ett Frankrike. På ett annat ställe skriver Malraux att de Gaulles »begåvning står på höjden av hans reflexioner» men sam-

tidigt antyder han att det centrala hos de Gaulle är en mystisk tro som liknas vid Lenins tro på den ryska revolutionen, Maos tro på Kina och de kristna helgonens tro på Gud och himmelriket. de Gaulle företräder, den tanken återkommer ständigt, det *verkliga* Frankrike, oberoende av det franska folkets tillfälliga uppfattning, men det antyds också att detta franska folk *innerst* har samma föreställningar som de Gaulle.

Någon annan fransman som representerat det *verkliga* Frankrike presenteras inte i »Les chênes qu'on abat . . .» men i sin senaste bok »Oraisons funèbres» – en samling retorik av samma typ som boken om de Gaulle – synes Malraux vilja hävda att även Jeanne d'Arc *var* Frankrike i samma stil som generalen.

Att fransmännen som levande människor inte alltid är det verkliga Frankrike, hindrar naturligtvis inte att det franska folket genomgående – på samma sätt som alla andra folk i orationer och historiska sammanfattningar – framstår som det bästa i världen. Fransmännen är anspråkslösa och svaga för andra folk; endast i Frankrike, påstår de båda dignitärerna, namnges gator och platser efter utländska ryktbarheter. Medan England kämpar blott för sig själv, finner Frankrike sin själ i striden för universella intressen (korstågen, den stora revolutionen); »Frankrike har varit kristenhetens själ och är i dag den europeiska civilisationens själ».

Malraux fastslår att de Gaulle är mera besjälad av historien än av religionen och de rader där religiösa problem berörs är kanske speciellt torftiga och bombastiska. Det finns inga religiösa tankar, påstår de Gaulle, men väl en religiös tröst och han uttrycker i detta sammanhang sin önskan att begravas tillsammans med den bortgångna dottern Anne. »Döden, vet ni vad det är? Det är sömnens gudinna. Förgängelsen har aldrig intresserat mig. Och det gäller er också: vi hör till de människor för vilka det är alldeles likgiltigt att bli dödad. Men i alla fall är mitt förhållande till döden långt ifrån klart.»

Djupsinnet mörknar på de sista sidorna. Generalen talar om en epok som håller på att försvinna; »Gandhi, Churchill, Stalin, Neh-

ru, till och med Kennedy, de bildar alla en världs begravningskortege».

Slutorden i boken lyder: »Nu är den siste store mannen som varit besatt av Frankrike ensam med sitt land. *Agonie, transfiguration ou chimère. La nuit tombe – la nuit qui ne connait pas l'Histoire.*»*

Orden är karaktäristiska för denna fulländat oartikulerade bok.

För att återvinna respekten för Malraux vill jag be läsarna att ta del av den lilla bok som enligt min och mångas mening är Malraux' mest lysande: skildringen av nazismen och en av dess heroiska motståndare i den kort före andra världskriget publicerade romanen »Le Temps du mépris».

* Agoni, transfiguration eller chimär. Natten sänker sig – natten som inte känner Historien.

I NATT DRÖMDE JAG gång på gång samma dröm om förkrosselse – jag läste ofta ordet i går i en samling religiösa betraktelser – och drömmen kom, tydligare och hårdare, tillbaka då jag vaknade. Jag, liksom alla människor, var insnörd i en maskin som sakta krossade mig. En gång i timmen, eller om dagen, gjorde maskinen en paus. I dessa ögonblick kände jag glädje och tacksamhet, och då maskinen arbetade, tänkte jag på den vila från pinan som väntade. Det var en förkrosselse i dubbel mening, och glädjen under vilostunden blev en skam som förföljde mig mera än smärtan. När jag skriver ner detta, blir allt lättare, dimman börjar dölja verkligheten, och än en dag tycks möjlig.

DÅ JAG MED TACKSAMHET ANTOG Svenska Dagbladets inbjudan att diskutera några moment i de åsikter som jag för omkring tjugo år sedan framförde i Dagens Nyheter och att besvara de angrepp som i detta sammanhang riktats mot mig, började jag med ett försök att klarlägga de allmänna ståndpunkter som bestämde mitt uppträdande.

Under åren 1924–1944 röstade jag med socialdemokratien, år 1944 och senare med folkpartiet. Men det centrala i min politiska övertygelse under årtiondena före inträdet i Dagens Nyheter på våren 1946 var en ständigt starkare känsla för den politiska demokratien. Den kom under denna tid i mina böcker, artiklar och föredrag främst till uttryck i min kritik av de fascistiska och nazistiska diktaturerna i Italien, Tyskland, Österrike och Spanien men den innebar en lika bestämd avsky för den kommunistiska diktaturen, särskilt efter Stalins maktövertagande och utrensningarna i Ryssland på 1930-talet.

I stort sett var jag anhängare av den svenska utrikespolitiken under andra världskriget men jag fann tendensen till tystnad, andlig neutralism och mörkläggning under de första krigsåren farlig och motbjudande och sökte i min mycket begränsade verksamhet som publicist (Dagens Nyheter och tidskriften Tiden) bekämpa den. I fråga om Dagens Nyheter hade jag under dessa år ett starkt intryck av osäkerhet, vacklan och bristande ledning i tidningens förkunnelse; det var svårt att veta om chefredaktören, den politiske huvudredaktören eller utrikesredaktören i skilda fall var bestämmande, och det syntes mig tydligt att även ägarna-styrelsen ibland påverkade tidningens hållning. Då jag erbjöds att bli Dagens Nyheters chef klarlade jag för styrelsens ordförande, min alltmer gode vän Tor Bonnier, min uppfattning i dessa frågor och betonade särskilt att jag ensam måste ha den politiska ledningen av tidningen. Mitt första direktiv var, såvitt jag minns, att man inte skulle begagna

orden »västdemokratier» och »östdemokratier» utan i klarhetens och sanningens intresse måste kalla de kommunistiska staterna diktaturer.

Vad angår Sveriges utrikespolitik hade jag jämte bland andra den blivande utrikesministern Östen Undén på våren 1945 deltagit i utarbetandet av en kommentar till Dumbarton Oaks-förslaget och på Undéns anmodan ett år senare medverkat i utredningen rörande Sveriges inträde i Förenta Nationerna. I båda dessa utredningar var vi ense om att FN kunde få mycket begränsad betydelse för fredens upprätthållande, om inte stormakterna, världskrigets segrarmakter, i det väsentliga bevarade sin enighet. Under min första tid i Dagens Nyheter höll jag, liksom alla andra, på neutraliteten och lojaliteten mot FN som huvudpunkter i Sveriges utrikespolitik samtidigt som jag ofta kritiserade diktaturregimerna i Sovjet och Franco-Spanien.

Men det goda förhållande mellan de segrande stormakterna som Sverige och många andra stater hoppades på överlevde knappast krigsslutet. Redan 1946 och 1947 började »det kalla kriget» även om namnet uppfanns först något senare. Ryssland utvidgade sitt välde genom införlivande eller behärskande av en rad östeuropeiska stater. Då på våren 1948 Tjeckoslovakien gjordes till satellit, fick Sovjetväldet i Europa sin ungefärliga nuvarande omfattning, även om Jugoslavien något senare samma år frigjorde sig från den ryska ledningen. Inom Västeuropa uppstod en allt större oro för att den ryska expansionen utan motstånd skulle utsträckas till stat efter stat. I USA som jag besökte på hösten 1947 fanns en stark vilja att hjälpa Europa över huvud och att begränsa den ryska expansionen – viljan att hjälpa fick sitt starkaste uttryck i Marshallplanen – men där fanns också en stark isolationism som avvisade ett fortsatt och ännu mera omfattande engagemang i Europas affärer. I januari 1948 började den egentliga debatten om vad som senare blev Atlantpakten, en allians mellan flertalet europeiska demokratier och USA, vars kärna var att USA förklarade sig berett att med vapenmakt försvara de hotade europeiska staterna. Ett stort tal av utrikesministern i den

engelska labourregeringen Bevin kan betecknas som startsignalen till denna debatt.

Efter detta tal tog jag i Dagens Nyheter omedelbart position för den tilltänkta pakten och min propaganda för den skärptes självfallet efter Tjeckoslovakiens överförande till det ryska blocket. Jag ansåg denna kursändring så väsentlig att jag, enligt en paragraf i mitt kontrakt om att särskilt viktiga beslut borde meddelas tidningens styrelse, före min första ledare i ämnet rapporterade min avsikt till Tor Bonnier. Min argumentation som utvecklades och upprepades i tiotals ledande artiklar innebar knappast något nytt i förhållande till den alltmer stegrade västopinionen i samma riktning: det gällde att värja de ännu oberoende europeiska staternas trygghet och att samtidigt om möjligt säkra freden genom ett avtal som säkrade amerikanskt understöd vid angrepp. Ett vanligt motargument, nämligen att en sådan pakt skulle innebära risker för Finland, avvisade jag under hänvisning till att Finland även om det inte kunde ingå i pakten sannolikt skulle få större trygghet genom denna; på den punkten är det möjligt att jag hade fel och sannolikt hade jag fel i min av tidningens expert på Finlandsfrågor stödda åsikt att man inom Finland allmänt trodde på denna prognos.

På debatten och förhandlingarna om ett nordiskt försvarsförbund och en svensk anslutning till Nato skall jag inte närmare ingå; dessa frågor håller just på att undersökas av vetenskapsmän i skilda nordiska länder. Vad jag vill betona är att till en början opinionen i frågan syntes vara osäker och splittrad och att ännu på våren 1949 en mycket stor minoritet vid en opinionsundersökning förklarade sig vara för anslutning till den då snart genomförda pakten. Vid samtal med politiker från skilda läger fick jag på våren och sommaren 1948 ofta intryck av tveksamhet och kluvenhet. Främst åtskilliga borgerliga politiker men även framstående socialdemokrater hörde till denna kategori; som ett kuriosum kan jag nämna att Krister Wickman, som visserligen var en ung man på den tiden men förvisso i alla hänseenden verkade fullvuxen, ställde sig positiv till saken och gav mig praktisk hjälp inom Stockholms Studentkår. Men det måste all-

tid ihågkommas att man i Sverige liksom i Norge och Danmark länge var osäker om vad Atlantpakten och ett nordiskt försvarsförbund skulle innebära och inte minst om relationerna mellan en nordisk allians och en västallians. Man stannade länge i förvirringens stadium för att först under våren 1949 övergå till kristalliseringens och senare till likriktningens.

Under de senaste åren har det blivit ganska vanligt att man i den politiska propagandan talar om ställningstagandet för Atlantpakten inte som en följd av det kalla kriget utan som ett led i strävan att framkalla ett sådant krig, ja, att beteckna Atlantpaktens anhängare som krigshetsare; att det kalla kriget något dämpats under senare år och att gränserna i Europa förblivit oförändrade anförs inte sällan som bevis för att Nato tillkom på grund av vettlös skrämsel och att någon fara för ytterligare expansion från Sovjets sida inte fanns under Natodebattens tid. Det är tydligt att nyvänsterns aktivitet varit av betydelse för denna syn på det förflutna, även om ren okunnighet, stundom avsiktlig och belåten okunnighet är den fasta grunden för förkunnelsen. Här ska jag blott stanna vid ett par elementära synpunkter.

Atlantpakten motiverades i första rummet som ett medel att på en gång trygga freden och de av rysk expansion hotade staterna. Genom att dessa stater tillförsäkrades hjälp från sina allierade och främst från USA skulle strävandet att utvidga Sovjets välde hejdas. Det är naturligtvis omöjligt att säga om stabiliteten och den under långa tider påtagliga avspänningen i Europa beror på Atlantpakten eller inte. Men hypotesen att Atlantpakten varit en väsentlig orsak till både stabilitet och avspänning tycks mig i varje fall vara vida starkare grundad än uppfattningen att situationen nu skulle vara densamma utan Atlantpakten. Att påstå att Atlantpaktens meningslöshet eller farlighet skulle framgå av vad som hänt, eller snarare inte hänt, efter 1949 är lika huvudlöst som att påstå att ett försvar är utan värde därför att freden bevarats under försvarets upprätthållande.

Lika konstig är en annan linje i den antydda propagandan. Man

angriper de svenska företrädarna för en Natopolitik som reaktionärer och krigshetsare. Men man aktar sig i detta sammanhang för att tala om att de socialdemokratiska partierna i nästan hela Västeuropa var och fortfarande är anhängare av Atlantpakten. Vill man alltså indirekt påstå att socialdemokraterna i Norge, Danmark, England, Västtyskland, Holland och Belgien under de senaste årtiondena varit reaktionärer och krigshetsare? Inom nyvänstern finns det antagligen en del stollar som svarar ja på den frågan, men att svenska socialdemokrater skulle ansluta sig till den tankegången är orimligt. Även om den svenska socialdemokratien gått in för neutralitet har detta ställningstagande inte förknippats med fördömande av »broderpartierna» i de nyss nämnda länderna; tvärtom brukar man betyga sin känsla av solidaritet med dessa partier. Vad 1950-talets debatt angår bör det fastslås att neutralitetslinjen bland de politiskt ledande nästan aldrig förenades med en ideologisk neutralism; tvärtom betonades ständigt frändskapen med de demokratiska staterna och de socialdemokratiska ledarna förklarade, att ett krig med exempelvis Norge och Danmark var otänkbart, ett erkännande av att Sverige i ett avgörande ögonblick inte kunde välja Sovjet som bundsförvant mot västerns folkstyrelser.

Vad man kan kalla den ideologiska neutralismen framträder särskilt i »den tredje ståndpunkten», en beteckning som antagligen präglades av den franske publicisten Beuve Méry och som i Sverige kom fram särskilt i ett antal artiklar i Morgon-Tidningen. Man förklarade sig vara kritisk mot både den amerikanska kapitalismen och den ryska diktaturen men ståndpunktens företrädare vände sig med helt annan energi mot Amerika än mot Sovjet, och exempelvis i några av Morgon-Tidningens artiklar förekom knappast ett ord av klander mot de ryska statsledarna och den ryska regimen medan hatfulla anklagelser riktades mot USA. De amerikanska arbetarna beskylldes för en »borgerlig inställning» och fördömdes på grund av sin brist på socialism. I det hela kan den tredje ståndpunktens företrädare sägas ha varit föregångare till nyvänstern under senare år; ett typiskt drag är att man med förakt talade om de belåtna arbetar-

na och ofta tycktes önska att arbetarna genom ökade svårigheter skulle drivas över till den revolutionära socialismens eller den sociala revolutionens linje. Då jag på dessa grupper satte beteckningen »halvkommunister» anser jag mig inte ha gått till någon överdrift. Den tredje ståndpunktens anhängare bekände sig aldrig klart till kommunismen men tankegången bestämdes av fientlighet mot kapitalismen, och till de kapitalistiska staterna räknades alla demokratier och i första rummet USA. Att angripa den tredje ståndpunkten blev alltså för mig och många andra ett försvar för folkstyrelsen.

Jag citerar ett par satser ur min broschyr i ämnet (Tredje ståndpunkten – en orimlighet, 1951): »Den tredje ståndpunkten eller neutralismen får fritt framföras i Amerika och Europa – den är brottslig i Ryssland och andra diktaturer – därför är den tredje ståndpunkten en orimlighet.» »Är det inte olidligt med dessa intellektuella, som är förtvivlade över att arbetarna är nöjda och inte hatfulla och revolutionära?» Jag betonade att ett inre liv av stillhet, kontemplation och intellektuellt skapande försvårades eller förintades i diktaturen. »Även det inre livet strävar till uttryck, i förkunnelse och dikt. I nutidens statstyrannier är, mer än kanske någonsin förr, dessa uttryck förbjudna, själva möjligheterna till fri meddelelse undanröjda. Rilkes intellektuelle kan i ett sådant land inte fly till dikten, Martinsons luffare kan inte protestera mot samhället genom 'lättja och håglöshet'; båda blir kuggar i maskineriet, antingen som besjungare av makten eller som arbetare i slavläger. Och på längre sikt blir också den mest radikala ovärldslighet otänkbar; den meditation och det grubbel ur vilket de inre upplevelserna spirar fram bedövas av inlärandet och propagandan. Även det inre livet behöver friheten, och det är i dess namn som friheten skall försvaras.»

Den på en gång skärpta och förgrovade version av tredje ståndpunkten som nu framföres av nyvänstern och även av en del mindre extrema socialdemokrater saknar jag anledning att gå in på. Jag vill endast framhäva att en rad personer som omkring 1950 ivrade för

den tredje ståndpunkten håller tyst om vad den kommunistiska diktaturen, Stalins diktatur, vid denna tidpunkt innebar. Efter Stalins död försvann snabbt Stalinkulten i Ryssland. Stalins namn suddades bort, bilderna av honom avlägsnades och i handböckerna beskrivs han snarare som en tvivelaktig maktsträvare än som en stor folkledare; hans efterträdare Chrusjtjev antydde rent av att han var förgiftad av västerns fördärvliga och förrädiska idéer. Men de gamla trogna i Sverige tycks stå fast; de försvarar sin ståndpunkt från Stalins tid som om Stalin fortfarande vore härskare i ett av stalinismen format Ryssland.

*

Redan i den första boken från nyvänsterhåll för sex eller sju år sedan fick jag veta att jag på 1950-talet varit ett slags svensk McCarthy, något av en inofficiell diktator över opinionen, även om jag ansågs ha varit något beskedligare i mitt uppträdande. Senare har synpunkten framförts åtskilliga gånger och det har till och med sagts att jag hade den beryktade senatorn från Wisconsin som förebild för min verksamhet. I stort sett har jag tyckt anklagelserna vara lustiga i sin befängdhet men jag har upptäckt att en del personer, särskilt okunniga ungdomar, tycks tro på dem. Jag skall därför ta upp problemet med tillbörligt om också ansträngt allvar.

Jag stannar först vid min uppfattning om McCarthy. Främst som ordförande i utskottet för oamerikansk verksamhet fick den republikanske senatorn J. McCarthy en betydande och egenartad maktställning i amerikansk politik. Den första ledaren om honom i Dagens Nyheter skrevs såvitt jag minns av Ulf Brandell. Under åren 1954 och 1955 då McCarthys verksamhet kulminerade skrev jag ett tjugotal ledare och kulturartiklar i ämnet. De var alla negativa eller rättare sagt ovillkorligt fördömande; jag tror inte att någon annan svensk tidning förföljde McCarthy med samma ihärdighet och intensitet. Delvis hade detta en särskild orsak. På sommaren 1954 fick jag ett erbjudande att studera McCarthyismen av en ame-

rikansk stiftelse, »Fund for The Republic», en avläggare av Fordstiftelsen som överhuvudtaget tog upp antidemokratiska tendenser i amerikansk politik och vid denna tid var särskilt intresserad av McCarthys framfart. Att man vände sig till mig berodde dels på att jag var europeisk vetenskapsman och publicist, dels på att man uppmärksammat mina inlägg mot den sydafrikanska diktaturen i Manchester Guardian (som tidningen då hette) och även hade reda på min inställning till McCarthyismen. Såvitt jag förstår, ehuru jag inte vet det, var också mina många kritiska artiklar om negerförtrycket i USA en bidragande orsak till att man vände sig till mig. På stiftelsens inbjudan besökte jag USA en kort tid i september 1954 och sedan under ett par månader på våren 1955. Mina studier i USA fyllde mig, trots att jag tidigare var någorlunda insatt i frågan, med häpnad och förskräckelse över McCarthyismens metoder och framgångar. Rörelsen tenderade som jag skrev att bli »en skamfläck på det amerikanska statsskicket» och att framkalla en farlig och egendomlig förvridning av den amerikanska demokratien.

Så kort som möjligt skall jag söka sammanfatta min karaktäristik av McCarthyismen. Den rent konstitutionella bakgrunden till McCarthys verksamhet var den stora makt som ett senatsutskott och särskilt dess ordförande kunde utöva. Möjligheten att anställa förhör med ämbetsmän och enskilda var praktiskt taget obegränsad och personer som vägrade att svara eller att lämna upplysningar på bestämda punkter kunde ådömas straff för denna vägran; utskotten sammanträdde ibland offentligt, ibland hemligt och möjligheten att trakassera inkallade vittnen var enligt reglerna nästan obegränsad (bestämmelserna har sedermera ändrats). McCarthys inriktning på oamerikansk verksamhet gjorde det möjligt att förfölja kommunister, socialister, liberaler, ja praktiskt taget alla personer som kunde misstänkliggöras för bristande lojalitet i det dåvarande läget eller som haft förbindelser med personer som kunde misstänkliggöras. Till de egentliga utskottsförhören sällade sig tal av senatorn som beskyllde massor av ämbetsmän och privatpersoner för bristande

»amerikanism», undersökningar av till ambassaderna eller andra amerikanska institutioner knutna bibliotek i främmande länder, framdragande av detaljer i ämbetsmännens privatliv och genom utskottets personal anordnade utfrågningar av diplomater och andra tjänstemän. På hösten 1954 arbetade inom det mest misstänkta departementet, utrikesdepartementet med dess 11 000 anställda, 350 av McCarthys utskott tillsatta utredare för att pröva hela personalen från ambassadörer till skrivbiträden i fråga om bland annat sexuellt beteende, spritkonsumtion och »nervösa svagheter». Då jag besökte denna utredningsavdelning fick jag för första gången en bild av hur den hemliga polisen arbetar i en diktatur. Då jag för chefen McLeod betonade att något sådant var otänkbart i mitt land, blev han ursinnig vid tanken på vår slapphet; från väggen strålade mottot »ett hekto lojalitet är mera värt än ett kilo hjärna». Att vara angivare eller yrkesvittne blev i USA under denna tid ett blomstrande och inbringande yrke; tiotusentals oförvitliga personer gick i ständig skräck för att bli misstänkta eller vanryktade.

Under den värsta tiden tycktes McCarthyismen nära att ödelägga Amerikas politiska liv. McCarthy hade en stark ställning framför allt inom vissa ekonomiskt svaga och kulturellt lågt stående invandrargrupper och några val tydde på att McCarthys rekommendation eller fördömande hade ett betydande inflytande på röstningen inom stora områden i Norden och Västern.

McCarthys tal slogs på grund av det sensationella innehållet upp i tidningarna och hans anhängare kom till tals i radio och TV. Följden blev att politikerna blev rädda för att stöta sig med McCarthy, att Eisenhower trots notorisk motvilja behandlade honom med artighet, att hans kolleger i senaten tolererade honom och ofta stödde honom. Till de många som under denna tid var relativt välvilliga mot McCarthy eller rent av tog emot uppdrag av honom hörde bröderna John och Robert Kennedy. Då jag besökte en rad senatorer för att få en bild av läget mötte jag i regel undvikande uttalanden, inte beröm av senatorn men inte heller avståndstagande, och detta fortgick intill dess senatens majoritet efter särskilt svåra skandaler

samlade sig till ett slags misstroendevotum. Jag glömmer aldrig den ende senator, Case från New Jersey, som på min fråga omedelbart förklarade att McCarthy var en lymmel och en skam för amerikansk politik; han sade inte riktigt detsamma i senaten men han vägrade alltid att godkänna McCarthys metoder. (Då jag begärde ett samtal med McCarthy genom svenska ambassaden fick jag nej; han hade frågat om jag stod positiv eller negativ till honom och ambassadtjänstemannen hade inte ljugit i sitt svar.) Hur långt förgiftningen spred sig inom de ledande politiska och intellektuella skikten är det omöjligt att bedöma; många politiker, särskilt i osäkra stater eller valkretsar, var rädda för McCarthy, andra höll sig tysta med motiveringen »låt honom hållas, så gör han sig själv omöjlig», åter andra gick till angrepp, stundom med svåra risker. Vid några samtal med universitetsfolk fick jag intryck av oro och fruktan medan andra, såsom några framstående professorer vid Harvard, betygade sin avsky och sin självständighet. Att folkstämningen i Amerika – för att begagna detta vaga men ofrånkomliga uttryck – var mera påverkad av en besinningslös antikommunism och, kan man tillägga, antieuropeism än vid något annat av mina studiebesök under nära femtio år anser jag säkert. Men det stora flertalet intellektuella, särskilt professorer och publicister, stod enligt min erfarenhet helt utanför förgiftningen.

Det tycks mig inte vara möjligt att finna en motsvarighet till McCarthyismen i någon av Västeuropas demokratier. Nazismen, liksom tidigare fascismen i Italien, var en helt annan sak, en massrörelse, ledd av fanatiker, som kunde vinna gehör på grund av den svåra ekonomiska krisen och sin skiftande och skickliga propaganda inom olika samhällsklasser, med en ledare som i sin primitiva hätskhet och lystenhet att härska kom att symbolisera begäret efter en frälsande omvälvning. McCarthy var ingen stor folkledare, den ekonomiska situationen i Amerika under hans uppgångstid var inte oroande, han stöddes med säkerhet blott av en till vissa områden begränsad minoritet och hade med all sannolikhet inga aspirationer på diktatur. I Sverige och andra stabila västeuropeiska demokratier

är en rörelse av McCarthys typ nästan otänkbar. Vad som gör McCarthyismen förklarlig i USA är dels konstitutionella faktorer som tvåpartisystemet med dess vaga skiljelinjer och syften, dels de många politiskt omedvetna och oklara, ofta av äldre nationell samhörighet präglade folkgrupper som kan drivas till aktivitet i speciella situationer utan någon allmän målsättning för framtiden. Kanske kan man uttrycka saken så att i USA finns en tendens till alienation eller främlingskap, till ovilja, misstänksamhet och rädsla hos de otaliga etniska, religiösa och regionalt skilda grupper som ordinärt knyts samman i en av de flesta godtagen men inte starkt upplevd konformism. En rad liknande rörelser som vunnit snabb framgång och lika snabbt avtynat har framträtt i Amerikas tidigare historia som samlingspunkter för tillfälligt allierade enheter som känt sig tillbakasatta och missnöjda.

Med några ord måste jag stanna även vid mera komiska och barocka sidor av kritiken mot mig själv som en svensk McCarthy. Det har påstått att jag under 1950-talet utövade ett stort inflytande genom att i praktiken hindra även andra tidningar att publicera inlägg av vissa journalister och att leda opinionen genom min egen tidning. Man har till och med utan all lekfullhet jämfört mig med terrorister under franska revolutionen. Naturligtvis hade jag inga möjligheter att annat än genom egna skriverier påverka vare sig den allmänna opinionen eller politiken i andra tidningar. Hur långt den förvirrade okunnigheten går belyses kanske bäst av att man samtidigt med dessa beskyllningar litet föraktfullt påstår att jag var en förlorare, en nederlagets organisatör och att de förslag som jag framförde i allmänhet inte blev godtagna. Tyvärr har denna sistnämnda uppfattning ett visst fog. Flera av mina kampanjer blev resultatlösa. Detta erkännande innebär inte att jag ångrar dessa kampanjer. Jag förde dem med en intensiv övertygelse som jag fortfarande i flertalet fall bevarar och jag tror att de utifrån mina egna värderingar var av vikt i den svenska debatten.

Slutligen har man påstått att jag i varje fall var en McCarthy inom

min egen tidning. Särskilt har jag framställts som ett slags hemmaterrorist av en medarbetare som under min tid i Dagens Nyheter hade en mycket underordnad ställning och som jag inte minns mig någonsin ha disputerat med och med vilken jag endast sällan hade anledning att samtala; denne man har tolv år efter min avgång anlagt kostymen av motståndsman och martyr med krav på beundran och medkänsla för vad han genomgått. Alldeles bortsett från detta fåneri, tydligen framsprunget ur en svulten självkänsla, vill jag framhålla att mitt krav på ovillkorlig ledning av tidningens politik i några fall – som jag mera utförligt berört i mina memoarer – ledde till friktioner och att jag anser mig ibland ha gått för långt i direktiv och ingripanden, men att det vänskapliga och förtroliga samarbetet med mina närmaste politiska och kulturella medarbetare samt några andra kamrater framstår som ett ljust och orubbligt minne.

»Between the stirrup and the ground
he mercy sought and mercy found.»

Dessa versrader citeras ett par gånger av Graham Greene, som säger sig inte komma ihåg var han funnit dem; de är hämtade från William Camden. Att raderna jagat mig sedan årtionden beror väl väsentligen på den lysande formuleringen: man ser ryttaren tumla av hästen och i ett ögonblick av skräck och tro finna nåden, frälsningen – begrepp som han nästan glömt och aldrig tänkt på som vuxen – under fallet från stigbygeln till marken. Men själva tankegången måste gripa varje i kristen ideologi uppfostrad människa. Att få förlåtelse, att i en stund av extatisk frid bli fri från synderna och den bakom förhänget av vardagens tankar och handlingar lurande ångesten och ångern blir undrets salighet. Jag har själv inte kunnat tro på denna förvandling men har alltid sökt världsliga och tillfälliga surrogat för den. Att be om förlåtelse har blivit en vana, ofta tjatig i andras ögon men ett tvång för mig själv. Mamma och Gerd har varit nådens utdelare för en timme eller en dag; nåden har inte givit frid, men andrum, en kortvarig glädje och lättnad.

Jag frågar mig om jag känt något liknande ryttarens lyckliga stillhet inför fallet. En erfarenhet, som kommer i minnet, är helt enkelt den nästan totala berusningen. Jag menar naturligtvis inte den upprymdhet, den upphetsning som är den vanliga supningens belöning. Jag tänker på ett par tillfällen, då sprit och kanske också natten förut intagna sömnmedel lett till en förening av svag medvetenhet, total brist på oro och ett slags idiotisk, osårbar belåtenhet, som liknar lycka. De två eller tre tillfällen av detta slag, som jag erinrar mig, har följts av ljusa dagar, med läsning, samtal i en trött friskhet, som påminner om nådens välsignelse.

Men självfallet har kärleken givit ojämförligt mest av denna frälsning för en dag eller en natt. Passionen har följts av en salig tomhet,

av total frihet från tankar tillbaka eller framåt, av en mild förvissning om att död och olycka är besegrade, jag är redo för förintelsen och intigheten. Sömnen är inte efterlängtad, inte heller oroande som en andra klass död, utan kommer som en fulländning av denna frälsning – följd av ett uppvaknande, som har kvar ett skimmer av elden, ljuset och friden från natten, en ömhet, som tycks kunna övervinna världen.

DET BÄSTA HOTELLET i närheten – drygt fem minuter – heter Victoria. Namnet är ett av de otaliga bevisen på att denna kust, och särskilt denna trakt, nära nog är en produkt av den viktorianska tidsåldern. Den första engelska berömdheten, som banade väg för kustens mondäna rykte, var lord Brougham, radikal skribent och politiker, småningom lordkansler i Greys reforimministär i början av 1830-talet, ryktbar bland annat för att han på knä bad lordernas hus att bifalla rösträttsförslaget men sedan visade sig vara för berusad för att utan hjälp komma på fötter igen. Årtionden senare kom även drottningen till Menton, och hennes staty restes på en förnäm plats; en gång fick betjänten Brown – ofta, säkert med orätt, omskriven som Victorias älskare och till och med morganatiske gemål – komma med, men hans oförskämdhet och fylleri var för påfrestande i denna miljö. Menton förblev en tillflyktsort för åldriga aristokrater, med endast en mil till storfurstarnas och vivörernas Monte Carlo.

På hotell Victoria, rätt elegant men inte särskilt dyrt, bor i regel våra gäster. Därför besöker jag inte så sällan hotellet och pratar med värden, »le patron». Under de två, tre senaste åren har samtalen blivit längre och livligare; även han har fått dåliga ögon, och detta gisselslag driver oss samman. Hans sjukdom kan jag inte beskriva, men den leder till total blindhet, då han inte sätter in en särskild lins i ögonen, och sådana linser har han fått bära endast ett par timmar två eller tre gånger om dagen; med linser blir synförmågan normal. Han lever alltså omväxlande i ljus och mörker, jag i ständig dimma. Våra ögonsamtal, som omfattar sjukdomens uppkomst, symptomen under skilda skeden, de små förändringar vi tycker oss märka, roar oss tydligen, de tar ofta bortåt en halvtimme. Sjukdomskonkurrens är ibland tydlig, även om vi i stort sett upprätthåller en civiliserad likställighet. Den ene – i regel han, tycker jag – antyder en överlägsenhet i svårigheter eller en märklig sällsynthet i sjukdomen

men nedsätter aldrig den andres besvär. Ibland framhävs – men inte stötande mycket – att den andre har det bättre. Uttryck av ängslan och plåga är bannlysta, ehuru jag ett par gånger känt komiken slå om i förtvivlan.

Nu tycks denna idyll vara slut. Då värden senast återkom till hotellet – efter den långa årliga stängningen – var han mycket bättre. Han fick bära sina linser nästan hela dagen och talade om dem snarast som ett par glasögon. Han beklagade mig på ett annat sätt än förut, inte som en kamrat utan som en sjuk främling. Den lille tjocke mannen hade förut haft ett visst behag i mina ögon, men har nu blivit en annan.

KONRAD MARC-WOGAU skiljer i en artikel bland annat på kritisk tro och okritisk tro. Med kritisk tro menas en uppfattning som i fråga om rationell bevisning tillfredsställer vetenskapliga krav. Den okritiska tron fyller inte detta anspråk men är enligt vad jag tror vara Marc-Wogaus mening – som jag helt delar – ofrånkomlig då det gäller politiska ställningstaganden.

I fråga om politiska ståndpunkter kan man emellertid, som också Marc-Wogau antyder, göra en visserligen vag skillnad mellan två former. Diktaturen stöder sig i sina mest utpräglade former på eller söker åtminstone bygga upp en ideologi, en åskådning, som med sina verklighetsomdömen och prognoser påstås ha en vetenskaplig karaktär och alltså enligt Marc-Wogaus terminologi »kritisk» tro; det är med denna åskådning de härskande rättfärdigar sitt välde.

Demokratien och demokraterna förkastar ideologier av denna art i den »kritiska» trons tecken och ger inom en vid ram frihet för tävlande ståndpunkter. Bland demokratiens anhängare framträder naturligtvis skilda uppfattningar, men det är uppenbart att de riktningar eller partier det här gäller inte anser sig representera sanningen i vetenskaplig mening och inte gör anspråk på total eller permanent makt.

I det följande skall jag söka något närmare utreda de problem som här antytts.

En tro som gäller en religiös lära eller en politisk ideologi kan i regel sägas innefatta tre skilda moment. För det första anser man att vissa påståenden om faktiska förhållanden är sanna – i ordets mest strikta mening – exempelvis att det finns en gudomlig makt, att kampen mellan skilda klasser är det avgörande i historien, att en stark känsla för »nationen» (hur denna nu definieras) är naturlig eller nödvändig för människorna, att judar och vissa andra »raser» är särpräglade. Vidare knyts till dessa satser starka värderingar, en känsla av att tron på de förkunnade sanningarna är något gott eller

rent av det högsta goda. Det tredje ledet i resonemanget blir att människornas plikt är att utbreda de vunna insikterna, att propagera och strida för dem, att undertrycka grupper (kättare, förrädare, kontrarevolutionärer), som inte godtar sanningen.

De läror det här gäller utgör mer eller mindre omfattande system av teser i förening med försök till bevisning jämte handlingsregler för den enskilde. De bildar var för sig ett slags »vetenskap», som det är omöjligt att individuellt och privat utforma. En elit eller en profet med förmåga att ge auktoritativa tolkningar är nödvändig och likaså ständig kontroll och uppsikt över de troende, de »principiellt» troende, som utan tillbörlig ledning och vaksamhet blir feltänkare både i detaljer och på väsentliga punkter.

Den katolska kyrkan är det äldsta exemplet på en sådan auktoritetsapparat. Lärans högsta vårdare fastslår alla dess detaljer och dömer de avvikande, kättarna, till i praktiken allt mildare straff. Läran förändras ständigt genom auktoritetens bud, men kravet på följsamhet är orubbligt. Att ha reda på lärans innehåll blir för lekmannen omöjligt, och tron förvandlas väsentligen till en tro på auktoriteten. Då jag frågat intellektuella katoliker, som är troende utan att vara specialister, vad deras tro i den eller den punkten innebär, har jag gång på gång fått svaret: »Jag tror på kyrkans lära, men självfallet kan jag inte i detaljer ha kunskap om den.» Då en ny dogm om Jungfru Maria publicerades för ett par årtionden sedan förklarade François Mauriac, att han tidigare trott något helt annat, men nu naturligtvis ändrat sig. Man erinrar sig ständigt i dessa sammanhang Kellgrens ord om »att tro är att inte tänka därpå».

Samma situation föreligger i de världsliga kyrkor, vilkas trosläror kallas ideologier. De verklighetsföreställningar och därmed de värderingar som förkunnas var, redan innan makten nåddes i vissa stater, omstridda och diskuterade. Det centrala problemet var att nå makten för att sedan förverkliga läran och kring metoderna att vinna styret var motsättningarna självfallna. Vad fascism och nazism angår, kan det påstås, att någon mera utformad ideologi knappast fanns före maktövertagandet; efteråt fixerades idéerna genom stats-

chefernas – auktoriteternas – påbud, men gång på gång gjordes ändringar eller omkastningar, särskilt med tanken på maktens bevarande och utvidgning.

Kommunismen hade vid sitt maktövertagande relativt utformade ideologiska riktlinjer och i Lenins strax före segern utarbetade skrift om staten och revolutionen gavs under anknytning till Marx en orientering om partiets värderingar och målsättningar. Till de centrala grundsatserna hörde att staten skulle styras genom proletariatets diktatur – alltså genom det kommunistiska parti, som förstod proletariatets intressen – att produktionen skulle socialiseras och att social och ekonomisk jämlikhet skulle införas; slutmålet var statens avskaffande eller försvinnande och en samlevnad utan all tvångsordning i ett samhälle, där det fanns tillräckligt för tillfredsställandet av allas behov.

Vissa av dessa principer och prognoser övergavs snabbt. Kravet på jämlikhet var enligt Stalin en borgerlig villfarelse; talet om statens försvinnande har sedan länge avförts ur den kommunistiska debatten. Det förblivande var främst diktaturen, partiets och närmast partiledarnas oinskränkta välde. Den etablerade kommunistiska regimen reviderade inte bara partiets ideologi utan sedermera har stora växlingar ägt rum i Sovjets inrikes- och utrikespolitik liksom i partiledarnas och partikongressernas uttalanden. Detsamma gäller naturligtvis satelliterna efter andra världskriget.

Vad som i detta sammanhang intresserar, är inte ändringarna och omkastningarna i och för sig. Det är att dessa ändringar och omkastningar framställs som en tillämpning eller utveckling av den sanna läran, alltså som inslag i den principiellt konstanta ideologien. Det är de i en viss situation härskande som har monopol på tolkningen av denna ideologi.

De som är tveksamma eller motspänstiga eller inte i god tro ansluter sig till en tolkning som blir härskande blir avfällingar och förrädare, fascister, imperialister och kolonialister, påverkade av falska läror eller rent av köpta av kommunismens fiender. Straffet för dessa vilseledda eller korrumperade var tidigare nästan alltid

döden; en viss mildring kan under senare år skönjas. För varje ombyte av härskande grupp har dylika utrensningar skett. Flertalet av den första uppsättningen av ledande partimän avrättades under Stalin – som i början av sin bana (1924) ställde frågan om hur man skulle identifiera en sann kommunist, då oavbrutet gamla kommunister sändes till döden. Stalin själv anklagades efter sin död av efterträdaren Chrusjtjev för att ha förgiftats av västerns villoläror och förlorade i encyklopedier och skolböcker all auktoritet; Chrusjtjev fick senare ett liknande öde. Av de första ledarna har endast Lenin, som ledde revolutionen under de första åren och kort senare sjuknade och dog, en hedersplats vid sidan av Marx.

Denna situation är väl begriplig. Härskarna anses ha rätt till att styra som auktoritativa tolkare av ideologien. Konsekvensen är att ideologien blir ett värn för de härskandes åsikter. Den rätta tron blir en auktoritetstro i ordets mest egentliga mening, en tro, förgylld av den revolutionära ideologiska traditionen, på härskarnas förkunnelse. Kanske är det här riktigare att tala om underkastelse och ovillkorlig lydnad än om tro. Eftersom åskådningen och det politiska ställningstagandet förändras, blir tidigare härskare, som följt andra linjer, med nödvändighet förrädare – Sovjet har, enligt domslut och eftermälen, i regel regerats av förrädare.

Likheten mellan denna regim och den äldre katolska kyrkan är uppenbar. I denna kyrka var avvikelser kätteri, som motiverade dödsdom, auktoriteten blev rättesnöret, för varje ändring i lärobyggnaden skapades nya kätterier. Med tanke på den vid viss tidpunkt auktoriserade läran kan det påstås, att kyrkan alltid styrts av kättare och den kommunistiska regimen av förrädare.

På konsekvensen av diktaturen för de politiska funktionärernas hållning och verksamhet kan jag här ej gå in. Jag vill blott hänvisa till några ganska färska böcker, som belyser blandningen av fruktan, lydnad och viljan till anpassning, önskan att genom lojalitet vinna ledaren för dagen och att samtidigt hos dennes eventuella efterträdare ge ett intryck av liknande följsamhet i framtiden; jag avser Speers memoarer från Hitlertiden i Tyskland, Mnackos redogörel-

se för kommunistregimen i Tjeckoslovakien och särskilt krisen 1968 samt Chrusjtjevs memoarer.

Inom de rörelser, som genomfört diktaturerna under senare tid, har sannolikt funnits en grupp med stark trosvisshet, som betraktat sin lära – hur obestämd den än är – som en vetenskap eller »absolut» sanning, och det är möjligt att vissa härskare inom diktaturerna, trots växlingar och omkastningar, bevarat en sådan föreställning, även om det för iakttagaren närmast framstår som en tro på den egna auktoriteten – liksom de behärskades tro är en tro på härskarens auktoritet.

Inom den »lyckliga» demokratien, där det stora flertalet godtar majoritetsstyrelsen och den medborgerliga friheten, är situationen en annan. De ledande inom skilda partier talar visserligen – särskilt i Sverige under senare tid – gärna om sin ideologi, men endast sällan lär de därmed mena vad Marc-Wogau kallar en »kritisk tro», en tro med samma bevisvärde som vetenskapliga teser. De anser sig endast besitta en allmän, med tanke på det bestående läget motiverad och värdefull uppfattning om vad som bör göras, vill inte undertrycka andra riktningar och partier och ser i värdegemenskapen, kompromisserna, toleransen ett högt värde eller det högsta värdet: demokratien blir en princip för handlandet, ett slags överideologi med samhällsfreden som väsentligt motiv.

Denna ordning har angripits i trosvisshetens namn. Den har, kanske särskilt av några fascistiska teoretiker, kritiserats därför att den, i varje fall formellt genom den allmänna rösträtten, ger de slöa och relativt likgiltiga samma inflytande som de passionerade och trosvissa. Men att gradera rösträtten efter entusiasm är uppenbart omöjligt och de mera trosvissa och aktiva får nöja sig med att söka påverka andra. Demokraterna kan också hänvisa till att trosvissheten är svagt grundad och att i de diktaturer, som är opponenternas mönster, trosvissheten förvandlas till sin karikatyr: auktoritetstro.

En rad framstående anhängare av demokratien, såsom Bertrand Russell och Hans Kelsen, har hävdat, att demokratien bygger på en

viss skepsis, en viss relativism. Denna statsform förutsätter, att en »absolut» tro, en bindande bevisning för en mera specificerad övertygelse, inte kan godtagas på ett stadium av djupare kunskap och reflexion. De religiösa lärorna och deras ideologiska avkomlingar är ohållbara, och demokratien har dragit konsekvenserna.

Dessa resonemang synes mig så till vida tvivelaktiga som den vaga och obevisliga övertygelse som kommer en person att rösta på ett visst parti torde vara lika svagt eller starkt intellektuellt grundad som auktoritetstron inom kyrkorna och diktaturerna. För fantaster och fanatiker, besatta och orubbligt troende, finns det blott i tider av kris och elände större möjligheter att komma till makten, och ingen statsform kan bereda denna grupp privilegier i form av legala tummelplatser eller reservat.

De brev, som jag under de senaste åren fått i anslutning till vad jag skrivit i bekännelsegenren – bortåt tvåhundra, skulle jag tro – är nästan alla från människor, som anser sig vara och nog enligt vanligt språkbruk kan kallas religiösa. Vad deras religion innebär, är inte alltid lätt att förstå eller klarlägga. Det centrala budskapet tycks mig i regel vara att en personlig Gud – så gott som identifierad med Jesus – följer alla våra tankar och handlingar och, i varje fall om vi tror på honom, ger oss tröst och frälsning. Guds kärlek till varje människa är det tema, som ständigt återkommer. Denna kärlek innefattar en vilja att hjälpa, en ständigt vakande omsorg, en personlig ömhet. Uttrycken om Guds och Jesu kärlek är ofta sådana, att de snarare för tanken till en moder än en fader. Det är frågan om en intimitet, ett engagemang, som åtminstone för folk med ordinär svensk miljö och uppfostran – kanske särskilt för de manliga – lättare associeras till mamma än till pappa. Jag tänker ständigt på Mariakulten och på den hänförda skildring av denna som Henry Adams givit i »Mont-Saint-Michel and Chartres».

Det står vid läsningen av dessa brev klarare för mig än tidigare, hur svårt det är att skilja mellan mera konkreta trossatser och symboliska föreställningar. Jag har i olika sammanhang kritiserat de religiösa förkunnarnas tendens att bedriva skytteltrafik mellan dessa båda typer av utsagor. Men när det gäller den relativt oreflekterade religiositet som dominerar i breven är det nog meningslöst att tala om skytteltrafik; vad som möter är en vag tro, möjligen med några dunkla replipunkter, som ger ett skimmer av mening och förtröstan utan att kräva stödet av mera konkreta påståenden. En annan sak är att sannolikt de mera bestämda föreställningarna blir allt färre; enligt kyrkliga opinionsundersökningar tror en betydande minoritet inte på Gud, tron på ett liv efter detta är vida mindre spridd och den pinsamma helvetestron är på väg att försvinna. Hos de professionella förkunnarna framträder under senare tid en uppluckring, som

är mindre moraliskt olustig än skytteltrafiken men knappast mera rationell: Gud blir en mening med livet eller det goda inom oss själva, helvetet pinande samvetskval etc.

I det hela har de brev jag här avser givit mig större respekt och sympati för religiösa människor än jag tidigare haft. Jag har förut ofta samtalat med präster – med omväxlande tillgivenhet och ovilja som resultat – men jag har ytterst sällan haft personlig kontakt med »vanliga» kristna. Den kontakt jag fått genom breven har till stor del varit bevis för att många kristna människor önskar att hjälpa människor i olycka.

Men undantagen måste jag också beröra. Otrevligast är en del brev – i ett par fall från akademiskt verksamma präster – som förbluffat mig genom sin kombination av obildning och högfärd. Vetenskapen visar ju religionens sanning, påstår man, och klagar över att en professor inte begriper detta. Hur skulle världen ha kommit till, hur skulle naturlagarna ha uppstått, utan en skapande och ordnande Gud? Till dessa uråldriga »Gudsbevis» kommer mera moderna, ofta i uppenbar motsättning till den äldre kategorien. Inte sällan skymtar ett tvivel på kausaliteten, som på 1940-talet aktualiserades genom Heisenbergs iakttagelser av elektronernas beteende i vissa sammanhang; det är på den förlupna elektronen, som Gud skall göra sin come back. I brev av detta slag spåras aldrig någon värme eller omsorg, blott självsäkerhet och stränghet.

EUGENE IONESCO skriver i ett av sina memoarfragment att han vid sju års ålder fick klart för sig att döden väntar oss alla och att denna visshet sedan dess hindrat honom att känna lycka. I flera av Ionescos tidigare skådespel är dödstanken ett inslag; döden är en skugga bakom handlingen och dialogen. I två av sina senaste pjäser har Ionesco gått längre. Mest känd av dessa är »Kungen dör» om den gamle kungens försök att förbereda slutet genom att spela med dödstanken, att gripa den och besegra den. Det blir en blandning av skryt, storhetsdrömmar, flyktförsök i olika riktningar och förtvivlad insikt. Då jag först läste och sedan såg pjäsen för sex eller sju år sedan blev spänningen inför vissa avsnitt intensiv, och i både offentlig och privat kritik har många vittnat om samma upplevelse.

För två år sedan ställde Ionesco i »Jeux de Massacre» än en gång dödsfrågan i centrum. Nu gäller det en massaker, mångas död ungefär samtidigt, med korta scener, som tecknar de enskilda människornas reaktion minuterna före döden. En stor stad (800 000 själar) drabbas av en okänd sjukdom, en pest, som dödar efter en kort stund av smärta. Staden stänges för yttervärlden, man söker genom förbud isolera medborgarna från all onödig beröring med varandra, läkare och mediciner mobiliseras, men på några veckor dör en fjärdedel av befolkningen och pesten fortsätter vid det sista ridåfallet.

Ionesco söker inte, som Camus i den stora romanen »Pesten», skildra olika reaktioner inför faran, arbetet för att betvinga den, motsättningen mellan solidaritet och egoism, den moraliska anspänningen och defaitismen. Såvitt jag förstår är hans huvudtema: det stora flertalet människor tänker sällan på döden, nu framträder döden som ett hot för alla i varje ögonblick, skräcken kan inte avvisas med en åtbörd mot framtiden, den införlivas med, blir förhärskande i varje människas tankevärld. Ögonen öppnas för alla, och vad de ser är förintelsen.

Men Ionesco berör också försöken att fly från tanken och att

hindra dem genom illusionism i aggressionens eller optimismens tecken. En politiker påstår, att pesten ordnats av stadsstyrelsen och att endast en revolution mot de styrande kan ge räddning, en annan hävdar att åderlåtningen är värdefull och att räddning kan vinnas genom resignation, sammanhållning och uppslutning kring traditionella värden. En läkare förklarar vid ett sammanträde i medicinalstyrelsen, att döden »egentligen» inte finns, den är följden av att folk tror på den; han fastslår innan han faller ned död från sin stol, att dödstron är en form av »alienation», som de upplysta måste undanröja.

En scen faller helt utanför denna förevisning av galenskaper. För mig känns den som en precision av egna upplevelser. Ett gammalt par promenerar nära sin bostad och talar inför dödens närhet om sitt liv, om sin kärlek och om hur olika de är. Jag citerar några stycken ur skilda repliker:

Den gamle: Livet är fascinerande så länge man fortsätter att ställa frågor. Sedan frågar man inte längre, man blir trött. Bara hotet lever kvar, den där malande oron. Världen blir en vana och något alldeles självfallet. Sedan finns blott trötthetten, ledan och skräcken, den har inte försvunnit, den ensam har stannat kvar sedan begynnelsen. Livet är inget mirakel längre, utan en mardröm. Jag förstår inte hur du lyckats bevara miraklet så oförstört. För mig är varje ögonblick på samma gång för tungt och för tomt. Allt är ohyggligt. Jag leds i min ångest.

Den gamla: Hur kan man ledas så? Känner träden någon leda? Vägen känner ingen leda. Sjöarna speglar himlen och förenar sig med den.

Den gamle: Möblerna känner leda. Väggarna sipprar av leda. Dörrarna är dystra. När de står öppna skriker de. Stängda jämrar de sig.

Den gamla: Växterna slår ut i ljuset. Bladen torkar aldrig. Jag smeker varje ansikte med min blick . . . Jag har inte oroat mig över det mystiska i vår värld, över det som omger mig, över medvetandet

att jag finns till. Jag har inte känt något behov att veta mer om allt detta. Varje fråga genomborrar oss, sårar oss. Varje fråga leder bara till andra frågor. Att fråga sig är att tillbakavisa, även om man inte vet vad det är man tillbakavisar. Att fråga sig innebär en brist på förtroende eller att tomheten finns inom en. Naturligtvis beror det på hur man är lagd, sedan födelsen har man valt antingen tillbakavisandet eller accepterandet. Om du vore glad skulle det inte finnas ett enda moln på min himmel. Varje morgon är helt ny för mig. Vid varje gryning föds världen på nytt, alldeles orörd, alldeles kysk. Du älskar mig inte tillräckligt om du är så ledsen.

Den gamle: Jag älskar ingenting. Men dig älskar jag. Jag älskar dig på mitt sätt. Jag älskar dig så gott jag kan, det mesta möjliga. Så mycket jag förmår. Med vad jag har kvar av kraft.

Mot slutet av scenen känner den gamla de för pesten typiska smärtorna. Den gamle stöder henne och säger:

Överge mig inte. Överge mig inte. Du får inte. Jag har dig, jag släpper dig inte. Hur kunde jag undgå att förstå?

Den gamla: Vi förstår varandra . . .

Den gamle: Det är för sent. Natten kommer att hölja oss. Lyckan fanns ju där. Men jag förstod det inte. Kom, flickan min, kom med mig. Och du bär mig i din natt.

Den gamla: Det finns ännu några ögonblick.

UNDER FÖRSTA VÄRLDSKRIGET ordnades utbyte av krigsfångar, som var absolut odugliga till krigstjänst, mellan Tyskland och Ryssland genom Sverige. Jag vet inte vilken omfattning utbytet, med sina uppsamlingsplatser i Haparanda och Trelleborg, hade under den korta tid det försiggick. Jag hörde till dem som med iver följde krigshändelserna i hopp om tyskt nederlag, men som föga tänkte på det mänskliga lidandet, på miljonerna döda och stympade, på nöden och ångesten bakom fronterna, på krigsfångarnas pina och längtan. Men bilden i någon veckotidning av en tysk krigsfånge, som fick återvända hem, har stått kvar för mig, och under den senaste tiden blivit en mara. Mannens armar och ben var nära bålen bortskjutna eller amputerade. I sin förstörelse var han ändå glad att komma hem och talade med ett försök till leende om detta för intervjuaren. Jag vände hastigt blicken åt annat håll, men kunde inte glömma bilden.

Vid resor i Europa efter kriget såg jag många invalider, men inga så skrämmande som mannen på bilden. Särskilt i Berlin på hösten 1923 passerade jag på vissa gator – såsom Unter den Linden och Kurfürstendamm, tror jag – genom alléer av invalider, stödda på kryckor, halvliggande eller knäböjande med avbrutna eller krossade armar och ben, bedjande om en slant. I november var den minsta sedel man kunde ge en miljard, ett eller ett par ören i realvärde. Jag och andra gick snabbt genom linjerna, vi kände en smula smärta och slog kanske ned ögonen, men några minuter senare skrev jag så elegant jag kunde en rapport på beskickningen eller njöt för ett lågt pris – tvåhundra miljarder eller kanske en biljon – rhenvinet och kycklingen på en trivsam restaurang, som förvisso inte släppte in några tiggande hjältar.

Denna otroliga förnedring försvann hastigt i Berlin efter stabiliseringen på senhösten 1923; och i andra länder såg jag ingenting som var fullt lika vidrigt – jag skriver vidrigt, men det vidrigaste var

att jag och de flesta andra inte fattade eller upplevde vidrigheten. Invaliderna, de mest skadade, togs om hand av staten, spärrades in och fick leva i trängsel och halvsvält, på gatorna fick de inte uppträda.

Av mina erfarenheter att döma har efter andra världskriget nästan genomgående invaliderna hindrats att oroa andra genom tiggeri och förevisning av sitt elände. De är inhysta för sig och avskurna från världen. Någon gång får inte alltför svårt skadade deltaga i parader och hyllas då liksom ett garde av publiken. Ett exempel såg jag i Athen, då den grekiske monarken sista (eller senaste) gången hyllades av sin armé. Mellan pansarvagnarna, infanterikompanierna och de få ryttarskvadronerna uppträdde en trupp på något hundratal i gamla uniformer, utförande vår gamla »noggrann marsch» (då benen stelt kastas fram så högt som möjligt) med en perfektion, som jag inte sett ens hos den vilhelminska vaktparaden eller den tyska republikens riksvärn. Applåderna, som eljest var påfallande dämpade, skallade inför denna elit och kungen gjorde honnör mera artigt än inför de andra avdelningarna. Jag frågade vad som stod på och fick svaret: »De är invalider som förlorat båda benen men fått bra proteser. De kan inte marschera på annat sätt.»

Invaliderna hör alltså till de folkgrupper som vi inte får se. De lever avspärrade som obotligt sjuka, döende och fångar. Utan tvivel kan humanitära skäl anföras för isoleringen, sannolikt har våra sönderskjutna veteraner det bättre än de tiggande från den store Napoleons gamla garde. Men andra skäl spelar väl också in. De friska vill vara i fred för den sjukdom och den död, som någonstans väntar på dem, och soldaterna bör inte ständigt påminnas om hur hjältarna kan få det.

I EN UPPSATS I MIN SENASTE BOK kritiserade jag vad jag kallade modern våldsromantik. Ett par recensenter tog fasta på denna passage och förutsatte att jag var emot användande av våld över huvud taget, en uppfattning som numera inom nyvänstern anses reaktionär. Så till vida är jag oense med kritikerna, som det är omöjligt för mig att fördöma våld generellt. En total pacifism synes mig vara en kapitulation för det onda och en rad krig, revolutioner och mord har enligt min mening varit moraliskt berättigade och nyttiga enligt de värderingar jag omfattar. Men vad jag åsyftade i den berörda uppsatsen var inte detta utan tendensen till förhärligande av våld i och för sig. Det är denna fråga som jag nu skall stanna vid.

En rad forskare har gått in på krigets ideologiska historia. Det är ostridigt att auktoritativa filosofer och historiker under de senaste århundradena varit benägna att i kriget se något gott, oberoende av konfliktens orsaker och verkningar; i skolböcker från skilda länder finner man att denna ståndpunkt genom propagandan i undervisningen blivit spridd även bland folk i allmänhet. Till krigets mest ryktbara apologeter hör tänkare som Kant och Hegel, med otaliga efterföljare bland filosofer, politiker och poeter. En synpunkt var att krigen framkallade värdefulla förändringar och sålunda gjorde framstegen snabbare och i samband härmed stärkte nationalkänslan och alltså den sociala solidariteten. Man hävdade också att krigen stimulerade de enskilda människornas bästa egenskaper, såsom sammanhållning, offervilja och inriktning på högre ting än de egna fördelarna; krigen gjorde också människorna spänstigare och piggare och fyllde alltså samma funktion som de små hajarna i de engelska fiskefartygens sumpar, vilka genom jakt på sina offer tvang sillarna till livlig rörelse och gjorde dem aptitliga för frukostätaren. Sedan den biologiska utvecklingsläran slagit igenom var det inte ovanligt att krigen framställdes som viktiga moment i selektionsprocessen; de duktigaste folken segrade och fick därigenom det väl-

de eller den ledning som garanterade de bästas överlevande.

Dessa föreställningar var vid slutet av 1800-talet på retur. De återupplivades på många håll under det första världskriget. Efter detta krig blev det i de demokratiska staterna nästan obligatoriskt att fördöma krig och våld i princip, men i de fascistiska och nazistiska ideologierna möter en glorifiering av kriget som knappast tidigare förekommit i någon officiellt godtagen statslära. I sin artikel om fascismens doktrin i den italienska encyklopedin skrev Mussolini: Fascismen tror »varken på möjligheten eller nyttan av en evig fred . . . endast kriget leder till en högsta anspänning av de mänskliga krafterna och adlar de folk, som har mod att våga det . . . Alla andra prov är av sekundärt värde, då de icke ställer människorna ansikte mot ansikte med sig själva, inför alternativet liv eller död.» De italienska futuristerna drev tankelinjen till sin spets då Marinetti krävde krig omkring vart tjugonde år för att folket skulle bevara vitalitet och entusiasm.

Efter det andra världskriget tycks det allmänna förhärligandet av kriget ha blivit helt omodernt. Den väsentliga orsaken är sannolikt de nya förstörelsemedlen. Då kriget till stor del kan väntas bestå i dödande på långt avstånd genom jättebomber blir talet om dess förmåga att stärka folkens sammanhållning, livaktighet och patriotism inte längre gångbart.

Det är emellertid inte bara i form av krig som våldet lovprisats. I de revolutionsideologier och framför allt den klasskampsideologi som efter den stora franska revolutionen blivit ett väsentligt inslag i den politiska förkunnelsen ingår ofta ett förhärligande av våldet. Jag avser naturligtvis inte därmed de motiveringar som söker bevisa värdet av en revolution för det sociala framsteget eller något dylikt, utan den förkunnelse som förklarar revolution och klasskamp vara ett gott i och för sig, på samma sätt som de principiella krigsvännerna sökt visa att kriget som sådant är värdefullt.

Våldsromantiken – för att använda detta sammanfattande ord – framträder hos skilda teoretiker av den socialistiska skolan under 1800-talet. Knappast hos Marx, utom i någon enstaka vändning,

men väl hos Fourier, Proudhon och hos anarkister som Bakunin; egendomligt nog finner man även hos Kautsky, enligt Berlins briljanta artikel om Sorel (i Times Literary Supplement 31 december 1971), formuleringar av denna typ.

Den ojämförligt mest utformade våldsläran av socialistisk typ finns emellertid hos Georges Sorel i hans »Réflexions sur la violence» (1908). Sorel, en framstående ingenjör som efter att ha gått i pension i femtioårsåldern ägnade sig åt författarskap, ansåg sig åtminstone själv vara radikal socialist av närmast syndikalistisk observans. Klasskampen är centrum i hans lära, han sade sig vara »proletariatets oegennyttige tjänare» och prisade den kommunistiska revolutionen 1917. Men hans hållning var bestämd av en antiintellektualistisk, om man så vill primitivistisk tro på den enskilda människans fostran till mod, självstyrka och dygd (därmed menande kyskhet och trohet); han avskydde tanken på kollektivt framsteg, tekniska och ekonomiska förbättringar och kompromisser i samförståndets och enhetens intresse. Närmast var han påverkad av antirationalister, pragmatiker och nihilister som Bergson, William James och Vaihinger. Därför blev hans inflytande på socialismen begränsat, medan han i viss mån influerade heroiskt-aktivistiska riktningar som fascismen; det är sannolikt att de nyss återgivna teserna av Mussolini och Marinetti formats under Sorels påverkan. Hans roll inom den mera exklusiva intellektuella debatten var under en tid betydande. Thomas Mann kallar i en skildring av 1920-talets Tyskland »Réflexions» för »epokens bok» och senare har en hel litteratur växt fram kring Sorel. Själv läste jag honom 1929 i samband med studier av fascismen; trots att jag ogillade det mesta han skrev, fängslades jag av originaliteten, kritiken av snusförnuftet i politiska åskådningar och raseriet i formuleringar och porträtt.

Sorel utgår från klasskampen och han ser den närmast i form av en generalstrejk. Denna generalstrejk avslöjas emellertid av honom själv som en myt, en illusion om en frälsande omvälvning som skall elda arbetarna till mod, offer, försakelse och dygd. Det stora i historien är inte vad som sker, utan föreställningarna om vad som skett

eller ska ske; det som återstår av det napoleonska kejsardömet är, säger Sorel, »legenden om den stora armén»; »det som kommer att återstå av samtidens socialistiska rörelse är legenden om strejkerna». Strejkerna innebär i och för sig en form av våld och de är förenade med våldshandlingar. Det är just detta våld, med dess värde för människornas moraliska utveckling, som är det centrala i myten om strejkerna och generalstrejken, men Sorel tänker sig att våldet kan vara relativt begränsat och ändå fylla sitt syfte att skärpa känslan av mening och gemenskap och därigenom forma hjältar som lever i en förening av passion, glädje och dygd.

Denna kärlek till våldet som medel att elda och förädla människorna har framträtt under senare tid i varianter som starkt erinrar om Sorel. Jag har tidigare åberopat författare som Fanon och Sartre, och bland nyvänsterns förkunnare i skilda länder möter en rad liknande exempel; i fråga om Sverige kan jag hänvisa till Björn Ahlanders bok »Revolutionens anatomi». Man påminns ständigt om den hyllning som tidigare ägnades kriget. Att prisa kriget har blivit omodernt och motbjudande, men revolutioner, våldsamma demonstrationer och gerillakrig har fått en liknande funktion som eggelser för heroism och offervilja. Bakom dessa föreställningar skymtar tanken att våldshandlingarna innebär ett värde i och för sig eller främjar dessa värden hos människorna. Men denna tanke behöver blott framhävas eller avslöjas för att dess orimlighet i förhållande till de uppställda politiska målen om fredlig samverkan och samlevnad, social utjämning och solidaritet skall bli uppenbar. Ingen bestrider att både krig och revolutioner kan ge utlopp för och rent av styrka allmänt respekterade egenskaper och tendenser. Men låt oss inte prisa storkrig eller gerillakrig, revolutioner eller våldsamma demonstrationer som nödvändiga inslag i den enskilda människans fostran.

I SIN BOK »Får jag sitta hos Er?» skriver Ingmar Ström, den nye biskopen i Stockholm, ett par förstående sidor om några av mina »bekännelser». Åtminstone på en punkt tror jag, att Ström är alltför välvillig. Han skriver att då jag talar om mitt »dåliga» samvete är det i själva verket fråga om ett »känsligt» samvete. Till en viss grad godtar jag med glädje denna tolkning; då jag ibland är belåten med mitt dåliga samvete visar det min benägenhet att ta fasta på den känslighet som kan spåras i självkritiken. Men mina operationer på området är alltför begränsade för att ordet känslighet skulle kunna täcka saken. Jag har gjort och skrivit en massa, som jag ogillar, men som inte framkallar de taggar av ånger och självförakt som kan kallas samvetskval. Särskilt är jag medveten om en bristande medkänsla, som jag fastställer utan att avsevärt pinas – det är så tydligt att ingenting är att göra åt det onda.

Jag vill tillägga, att vad jag kallar dåligt samvete till en del är något annat, sammansmälter med något annat: en allmän känsla av olycka och hopplöshet, av missnöje med eller av olust inför mig själv (vilket inte hindrar mig att tycka lika eller mera illa om de flesta andra). De något religiöst färgade orden syndkänsla och skuldkänsla är här på sin plats. Denna känsla ingår, som exempelvis William James påpekar, ofta i den religiösa omvändelseprocessen och är ett viktigt moment i vad Tor Andræ kallade »det religiösa anlaget». Hos mindre finkänsliga präster än Ingmar Ström har jag ibland funnit en tendens att i min skuldkänsla finna en blotta i min ateism, att alltså se mig som ett inte alltför svårfångat villebråd. Men skuld- eller olyckskänsla är inte något privilegium för Guds utvalda. Längtan till frid eller lycka behöver inte leda till frälsningsläror som utmanar förnuftet; man drivs inte till vare sig fysiskt eller intellektuellt självmord.

JUST NU SKÄLLER DE SVENSKA POLITIKERNA ovanligt friskt på varandra. Statsministern förklarar att hans motståndare angriper regeringen utan att tro på sina anklagelser och att de föreslår botemedel mot krisen utan att tro på dem, att de bråkar i riksdagen och hetsar väljarna utan att ens ha reda på vad saken gäller. De borgerliga opponenterna säger ungefär detsamma om regeringen, med det tillägget, att det är de styrandes inkompetens, röstjakt och brutala maktvilja som är den yttersta grunden till svårigheterna.

Detta är den demokratiska politikens språk i ett kritiskt läge. Intrycket på den oskyldige iakttagaren kan lätt bli, att vår folkliga representation består av skurkar och oduglingar, eller åtminstone att skryt och förtal är kärnvapen i den demokratiska striden. Det är inte någon ny bild i politikens historia. Läs debatterna i de amerikanska och franska demokratierna under 1800-talet; intrycket blir ungefär detsamma. Möjligen kan det påstås, att tonen blir högtidligare, ehuru inte mindre förbittrad, då debatten gäller allmänna grundsatser – rösträttens omfattning, försvarsvilja och pacifism – och att en brist på klara och stora motsättningar skärpt kravet på självbelåtenhet och illvilja.

Den enklaste och mest centrala förklaringen är konkurrensens tvång. I affärer finns rationella och till och med legala spärrar mot hämningslös tävlan. Man kan annonsera om hur bra de cigarretter är man själv säljer men inte om uselheten i andra cigarrettmärken – dels riskerar man åtal, dels repliker som gör det svårare att över huvud sälja cigarretter. Enskilda personer kan söka göra karriär genom smicker och förtal i lämplig förening; metoden leder ibland till framgång, men dess avslöjande kan bli katastrofalt. Politikerna har friare händer; ett sensationellt angrepp lever i minnet, även om dess felaktighet påvisas, en segerbulletin likaså – för övrigt, hur ska man kunna mäta följderna fram till nästa val? Det är viktigt att själva kampstämningen hålles uppe.

Men det är en annan fråga, som synes mig mera intressant och som jag här skall stanna vid. Jag finner det angelägnare att förklara och försvara politikerna än att nedsätta dem. All sannolikhet synes mig tala för att de flesta människor som blir politiker är mera inställda på att ordna till det bästa, att göra människors liv rikare och lyckligare, kort sagt är mera »samhällstillvända» (för att bruka ett ledsamt ord) än folk är mest. Ofta har de säkert – utan att vara revolutionärer eller utopister i stor stil – en vision av en bättre värld, eller åtminstone ett bättre land eller en bättre stad, som de skall hjälpa till att bygga upp. Men att bli politiker är att bli partiman, att samarbeta inom ett parti i strid mot andra partier. För det första blir kompromisser nödvändiga och det innebär, att man måste jämka på eller ändra sin ståndpunkt och att man med iver måste försvara ståndpunkter och synpunkter, som man inte helt gillar. Man får trösta sig med att »det hela» inom den egna gruppen i alla fall blir bättre än »det hela» inom någon annan grupp. För det andra måste man för att detta goda, detta relativt goda, skall ha framgång, angripa de andra, de utanförstående, fienderna. För det tredje måste man ständigt förlänga sikten; lyckas inte partiet denna gång, går det kanske bättre om något år. Därför blir det allt viktigare att inte vara för starkt bunden på en enskild punkt och att utnyttja sekundära frågor och rena tillfälligheter för att öka chanserna i framtiden.

Denna moraliska förslitning hör alltså till politikerns villkor. Man blir inte ohederlig – i varje fall inte så att man själv märker det – men målen, från början rätt vaga, förändras av det slags maktvilja, som uppstår genom kravet att samverka med en grupp och att besegra andra grupper. Att motståndarna – medlemmarna av andra grupper – genomgår samma professionella deformation har man lätt att observera, men svårt att förlåta. De egna små jämkningarna, den egna förändringen känner man till och ser vackert på: den uppgörelsen var ju nödvändig, den omkastningen var ju framtvungen av läget, »i grunden är jag samme man; lika övertygad men lite klokare och skickligare». Då den egna visionen krymper eller bleknar, blir fördömandet av de andra mera nödvändigt och mera hämningslöst.

Den politiska deformationen kan få en storslagen fulländning. Sakta träder makten i stället för målet, den blir målet, och när den nås, sitter man där med tomma händer, som dock snabbt blir sysselsatta med förvaltning och detaljer. Idealismen kan också vara så stor och ihärdig, att den ger skimmer åt allt. Gladstone kunde inte skilja på sin egen och Guds vilja, och han var lika trygg och from, då han stiftade undantagslagar mot de irländska frihetsmännen som då han allierade sig med dem i kravet på irländsk självstyrelse.

Några drag hos Léon Blum illustrerar, tror jag, ovanligt klart detta ofrånkomliga fördärv. Blum, som tillhörde en förmögen judisk familj, var en intelligent och högt bildad, på analys och självrannsakan inställd idealist. Man tror honom, då han i sina minnen talar om hur han och andra unga dreyfusarder fann livet, och sitt eget liv, vara en ringa sak i kampen för bevisningen av Dreyfus' oskuld. Efter en lysande juridisk, litterär och publicistisk karriär blev han efter första världskriget, vid bortåt femtio års ålder, socialistpartiets ledare, och år 1936, som förste man i folkfronten (radikaler, socialister och kommunister) konseljpresident; även utanför regeringen hörde han före sammanbrottet 1940 till de ledande männen i eller bakom de skiftande ministärerna. Han har i memoarer, i sina försvarstal vid den skamliga rättegången i Riom 1942 och i otaliga inlägg i Le Populaire diskuterat sin politik 1936–1940. Man kan väl tala om självrannsakan – intrycket av reflexion, ärlighet och god vilja är starkt. Men självrannsakan, efter alla misslyckanden och katastrofer, resulterar alltid i ett entusiastiskt frikännande. Blum ansåg sig ha haft rätt, det vill säga utifrån sina grundsatser och värderingar hade han alltid rätt.

Blum redovisar sina principer. De har sammanfattats i några få satser. En huvudpunkt – vid sidan av en allmän patriotism – var fredens bevarande, en annan republiken och demokratien, en tredje en socialism, som skulle innefatta en betydande grad av socialisering, en starkt vidgad socialpolitik och en utveckling mot ekonomisk och social jämlikhet – visserligen talade Blum ofta om »revolution» och

om »den sociala revolutionen», men 1936 tycks han helt ha övergivit de mera konkreta planerna på en provisorisk diktatur, på en »vacance de la legalité», som han på 1920-talet förkunnat.

Blums metod i självförsvaret – för att begagna ett något cyniskt uttryck – är att han inför en kritik, som tar fasta på en av hans principer, söker skydd i en annan princip, som han anser ha blivit hotad, om den av kritiken berörda principen helt blivit följd. Då principerna eller honnörsorden är vaga, blir ett sådant försvar alltid möjligt – men som jag redan betonat, tvivlar man inte på Blums goda tro, alltså på att han verkligen anser sig ha handlat i enlighet med sin i de allmänna satserna koncentrerade övertygelse.

Några exempel. Kort efter Blums regeringsbildning utbröt Francos uppror i Spanien. Till en början utgick Blum från att Frankrike inte bara i normala legala former skulle tillåta vapenleverans till den spanska republiken, utan också ordna extraordinär hjälp av detta slag till den befryndade folkfrontsregimen. Efter övertalning och påtryckningar från franska politiker och andra regeringar svängde han om. Det demokratiska Spanien var visserligen förtjänt av Frankrikes sympati, men genom vapensändningar, även privata, riskerades krig, och denna synpunkt måste vara avgörande. Även sedan Tyskland och Italien flagrant brutit mot det på hösten 1936 beslutade noninterventionsavtalet och fortsatt hjälpsändningar till Franco, stödde Blum den politik som vägrade republiken allt stöd. På socialistiska folkmöten ropade man »flygplan åt Spanien» och talade i Blums gamla stil om republikansk och socialistisk solidaritet; Blum svarade med att åberopa noninterventionsavtalet och tala om fredens välsignelser.

Småningom gled Blum, liksom så många andra västeuropeiska statsmän, över från eftergiftspolitik till motståndspolitik. Han blev förespråkare för allianser till värn mot Tyskland och Italien och stärkande av det franska försvaret. I båda situationerna kunde ungefär samma honnörsord användas. Först skulle ett krig undvikas genom undfallenhet, sedan genom styrka. Men talet om socialistisk solidaritet, demokratisk enighet och fransk tradition och

särprägel blev en tillgång först under de senare åren.

Till de få socialiseringsaktioner, som folkfronten beslutat, hörde förstatligandet av rustningsindustrien. Till det främsta skälet för detta i den socialistiska propagandan hörde påståendet att rustningsfabrikanterna av vinstintresse verkade för krig – en i Amerika utformad synpunkt, som spelade stor roll under 1920- och 1930-talen. Då under Riomprocessen Blum, Daladier och andra anklagades för att genom denna åtgärd ha försvagat Frankrikes militära styrka svarade de med ett argument som 1936 skulle ha verkat burleskt: den socialiserade rustningsindustrien hade varit effektivare än den privata. Över huvud kunde Blum i Riomprocessen – som i detalj klarlägges i J. Coltons biografi – värja sig mot anklagelserna för försummelse av försvaret med hänvisning till att legislaturen 1936–1940 stärkt försvarsmakten mer än någon annan legislatur efter 1919.

IBLAND KOMMER TANKEN, att en stor del av mitt, av vårt elände beror på vad man brukar kalla konkurrenssamhället. Jag uppfostrades, kanske lite mer än de flesta barn, att vara duktig, att fullfölja det avancemang, som min pappa och min farbror generalen inlett, att inte, som de båda andra farbröderna, sjunka ner igen genom slapphet och sprit. I skolan skulle jag vara styv, också därför att min sjuklighet och fysiska svaghet hänvisade mig till intellektuell tävlan. Så fortsatte det; min känsla av meningslöshet, min nihilism blev blott under korta tider ett slags ledighet – såsom då Gerd och jag drömde om att den väntade professuren skulle leda till ett nirvana av kärlek, läsning, livsförakt och fest. Som professor och publicist hetsade jag vidare, med resorna som anknytning till det förlorade paradiset, och som pensionär var jag bestämd av arbetsdressyren.

Men jag tror egentligen inte på att det samhälle vars omvandling jag upplevat har präglat mig genom sitt krav på prestation och framgång; min egen karaktär betingade främst viljan att göra sig, arbetsamheten och ambitionen. Och dock skulle jag önska att den samhälleliga miljön vore mindre präglad av de drag, som jag här berört, och att en gemenskap utan hets och ävlan bleve möjlig. Några förhoppningar i den vägen har jag inte.

I SIN LÄRDE OCH EGGANDE BOK om Frans G. Bengtsson (»Legenden om Bengtsson») söker Ivar Harrie visa att en härskande eller vanlig bild av den populäre författaren är felaktig eller i varje fall starkt överdriven. Bengtsson var inte en yverboren nationalist eller krigsromantiker, även om han då och då, påverkad av sin egen legend, skrev så att man kunde tro det. Jag tror att Harrie i huvudsak har rätt, men jag känner ett behov att göra några randanmärkningar, delvis på grund av att jag under sista tiden repeterat en stor del av Bengtssons verk, främst i form av inspelningar på band.

Harrie betonar, att Bengtsson inte, som man enligt legenden kunnat vänta, uppskattade Kiplings kolonialism (vad man på den tiden kallade imperialism och som Harrie kallar provinsialism), hans idéer om den vite mannens mission och hans vänliga överlägsenhet mot färgade och underkuvade folk. Här bör i varje fall den reservationen göras att Bengtsson i sina skildringar från det amerikanska inbördeskriget inte bara hyllade hjältarna Jackson och Lee utan att han också respekterade deras sak, Söderns sak, och att han i skilda sammanhang (Indien efter första världskriget) hade förståelse för hårda brittiska aktioner mot de kuvade folken. Men säkert är att Bengtsson inte var svag för Kipling och inte, åtminstone inte i princip, delade dennes piafferande löjtnantsheroism – även om Bengtsson själv talade om sin envisa militaristiska romantik som en kvarleva av »tennsoldatsmentalitet» och »barnkammarbravur».

Vad jag finner viktigare är något helt annat. Bengtsson föraktade kanske Kipling, men han föraktade också, i den mån han kände till dem, Kiplings motståndare i samtida engelsk litteratur, såsom Shaw, Bennett, Wells och Galsworthy. De ansågs löjliga i sin reformism och optimism, ungefär som Thomas Mann såg »civilisationslitteratörerna» i västern under första världskriget. Föraktet kan i båda fallen ses som en konsekvens av Bengtssons avsky för fram-

stegstro, samhällsförbättrare, politiska förkunnare, ivriga vägvisare till en bättre värld. Kipling hörde till den sorten, om också på ett förvridet och numera helt omodernt sätt, då han såg det engelska imperiet och den engelske hjälten i »If» som den goda framtidens och den genom en god engelsk uppfostran möjliggjorda likställighetens skapare. De andra förut nämnda författarna var framstegsmän i mera ordinär mening, med sitt patos för kvinnoemancipation, sociala reformer, politisk och ekonomisk demokrati, socialism.

Bengtssons lidelsefulla beundran för Joseph Conrad måste, tycks det mig, ses från den synpunkten. Att Conrad var kosmopolit i sin egenskap av angliserad polack och sjöfarare på de sju haven var bakgrunden, men hans karaktär, »mannen» Conrad, var den stora upplevelsen. Här fanns inga ideologier och illusioner om folk, raser, mänsklighet och framsteg. Det stora för Conrad, och för Bengtsson, var mannen i sig, »den ende», hans mod, hans fasthet, hans självständighet, hans främlingskap inför tidens idéer, det kollektiva, samhället. Här saknades inte heroism, tvärtom var heroismen det enda religiösa eller ideologiska inslaget. Men heroismen var den ensammes strid mot en omgivning, som skulle bekämpas i seger eller undergång – inte förändras. Det var en sjömans- eller snarare sjökaptensheroism; den älskade fienden var havet, som bjöd på den yttersta ansträngningen, döden och triumfen – vad var teorier, politik, intriger och propaganda, trivsel och trygghet? Denna bild av sjökaptenen – ett gudomliggörande av allas vår tillit till »mannen på bryggan» – återkommer ständigt hos Conrad: i Lord Jim, som ägnar sitt liv åt att försona ett inbillat svek som fartygschef, i den dignande befälhavaren, som klarar sitt skepp i stormen; i den döende övermänniskan på den afrikanska floden; till och med i anarkisten, som offrar sig utan insikt och utan mening. Conrads människor, skriver Bengtsson, »har vant sig att stå omedelbart inför en verklighet där varje handling är ett avgörande, som tar hela deras personlighet i anspråk».

Detta Bengtssons och Conrads perspektiv är naturligtvis, omsatt

i politiska termer, djupt konservativt. Det gäller inte att finna något stort att strida för, det finns ingen tro att förkunna; vi är fullt sysselsatta med de fiender naturen givit oss, med att sätta nihilismen på plats, att betvinga fegheten, lättjan, äcklet. Vare sig Bengtsson hade en stark och ständig olyckskänsla att övervinna eller inte – det framgår inte av Harries bok – är det sannolikt, att Conrads nakna eller i varje fall föga utstyrda och kanske rätt oreflekterade heroism blev ett pansar för honom, ett värn mot konstigheter och engagemang.

Det är väl begripligt att Bengtsson ofta med ironi skrev och talade om den ideologiska balett, som han kunde observera mellan tjugo och sextio års ålder. Fredrik Böös rörande men litet väl rörliga jakt efter en åskådning ledde småningom till ovänskap eller främlingskap. I Böös safari fångades många av tidens populära villebråd: vilhelminsk imperialism, demokratiska strömningar, marxism, hegelianism och nationalsocialism. Bengtsson skrev om sina nästan oartikulerade vikingar och karoliner: bakom låg Conrads sjökaptensheroism, ett stycke vaktparad, beundran för några få och likgiltighet för många.

EFTER EN BÄTTRE MIDDAG för några år sedan pratade ett par goda vänner med mig om min ögonsjukdom och framför allt om min hållning till sjukdomen. Det händer inte ofta att så sker; blygheten och medkänslan håller tillbaka, jag avvärjer en intimitet, som lätt blir pinsam, och sedan min skymningsbok kom, finns ju upplysningar i ämnet tillgängliga. Emellertid svarade jag denna kväll, uppspelt och litet högstämd, med en fras av Thomas Mann. Det gäller, sade jag, »erhobenen Hauptes darüber hinwegzugehen», att betrakta insikten och lidandet med överlägsenhet för att inte begränsa »viljan, kraften eller ens passionen».

Jag har sedan många gånger ångrat att jag använde denna preussiska fras, en av de många brynjorna i Manns arsenal såsom »Haltung und Würde» och »ein strenges Glück»*. Den påminner mig om ett tillfälle i den tidiga ungdomen, då jag och en god vän på skoj provade monoklar och skämtade om det skydd, den distans, som var att finna bakom det döda ögat av glas. Orden om »erhobenen Hauptes» har i ett och annat ögonblick korsat min hjärna som ett nervpiller, men har sannerligen inte blivit någon rustning, någon ideologi. Orden äcklar mig som ett flyktförsök under militärmusik, som en förljugen maskering, men framför allt: jag har ingen användning för tanken, den hjälper mig inte, någon stolthet inför pinan kan jag inte uppbringa utom möjligen efter den spritranson, som i den gamla goda tiden gavs åt dödsdömda eller åt soldater inför stormningen.

Vid det tillfälle jag utgår från talade mina vänner uppskattande om min duktighet: jag läser, skriver, pratar, går på som förut; jag tröstar mig inte i nämnvärd omfattning med stimulanser, jag kvider inte dagarna igenom.

Delvis beror denna uppskattning på en synvilla. Mitt lidande och

* »Mod och värdighet»; »kärv lycka».

mitt självmedlidande tar åtskillig tid, men det kan inte de som träffar mig märka, eftersom kontakten med människor är stimulansen framför andra. Inte ens Gerd kan riktigt veta vad det gäller, hon är min tillflykt och min tröst och ser mig alltså, då jag har en tillflykt och en tröst.

Men detta är inte det väsentliga. Jag lever, utan religionens, moralens och medicinens lyckopiller, så som jag måste leva. Läsning, skrivning och samtal får dagen att gå, en vän att tala med, en reflexion att forma, en formulering att polera är glädjeämnen som förr – om också mot bakgrunden av ett jag, som blivit mörkare. Jag behöver inte fantisera om »erhobenen Hauptes», jag kan inte med paroller eller hurrarop spränga mitt trots allt ganska anständiga fängelse.

I TIDNINGEN LÄSER JAG att en läkare, doktor Loma Feigenberg, tagit upp frågan om hur döden behandlas i vår sociala debatt och i umgänget mellan människor och särskilt hur de som står inför döden har det på de sjukhus och andra offentliga anstalter, där de väntar på slutet.

Doktor Feigenberg skriver att döden är nästan tabubelagd i vårt moderna samhälle. Man skall inte tala om döden, inte tänka på den, det är opassande, oanständigt, okyskt att tala om döden mellan vuxna och mellan föräldrar och barn. Jag har förut varit inne på denna sak och försökt att spåra orsakerna till detta tabu. Ett skäl är, tror jag, att tron på ett liv efter detta blivit så sällsynt, eller, då den finns kvar, så utspädd och så förtunnad till allmänna och oklara talesätt, att den gamla suveräna trösten för döende är reserverad för ett fåtal. Ett annat skäl finner jag i att döden – utom genom olyckshändelser – blivit en avlägsen sak, en fråga för åldringar. Att dö i barndomen, ungdomen eller medelåldern har genom bekämpandet av sjukdomarna blivit ovanligt; fruktan för att förlora ett barn, ett syskon eller en mor eller far är främmande just i de åldrar, då gemenskapen inom familjen är stark. De som snart skall dö har blivit en klass för sig, allt mera fjärran från det stora flertalet släktingar och avkomlingar, de är mera ensamma än förr, även om de har det materiellt bättre. Farfäder och morfäder är fjärran, gestalter utanför det dagliga livet.

Doktor Feigenberg nämner att numera över två tredjedelar av människorna dör på sjukhus och andra allmänna inrättningar; rent lokalt har döden förvisats från hemmet och vardagens samhälle, från vårt liv och vår närhet.

Även om nästan alla fruktar döden, kan därför denna fruktan för flertalet ställas på framtiden – om femtio, trettio, tjugo år gäller det för mig, inte förr. Döden blir inte liemannen eller dödsängeln som slår vem och var som helst, utan en fulländning av skröpligheten,

det fysiska och psykiska eländet, som vi inte skall tänka på. Livet skall inte fläckas av tanken på denna vidriga sorti – inte tala om den, inte tänka på den.

Men en dag är döden där. Den som snart skall dö, som är mycket gammal och sjuk, kan inte undgå insikten, även om de andra fullföljer lögntrafiken och talar om att det inte är så farligt, att det kanske blir bättre, att »du verkar piggare idag än igår». Hur skall man då hjälpa?

Doktor Feigenberg synes – sannolikt med all rätt – utgå från att det huvudsakligen är läkarnas och sjukhuspersonalens sak. De anhöriga har inte tid, de kan inte offra mer än korta stunder på besök. Det gäller för läkarna och deras medhjälpare att tänka ut och tillämpa psykiskt effektiva metoder, som minskar plågan. Bristen på utbildning och på intresse för dessa frågor tycks hittills ha varit nästan total. Att minska ångesten genom mediciner och att förkorta den genom att döda patienterna litet i förtid är däremot utvägar som länge diskuterats och praktiserats.

Hos doktor Feigenberg finns också en antydan om att det vore bra att begränsa tabueringen av döden och att en känsla av kärlek och gemenskap är att anbefalla som botemedel mot dödsskräcken. Jag instämmer i tankarna men tror inte mycket på deras chanser. Kanske kan tabut lättas något; själv har jag blivit glatt överraskad av att åtskilliga i brev betygat värdet av att frågan berörs, men i samtal finner jag nästan alla lika förskräckta inför tal om döden som inför vettlöst prat och äckliga intimiteter. »Kärlek och gemenskap», för att de känslorna skall stärkas gentemot de gamla och dödsmärkta krävs säkerligen större öppenhet, men också andra andliga och sociala förändringar som det är svårt att konkretisera och tro på.

Vid vårt besök i Stockholm i oktober 1971 blev jag efter några dagar allvarligt sjuk, med lunginflammation och hög feber. Mer än två veckor låg jag till sängs och sedan sändes vi till Ulricehamns utmärkta kurhotell för en tids vila. Först efter nära sju veckor fick vi resa hem.

Det var första gången sedan min ungdom, eller snarare barndom, som jag varit allvarligt sjuk på detta sätt – ett par hastigt övergående gallstensanfall, förkylningar, neuralgier har inte givit ett liknande intryck av svaghet och fara. Men min känsla av lidande och rädsla var inte så stor som under de många depressionerna. Jag vägrade att resa till sjukhus och vi bodde som vanligt på det vänliga Hotell Stockholm. Dödsångesten blev snarast mindre påträngande än eljest. Jag hörde på bandspelaren och på läsning, särskilt av Gerd och Ingrid Lecorre, som vi känt väl sedan hon gifte sig med Torsten Gårdlund 1939, och som under de senaste åren blivit vår kära vän. Min syster Eva och min svägerska Vera hjälpte till med proviantéringen.

Under sjukdomen hade jag några stunder av en inre upplevelse, som var ny för mig. Jag tyckte mig, vissa ögonblick i nästan mystisk betagenhet, förena ett förgånget med ett närvarande. Kanske var det just det att sjukdomen gällde lungorna, som betingade denna utflykt. Under min barndom, då antibiotika inte var uppfunna, var lungsjukdomarna, åtminstone hos oss, hotelsen framför andra. Vid åtta år var jag nära att dö i en sådan sjukdom, luftrörs- och lungkatarrer var sedan den normala orsaken till sängliggande och vård, till mammas starkaste aktioner av omsorg, ängslan och kärlek (hon själv dog i lunginflammation då jag var fjorton år). För mig var sjukdomsperioderna en förening av oro och trygg lycka. Lyckan dominerade helt, då sjukdomen var uppenbart obetydlig. Den kulminerade, då mamma vid ett par tillfällen inför min ledsnad och längtan själv sjukförklarade mig och till skolan skrev ett in-

tyg om »trötthet (nervsvaghet)».

Då jag nyss använde ordet lycka, var det främst den nästan extatiska gemenskapen med mamma jag avsåg, men till bilden hör också, att jag fick permission från tiden, att dagarna stod stilla, med läsning av indianböcker, kramar av mamma, smekningar av den i sängen sussande eller spinnande katten. Mina funderingar släppte taget – fruktan för döden och framför allt för livet, för att bli stor, bli en annan, inte leva med mamma utan arbeta, tävla, handla för mig själv, för detta okända och otäcka jag som väntade mig, som växte upp inom mig. Då jag omkring sextiofem år senare låg sjuk, tyckte jag mig återfinna och ibland återuppleva denna stillhet, denna semester från tiden. Nu var livet nästan slut, men i vardagslag var jag ängslig som förr. Sjukdomen och trötthetten gav än en gång dispens från denna ängslan och jag smälte samman med vad jag varit och med alla upplevelser på vägen.

VINET ÄR FÖR OSS HÄR EN BESVÄRLIGARE FRÅGA än i Sverige. Det finns så mycket sorter, de är svåra att bedöma utan prövning, och vinhandlarna i gemen verkar föga kompetenta. Dessutom har vi blivit bortskämda. Då vi för fyrtio år sedan bodde en vår i Paris, drack vi nästan alltid ett ordinärt rödvin för sjuttiofem centimes litern (nu omkring två francs) men nu vill vi gärna till middagen – vid lunchen dricker vi inte vin – ha något i prisläget fyra till sju francs. I Sverige är saken enkel. Vin- & Spritcentralen söker ut hyggliga viner till skilda priser, genom sina väldiga inköp har företaget en gynnad ställning på marknaden och priserna för billiga viner av bra klass är bara ett par kronor högre än här. Jag har rent av sökt råd på Vin- & Spritcentralen rörande större inköp hos franska grosshandlare och har haft glädje av expertisen. Ett par gånger har vi hos franska vinexportörer dragit fördel av vår nationalitet: »Jaså, ni är svenskar, då skall vi sälja några flaskor av det utmärkta Côtes du Rhône, som vi brukar reservera för Sverige.»

Men besöken hos de tio eller femton vinhandlarna i Roquebrune och Menton är ett nöje, med samtal utan nämnvärd sakkunskap om märken och årgångar. Det finns ett intresse för vin och en respekt för detta intresse, som i Sverige på sin höjd möter i fråga om litet finare och dyrare varor. Man talar om vinets beskaffenhet med ord som sträv och mjuk, kraftig och mild, arom och bouquet – vad som menas har jag ofta inte klart för mig, men det finns behag i orden och den stillsamt allvarliga konversationen. På restaurangerna får vi ibland råd om inköpsställen: »Vill ni ha det här riktiga Gewürztraminer (ett Alsacevin) måste ni gå till bröderna X vid Y-gatan, mellan posten och stadshuset.» De beskäftiga och vänliga samtalen kring det stora problemet ger ibland en vardaglig utflykt från alla otäcka realiteter.

Sedan tjugo år har vi då och då besökt en enkel, ganska stor vinhandel nära kyrkan i Carnolès. Vi sändes dit första gången av Carl-

August Bolander, författare, kulturskribent och Pariskorrespondent för Dagens Nyheter, död sedan ett par år. Då vi efter en lång tid ånyo kom till stället förra sommaren, hade stora förändringar inträtt. Den gamle ägaren hade dött; affären sköttes nu av änkan, en rar sextioåring med spår av skönhet, hennes vackra och effektiva dotter och svärsonen, en betänkligt fet herre, som genom leende och glimten i ögat utstrålade vinglädje och välvilja. Men den stora förändringen i myllret av kamrar och vinhyllor var en annan. Huvudpersonen, sevärdheten var en duva, bofast på stället sedan några år, vacker, dominerande och fängslande konstig.

Duvans ras kan jag inte bestämma. Vi betecknar den som en ovanligt stor turturduva, helt vit, med stor och flitigt använd förmåga att göra en solfjäder av stjärtfjädrarna. Duvan är av hankön – det är betygat av en veterinär – men har ingen smak för det täcka könet av samma släkte; man hade fört in kvinnliga duvor i lokalen och förmått dem att stanna där ett par dagar, men deras kutter och närmanden lämnade husets Caesar oberörd. Caesar var kallsinnig och snarast ovänlig, han angrep inte honduvan men stod helt främmande för hennes närmanden.

Caesar älskar sin matmoder. Från sitt bo på en hylla nära taket flyger han ned till henne vid en inbjudande åtbörd eller ett lockrop, sätter sig på axeln eller huvudet, kuttrar och vänslas. På ett litet bord, vid vilket matmodern arbetar, uppför han sina kärleksdanser, springer livligt eller litet gravitetiskt fram och tillbaka, lyfter och sänker solfjädern under passionerat kuttrande. Matmodern svarar med smekningar och inbjudningar att sitta på skuldran. Mer än en öm uppvaktning kan det ju inte bli, och efter en stund återvänder Caesar till boet och vilan. Mot andra människor är duvan avvisande, med en ovilja som synes vara utan rädsla: Han pickar ofta en framsträckt hand efter att ha ätit dess lockbete av ärtor eller russin; då han placeras på min axel, flyger han sin väg efter en halv minuts undersökning.

Men duvans konstigheter, som borde få en kommentar av Konrad Lorenz, går ännu längre. Två eller tre gånger om året beter han

sig som en väntande moder. Han lägger sig i sitt bo med en gammal, matmodern tillhörig filttoffel under magen. Toffeln är sedan länge helgad för denna uppgift, Caesar tål inga förändringar. Under ett par veckor ligger duvan på sin toffel, med korta avbrott för mat och naturbehov, och återgår sedan till sitt ordinarie liv. Då jag smekte honom i hans toffelrede, tolererade han detta några ögonblick men pickade mig sedan på handen. Endast matmoderns ömhetsbetygelser mottas med belåtenhet.

Perversionen har mynnat ut i idyll. Man kommer på besök hos duvan, pratar om hans vanor, ser på matmodern med beundran och avund. Här har vi kärleksfrid och trygghet. Det blir nästan något heligt av paret, änkan och den kyska duvan, och matmodern får tårar i ögonen, då hon talar om att duvan en dag var försvunnen i en kammare några timmar.

Med några veckors mellanrum har jag läst Golo Manns »Ur Tysklands historia under två århundraden» och Albert Speers memoarer från Hitlertiden. Det är av intresse att se de stora likheterna mellan Kaiserns och Führerns vardagliga livsföring. Golo Mann betonar att Vilhelm II var lat och nöjeslysten, ständigt på flykt från sin egen ledsnad och tomhet. Och en granskning av intima minnesanteckningar kring kejsaren ger goda stöd för omdömet (se exempelvis von Müller, von Spitzemberg, von Valentini och Zedlitz-Trützschler). Kejsaren tillbragte en stor del av året på resor i utlandet och mellan sina sjuttiosex slott. Då han var hemma i Berlin var dagordningen ganska enahanda: sen uppstigning, en eller ett par timmars samtal med ministrar och andra dignitärer, en lång lunch, en åktur, te, ett par timmars sömn. Stor middag, nattliga symposier, där Högstdensamme helst själv förde ordet och väntade sig skratt, beundran och lycklig hängivenhet av ämbetsmän, hovmän och generaler. Då Hitler bodde på sitt älskade Ober-Salzberg var enligt Speer rutinen ungefär densamma. Ett par olikheter kan observeras. Vilhelms åktur ersattes av Hitler med en kort promenad, i den senares sällskaplighet ingick ofta filmförevisningar; under sina långa monologer föll Hitler ibland till statisternas glädje i sömn, vilket inte noterats om kejsaren. Med begäret efter sällskap förenades hos båda motviljan mot ordnat arbete. Föredragningarna skulle vara korta och ofta övertog åhöraren rollen som talare och undervisare.

I båda härskarnas uppträdande fanns mycket av skryt, överlägsenhet och oförskämdhet. I fråga om fräckt uppträdande i vardagslag tycks kejsaren ha varit nummer ett. Han kunde, under masken av lekfullhet och impulsivitet, kalla de militära cheferna »gamla åsnor» och slog ibland gemytligt med knytnäven eller kommandostaven gamla herrar så hårt på axeln att det var svårt för den gynnade att hålla god min.

Sällskapligheten eller festandet innebar varken för Kaisern eller Führern några utsvävningar i mat eller dryck. Båda åt litet, drack nästan inte alls vin eller sprit; kejsaren rökte en smula, främst cigarretter, Hitler var även på denna punkt avhållsam. Om några sexuella eskapader från kejsarens sida finns inga uppgifter; Hitler synes under sin diktatorstid ha ägnat sig endast åt Eva Braun.

Ur bildningssynpunkt – filosofi, historia, litteratur – fanns en viss skillnad mellan de båda härskarna men den synes knappast ha varit betydande vid den ålder då de stod på höjden av makt och förmätenhet. Vilhelm hade av privatlärare fått undervisning av ganska ordinär högreståndskaraktär, även om särskilt stor vikt lades vid förfädernas insatser, den monarkiska doktrinen och de militära kunskaperna. Kejsaren fick härigenom den ram av föreställningar om kunglighetens, Hohenzollerns och Preussens storhet som ständigt framträdde i hans samtal och orationer. Som vuxen läste kejsaren ogärna och obetydligt. Några anteckningar visar att han satte stort värde på den numera bortglömde Schönherr och även med nöje läste Frenssens bonderoman »Jörn Uhl», medan han avskydde sekelskiftets store författare Gerhart Hauptmann. Såvitt jag vet finns inga belägg för att han läste tyska storheter som Fontane eller bröderna Mann. Tidens stora idéströmningar vid sidan av utrikespolitiken och den koloniala konkurrensen synes ha varit honom helt främmande. Hans allmänna obildning vid femtio års ålder torde inte ha varit så bastant som den hatade morbrodern Edvard VII:s, men hans tankevärld tycks ha varit nästan lika begränsad. Hitler hade som barn fått en nödtorftig folkskoleundervisning men längre fram läste han knappast något annat än äventyrsböcker och de pekoral som eggade hans rasfanatism och antisemitism. Speer berättar att han en gång jämförde sig med Goethe: han borde inte ha någon son, ty Goethes misslyckade faderskap visade att avkomlingar till snillen blev odugliga. Allting tyder på att Hitlers sporadiska läsning väsentligen var av ondo, ett medel att ytterligare förmörka och snedvrida hans syn på världen och människorna.

Hur såg framstående besökare utanför kretsen av underordnade

och underhuggare på de båda männen? Vid studiet av sådana omdömen får man komma ihåg att Vilhelm som kejsare och Hitler som Führer var sådana världshistoriska figurer att en intervju eller ett samtal med dem framstod som en upplevelse. De kunde beundras eller fördömas men nästan alla iakttagare trodde sig stå inför »stora» män. Då exempelvis Theodore Roosevelt eller Cecil Rhodes efter samtal lovprisade kejsaren, blir emellertid intrycket att detta inte bara berodde på en själarnas gemenskap utan också på att härskaren talade öppet, livligt och passionerat och att han rörde sig med allmänna och överraskande perspektiv; säkert verkade han ojämförligt festligare än kolleger som Edvard i England, Nikolaus i Ryssland och Frans Josef i Österrike – det är svårt att finna en tristare samling monarker än i det tidiga 1900-talets Europa. Då Lloyd George efter samtal med Hitler uttryckte sig med uppskattning, kan också detta förklaras med att Hitler liksom sin kejserlige föregångare pratade ivrigt och upphetsat och alltid hade lätt att finna ord för sina lösa och stora perspektiv. De båda härskarna var, om deras gästers position motiverade en ansträngning, säkerligen »trevliga» i den meningen att de lidelsefullt, snabbt och med ett slags intimitet pratade om stora händelser och möjligheter; de hade visserligen inte den formuleringsförmåga som ger plattheten vingar, men de var drastiska och skojiga i förhållande till sin magnifika ställning.

Golo Mann synes benägen att översläta kejsardömets brott och misstag för att skärpa kontrasten mellan denna tid och den utan tvivel ojämförligt mera avskyvärda nazistperioden. Kanske finner man här en reflex av faderns utveckling från konservatism och chauvinism under kejsardömet till demokratiens förkämpe och den nya regimens angripare under Hitlertiden.

Naturligtvis kritiserar Golo Mann åtskilligt den vilhelminska perioden och inte minst »Kaisern».

Mann berör självfallet också kejsarens otroliga förlöpningar i tal och uppträdande. Men han framför en del enligt min mening ohåll-

bara ursäkter och förklaringar. »Kejsaren var fredsälskande. Den nation som han regerade över ägnade sig främst åt handel och industri, två näringsgrenar som hör freden till.» Det är minst sagt en underlig tankegång; att ett folk till stor del ägnar sig åt handel och industri har inte varit någon garanti för deras fredlighet; skulle Tyskland ha blivit mera »fredligt» genom den relativa tillbakagång av jordbruket som utmärker alla kulturstater? Förvisso var kejsaren »fredsälskande» om man därmed menar att han hellre vann ett mål med fredliga än med krigiska medel, men på den punkten kan han inte rimligen ha skilt sig från andra monarker, politiker och diktatorer. Mann citerar också några uttalanden enligt vilka kejsarens oförskämdhet och fräckhet skulle ha berott på inre osäkerhet, vekhet och längtan efter ömhet; denna schablonmässiga djuppsykologiska tolkning måste generellt leda till att vi skall betrakta lymlar som »i grunden» särskilt ömsinta, medan vanliga hyggliga människor är tvivelaktiga själar. Kejsaren har också prisats för sin varma religiositet, och det är sant att han ofta använde gudsord både som sköld och tillhygge, men att »Den högste» (Gud) på allvar rådfrågades av »Den Allerhögste» (Kejsaren) är föga sannolikt.

Framför allt synes mig Golo Mann inte tillräckligt framhäva den högfärd och den brutalitet som präglade kejsarens uttalanden i internationell och inomstatlig politik. Dessa uttalanden finner så vitt jag vet inte sin like hos monarker och statschefer sedan århundraden, och de bidrog till den fruktan och den spänning som förde till ententens bildande, de ständiga diplomatiska kriserna och slutligen till världskriget.

I annat sammanhang åberopar Golo Mann träffande och klarsynta uttalanden av Max Weber:

»Han (kejsaren) ser politiken uteslutande ur en extravagant löjtnants synvinkel . . . Den tjurskallighet som han dessutom visar och den skrämmande maktkänsla som fyller honom, medför en så oerhörd desorganisation inom de högsta instanserna att dess inverkan på hela förvaltningen inte kan utebli . . . Allt det förakt med vilket vi som nation behandlas i utlandet, i Italien, i Amerika, överallt –

med rätta, det är det avgörande! – emedan vi finner oss i denna regim, i denne mans sätt att regera, det har blivit en maktfaktor av allra största världspolitiska betydelse. Vi isoleras därför att denne man regerar oss så som han gör och därför att vi tillåter och förskönar det.» (På en punkt torde Max Weber överdriva; inom vissa konservativa överklassgrupper, så i Sverige, var man ofta benägen att godtaga eller till och med beundra kejsarorden.)

Jag skall här blott citera några få av kejsarens mest brutala och vettlösa uttalanden. Det bör erinras att dessa uttalanden jämväl utgick från falska föreställningar om monarkens makt; såsom konung av Preussen var Vilhelm II visserligen utrustad med stora befogenheter men han var långt ifrån enväldig, och hans befogenheter som tysk kejsare var starkt begränsade.

I staden Münchens gyllene bok: »Den högsta lagen är monarkens vilja» (suprema lex regis voluntas). – Tal: »Det finns blott en herre i riket. Någon annan tål jag inte.» – I tal till trupperna: »Då er kejsare befaller, måste ni skjuta – även på er far och er son!» – I telegram till brodern prins Heinrich, uppläst för manskapet på prinsens fartyg, kallade kejsaren de riksdagsmän som röstat mot vissa flottanslag »vaterlandslose Gesellen»* (1897). Då vissa tidningar milt och respektfullt kritiserade detta uttalande, förklarade kejsaren: »Det är mig fullständigt likgiltigt vad pressen skriver om mig. Jag undanber mig emellertid varje inblandning i mina personliga angelägenheter» (Eyck, Wilhelm II). – Med anledning av järnvägsstrejken år 1900 och de därav framkallade oroligheterna sände kejsaren följande telegram till gardeskommandot: »Jag väntar mig att när trupperna sätts in minst 500 människor fälls till marken.» – Inför de med anledning av boxarupproret i Kina till detta land avsända trupperna uttalade kejsaren: »Nåd skall inte ges, fångar skall inte tagas. Den som faller i edra händer, han är utlämnad åt er! Liksom för tusen år sedan hunnerna under sin konung Attila gjorde sig ett namn som än i dag lever i saga och tradition, så må namnet tysk genom er under

* »lymlar utan fosterland».

tusen år framåt så kraftigt inpräntas i medvetandet att en kines aldrig mer skall våga så mycket som snegla åt en tysk.» Kejsarens uttryckssätt förklarar att tyskarna ofta, särskilt i Frankrike och England under första världskriget, kallades hunner.

SEDAN NÅGRA DAGAR KÄNNER JAG ett behov av att göra upp ett kort balanskonto över mitt personliga läge och att ta upp möjligheterna av en förbättring. Orsaken är kanske att jag haft en tid av särskilt svår pina i början av april 1972, efter hemkomsten från en tre veckors resa till Stockholm. Möjligen beror detta på att nya nervpiller, som jag prövat, tycks ha framkallat en ovanlig trötthet och en sämre sömn än vanligt utan att minska ångesten.

Alltså, hur är det med mig? Enligt läkarundersökningar är jag för min ålder, nyss fyllda sjuttiosex år, i stort sett frisk, men mina krämpor har skärpt och systematiserat olyckskänslor, som framträtt under hela mitt liv, men långa tider varit relativt svaga och hållits i bakgrunden av arbete, upphetsning för dagen, glädje i nuet, kärlekens gemenskap. Trångmålet har på några år blivit hårdare och ger en känsla av kringränning och förgiftning, med mordet – döden allt närmare. Oförmåga att läsa, hatet mot den dimma som aldrig kan lätta, svårigheten att gå, den försvagade hörseln, mardrömmarna, de stelnande fingrarna, ätandet utan hunger.

Dessa nya angrepp tycks inte ha förslöat mig, tvärtom har de friskat upp de gamla djävlarna. Samvetskval och självförebråelser, hetsighet följd av förkrosselse, funderingar som nästan aldrig blir kontemplation utan ett tandvärkens malande. Jag tycker synd om mig själv, men också om min omgivning. Lidandekonkurrensen har fått en tryggad plats inom mig själv: skall jag ömka mig direkt, eller främst ömka Gerd som lider med mig och för min skull? Lidandet blir en synd genom att förenas med mer eller mindre subtil och reflekterad utpressning.

Det finns inte grönskande och doftande oaser men väl vilostunder av stillhet och glömska i denna sista resa. Vid läsning och bandspelning blir jag nästan alltid upptagen av vad jag hör, och följer med, utan att skuggan bakom mig överskyler rösten vid min sida. Samtal med vänner – liksom de få debatter jag deltagit i under de

sista åren – fängslar mig oftast lika mycket som förr och jag talar ibland med en iver som om det gällde att överrösta mig själv. Det mest perfekta gömstället är skrivningen: när det går att skriva, låt oss säga var fjärde dag, står jag över allt elände. Stunder med Gerd kan ge en trygghet vars bräcklighet inte genast blir medveten.

Alla dessa förströelser – för att använda ett hårt uttryck – har ett gemensamt: de är lyckade flyktförsök från ett ont. Jag är borta, nästan borta, från fängelset och tortyren. Att vara glad, upprymd, festligt överlägsen djävulen händer mig inte såsom förr. Jag känner mig som en illustration till Schopenhauers storslagna och tokiga lära om att livet, när det är som bäst, är lika med noll, innebär frihet från lidande, men inte lycka. Ett rejält plus når jag inte, det ligger på andra sidan stranden.

Livet är den ena plågoanden, döden den andra. Då det är särskilt besvärligt har jag visserligen ibland positiva fantasier om att dö och tänker med mitt vanliga pedanteri ut metoder att omärkligt och smärtfritt hjälpa till med saken, men det är här snarast fråga om en dyster lek, och jag tror aldrig på min förmåga till självförintelse. Men en kort tid av relativt lugn, en dag eller några timmar, framkallar dödsskräck. Att livet är uthärdligt blir signalen för den gamla ångesten att rycka fram; att vara utplånad tycks mig då vara en fasa, ojämförligt större än de lidanden jag eljest förföljs av. Den gamla tröstegrunden, att den döde inte oroar sig för något, ter sig löjlig – vilket den väl liksom andra flyktförsök gjort och gör det för nästan alla människor.

Då jag någon gång hoppas på ett slags frälsning – i ordets mest diminutiva mening – är det dock genom en begränsning av dödsfruktan. Jag tänker mig en trötthet så djup att försvinnandet blir bara pricken över i. Någon gång tror jag mig komma närmare denna resignation i dvalans tecken, men nästan alltid håller jag på mitt ynkliga jag och avskyr kapitulationen likaväl som dödandet.

EFTERORD

Av Per Ahlmark

VILLA GERBERT: ett vitt hus som utstrålade hemkänsla, med stor altan och Gerds trädgård som ständigt tycktes blomma. En palm gav skugga bakom en mur som skyddade mot insyn. De tre böcker som ingår i *Tankebok* är skrivna här, ett par hundra meter från Medelhavet i Roquebrune, som gränsar till Menton mycket nära Italien.

Under tankeböckernas år bodde jag i dess källarvåning en eller två sommarveckor, sov länge på morgonen medan Herbert Tingsten uppe i arbetsrummet som vanligt skrev sina sidor snabbt och tidigt. Sen gjorde han sig ett ärende ner till källaren, stötte till något som skramlade och öppnade snabbt dörren till mitt rum: "Jag väckte dig väl inte?"

Då skulle vi prata, skvallra och promenera, bläddra lite i tidningarna, bada och ibland trampa vattencykel i havet, diskutera böcker och personer, göra inköp i mat- och vinbutikerna, gå ärenden åt Gerd – och framförallt: äta lunch (gärna på en bykrog uppe i bergen med Korsika som en hägring vid horisonten) och middag (alltid hemma). Så förflöt de många timmarna fram till kvällsgroggen; nästa morgon genomgick vi samma öppningsritual inför den nya dagens samvaro.

Under de åren försämrades Herberts syn tills han inte kunde läsa sina egna ord, manus eller korrektur. Han skrev för hand på gula blockpapper, eller dikterade. Sen renskrev andra åt honom och läste upp; Herbert rättade muntligt och ville snabbt få bekräftat att texten var lysande eller åtminstone tryckbar.

Delvis var det svårigheten att se som tvingade fram notisformen och tankarnas fria vandring. Herbert kunde inte själv längre hitta de

passager och citat i andras verk, som han visste fanns någonstans – han drev Gerd eller en sekreterare att leta, läsa högt och göra utdrag. Många böcker lyssnade han på genom banduppspelningar.

Herbert gladde sig oerhört över att detta för honom nya sätt att författa och komponera böcker mottogs med sådan entusiasm av kritiker och läsare i Sverige. Blindheten var alltså inget avgörande hinder för hans arbete, det bekräftades nu, och han tänkte sig åtskilliga nya skrifter med reflexioner, "fri" disposition, oväntade hopp mellan frid och olycka, närheten till Gerd och till döden. Men cancern bröt ner honom 1973; böckerna hann bli tre.

Herbert Tingstens författarskap kan lite grovt indelas i fem perioder, där tankeböckerna utgör den sista. En medmänniska som biktar sig har till slut efterträtt den briljante statsvetaren och den legendariske chefredaktören. Men den åldrade Tingsten blir aldrig fånge i självömkan eller bitterhet. Livet kastar mellan olyckor och skojigheter, här finns ännu lättnad och ömhet. Stilen speglar en man, som genom sina texter levt mycket av sin tids storhet och katastrofer. Gunnel Vallquist har sagt att Tingstens klarsyn här "fullkomnas i blindheten och att denna natt har ett sällsynt skimmer av dag".

Ett halvsekel tidigare inleddes hans författarskap med en doktorsavhandling om folkomröstningar i USA (1923; Tingsten var då 27 år). Denna första period fortsatte med flera verk om hur politiska institutioner och regelverk utvecklats: riksdagens utskott, fullmaktslagar, ministerstyre m.m. Jörgen Westerståhl har påpekat att det blev en svensk specialitet inom statsvetenskapen att smälta samman statsrättens aspekter med historieforskningens metod att beskriva hur systemet har fungerat i praktiken.

Både ämnesmässigt och stilistiskt skiljer sig de här böckerna påtagligt från den senare produktionen. Tingstens språk är fortfarande byråkratiskt och ganska tungt; här finns få oväntade, glansfulla eller personliga vändningar. Men energin i formuleringarna och viljan till klarhet var slående redan under de första åren. De egenskaperna kom att prägla Tingstens skrivande fram till slutet.

En dramatisk förändring kom med Tingstens studier av fascismen. Nu, i denna andra fas av hans författarskap, bröt idékritiken igenom. Han både beskrev skilda idésystem och kritiserade dem. Utförligt och skoningslöst belyste han glidningar och motsägelser i propaganda och argumentering från fascister, nazister, kommunister och andra. Tingsten ställde deras bilder av egna och andras samhällen mot fakta och verklighet. Också demokratins ideologer analyserade han med samma kritiska metod, men självfallet med en helt annan förståelse. Ty det var diktaturernas anhängare, som han kom att bekämpa livet ut.

Läsaren känner hur Tingsten i dessa böcker tyglar sin avsky för de rörelser, vars idéer och praktik han fruktade och föraktade. Samtidigt kom hans språk att befrias när han avslöjade de totalitära staternas lögner, anspråk och brutalitet. När Herbert Tingsten i mitten av 30-talet blev professor i statskunskap i Stockholm hade en för Sverige ny stilkonst vuxit fram i hans skrifter. Den byggde på vetenskaplig exakthet, överblick och objektivitet. Den förenades med den passionerade demokratens känsla av att hela vår civilisation var i dödlig fara genom de regimer som tagit makten i främst Sovjetunionen, Italien och Tyskland.

Än idag är det för demokrater ett orosfyllt äventyr att läsa böcker som *Från parlamentarism till diktatur* (1930), *Demokratins seger och kris* (1933) och *Den nationella diktaturen* (1936; den utges åter 1992 under titeln *Nazismens och fascismens idéer*). För folkstyrets anhängare bidrar också verken om de konservativa idéerna (1939), den svenska socialdemokratins idéutveckling (1941) och demokratins problem (1945) till att fördjupa våra insikter om hur de politiska systemen i väst vuxit fram, motiverats, ifrågasatts och stabiliserats.

Herbert Tingsten gjorde vad han kunde för att avslöja fascismen och nazismen, när dessa rörelser blev allt starkare. Under 40-talets första hälft kom han dessutom att alltmer frukta kommunistväldet, också när dess prestige var som störst. Troligen bidrog Tingstens demokratiska patos starkt till att han utsågs till chefredaktör i Da-

gens Nyheter. Denna tredje period i hans författarskap (1946–1959) blev, skrev norrmannen Sigurd Hoel, "den mest explosiva talangutveckling som någonsin skett i nordisk press".

Under de åren kom Tingsten att dominera Dagens Nyheter och många av de debatter han deltog i. Bilderna av hans insatser växlar och är starkt omstridda; min egen har jag främst gett i inledningen till Tingsten-antologin *Tyranniet begär förtroende* (1992). Det var kombinationen av flera ytterst ovanliga egenskaper som gjorde hans insatser så märkliga:

Den djupa lärdomen: Tingsten var den främste statsvetaren och idékritikern i sin generation. Han kom alltså till tidningsvärlden efter ett antal epokgörande arbeten om diktaturerna och demokratins problem.

Den logiska argumentationskonsten: förmågan att blottlägga invecklade tankebyggnader och visa deras bräcklighet, att med energi, elegans och humor riva sönder pretentiösa vidskepelser.

Den stilistiska briljansen: tätheten i språket, disciplinen i argumenteringen, glädjen i polemiken, de målande metaforerna – samtidigt som texten vibrerar av en stor känslighet.

Lidelsen: inför förtryck och totalitära stater fanns hos Tingsten en motvilja som var ogrumlad. Den handlade om medkänslan med offren, beslutsamheten att resa motstånd och föraktet för dem i de fria staterna som vägrade att göra det.

Och *arbetsamheten*: några tusen artiklar hann Tingsten skriva.

I böcker där han omtryckte DN-ledare och kulturartiklar – till exempel *Argument* (1948), *Idéer och genier* (1953), *På krigsstigen* (1958) och *På marknadstorget* (1958) – kan vi se att bredden i hans skrivande var nästan lika påtaglig som kraften i hans kampanjer. Denne stridbare socialliberal, som tidigare varit socialdemokrat, drev sina teser på mängder av områden inom både inrikes- och utrikespolitiken; under de första åren var kampen mot socialism och förstatligande en huvudfråga. Han recenserade böcker och återkom gång på gång till Dostojevskij, Tolstoj, Georges Bernanos, Joyce Cary, Georges Simenon, André Gide, Julien Green, Fran-

çois Mauriac, Thomas Mann, Henry James och många andra.

Tingsten gjorde långa arbetsresor till utlandet; ofta utvecklades artikelserierna till böcker – om USA, Sydafrika, Japan, Israel, Västtyskland och Sydamerika. Han startade eller deltog i debatter i religiösa, existentiella och ideologiska frågor, angrep apartheid och senator Joe McCarthy, pläderade för NATO och ATP och blev Israels främste försvarare i svensk debatt.

I Tingstens inlägg fanns ofta en besatthet i sakfrågorna som han lyckades förena med analysen, en närvarokänsla som förstärktes av hans nästan ursinniga strävan efter klarhet och en förmåga att självständigt lyfta fram sin tids faror och vägval. Herbert Tingsten framstod nu som 1900-talets främste publicist i Sverige.

Han lämnade chefskapet för Dagens Nyheter på nyåret 1960. På uppmaning av Liberal Debatt tryckte Tingsten i den tidskriften tre längre artiklar om sina åsiktsbyten och blev snabbt fascinerad av tanken att skriva memoarer. De fyra volymer *Mitt liv*, som utkom 1961–1964 och som getts ut på nytt 1992, blev författarskapets fjärde fas.

De böckerna kom att överraska och fängsla både kritiken och publiken. Landets mest fruktade debattör visade här upp sin rädsla och osäkerhet. För första gången beskrev Tingsten sitt upp till tonåren extremt starka beroende av mamman, och sedan av Gerd, sin hustru, från mitten av 20-talet. Han redovisade tragedi och kaos i sitt tidiga privata liv och konflikter runt den offentliga scenen.

I självbiografin skärskådar Tingsten sina drivkrafter i karriär och övertygelser, försvarar mycket, ångrar en del. Hela tiden finns känslan av kluvenhet mellan ett framgångsrikt arbetsliv och skräcken över att detta är ingenting, gester inför försvinnandet, "detta spel är ett ovärdigt spel". Den motsättningen mellan "nihilism och aktivism" var Tingstens ständiga följeslagare.

Energin i språket lever vidare i *Mitt liv*, också humorn i skrivsättet liksom viljan till precision och nyansering. Men det som främst grep tag i läsekretsen var nog stilens nya allvar och känslighet i "bekännelse"-kapitlen. Herbert Tingsten förlöste många med de

sidorna: det går alltså att förena stridbarhet med bräcklighet och ångest. Också en människa som lever i kamp för stora idéer, sade man som om det var en nyhet, kan längta efter frid och försoning i sina försök att fly bort från dödsskuggan.

Under åren som pensionär sände Tingsten också ut böcker, vilka snarast påminner om den tidigare period som hade dominerats av vetenskaplig idékritik, främst *Viktoria och viktorianerna* (1965) och *Gud och fosterlandet* (1969). I ett par skrifter utvecklade han sina teser om "ideologiernas död". Och efter brytningen med Dagens Nyheter 1964 skrev han ett stort antal debattinlägg och recensioner i både Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning och Idun-Veckojournalen.

Men slutet av 60-talet öppnade sig framförallt för författarskapets sista fas: *Notiser om liv och död* (1967), *När skymningen faller på* (1970) och *Flyktförsök* (1972). Någon kan säga att de förenar DN-tidens krav att skriva kort med memoarernas ambition att låta pansaret falla. Bland Herbert Tingstens nära femtio böcker utgör de ändå en helt ny genre. Aldrig har hans prosa varit naknare eller mer avklarnad och självutlämnande än i de skrifter som här samlats i en volym: *Tankebok*.

Tingsten skriver om godheten, våldsromantiken och dödsskräcken, om Gud, Dacke och André Malraux. Han berättar om åldrandet och om blindheten som en ständig dimma, undersöker förräderiet och konsten att vara tråkig, granskar begrepp som avundsjuka och dåligt samvete. Här finns personporträtt och litterära analyser, tankar om politik och diktatur. Och kärleken: Gerd som drama, längtan och stillhet – "hålet i tiden, änglarnas värld".

Nu avstår Tingsten från att dokumentera, vara utförlig eller fullständig. För första gången blandar han dagboksliknande reflexioner om vardagslivet och grannarna med snabba analyser av existentiella frågor. Han ger bilder ur sin läsning och gör nedslag i sina politiska övertygelser. Han skjuter in skämt och anekdoter för att belysa mänskliga egenskaper och beskriver sjukdomar, egna och andras, för att ge bilder av förändring, lidande och anpassning.

Tingsten tvekade inte längre inför det skissartade eller de snabba kasten i stil och ämnesval. Detta gav honom en ny frihet och ett mer "litterärt" sätt att närma sig människor och idéer, vilket påtagligt livade upp honom.

Tankebok rymmer verk som är klassiker i svensk litteratur: fest, bokslut och självrannsakan. Här är Herbert Tingsten närmare till gråten och skrattet än någon annanstans. Han överväldigar läsaren med texter, vilka glöder av passion och svalnar i resignation. De griper oss med den hjälplöshet som är människans lott.

Kivik sommaren 1992

UNIVERSITETSBIBLIOTEKET

93 -01- 2 2

LUND

HERBERT TINGSTEN

Mitt liv

”det största memoarverk som skrivits på svenska”

Vilhelm Moberg

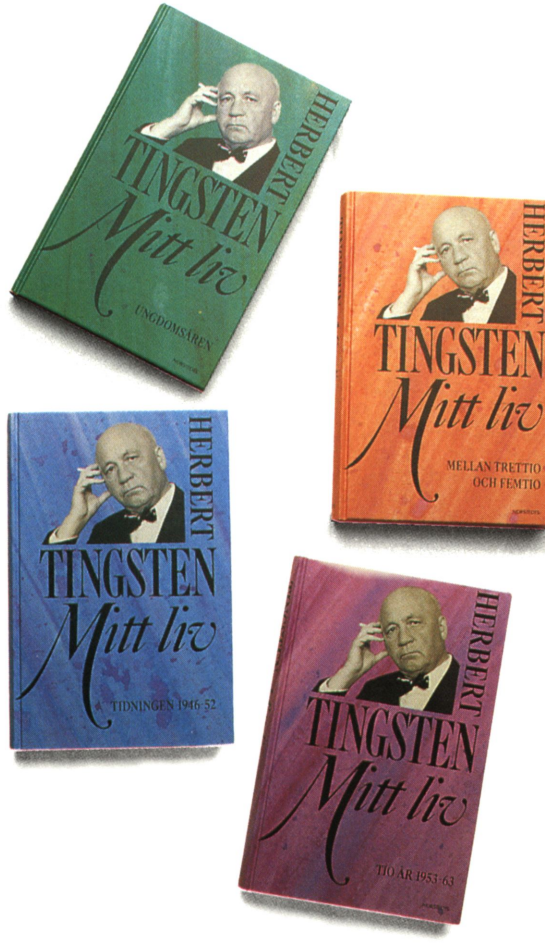

MED MEMOARERNA och sina sista verk, ”tankeböckerna”, blev Herbert Tingsten (1896-1973) en av Sveriges mest lästa författare. En medmänniska, som biktar sig, efterträdde den briljante statsvetaren och den legendariske chefredaktören i Dagens Nyheter. Aldrig har Tingstens prosa varit naknare eller mer självutlämnande än i de tre skrifter, som här samlats i en volym: *Tankebok*.

Tingsten skriver om ondskan, godheten och dödsskräcken. Han berättar om åldrandet och den blindhet, som drabbade honom under de sista åren. Här finns personporträtt och litterära analyser, tankar om politik och diktatur, bilder av Gerd och kärleken.

Tankebok är fest, bokslut och självrannsakan – en klassiker i svensk litteratur. Herbert Tingsten har nära till gråten och skrattet. Han överväldigar läsaren med texter, vilka glöder av passion och griper oss med den hjälplöshet, som är människans lott.

Efterord av Per Ahlmark

ISBN 91-1-929172-8

Omslag Björn Bergström
Foto Per Ahlmark